

**YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA BİTLİS

YÜKSEK LİSANS TEZİ

42578

**Danışman
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin ÇELİK**

**Hazırlayan
Refik DÜZYOL**

VAN - 1995

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
ON MERKEZİ**

Sosyal Billimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Bu çalışma, jürnz tarafından.....

.....Anabilim Dalı'nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak
kabul edilmiştir.

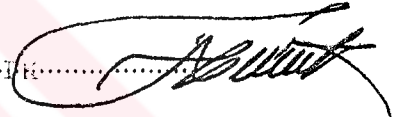
İmza

Başkan: Ynd. Doc. Dr. Hüseyin ÇELİK.....

Üye (Danışman):.....

Üye: Doc. Dr. Tamer ÖZÇELİK.....

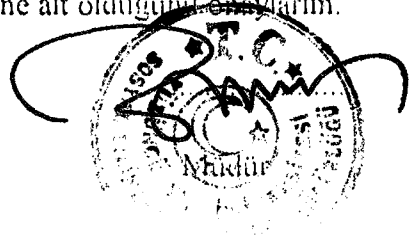
Üye: Doc. Dr. Mürte APALAR.....

Üye:.....

Onay: Yukarıdaki imzaları, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

23 / 05 / 1995

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ.....	V
GİRİŞ.....	1
A. BİTLİS TARİHİNE TOPLU BİR BAKIŞ.....	1
I-Bitlis Adının Menşei.....	1
II- İlk Çağ'da Bitlis.....	2
III. Dört Halife Devrinde Bitlis.....	4
IV. Emeviler Devrinde Bitlis (661-750)	4
V- Abbasiler Devrinde Bitlis (750-1258).....	4
VI- Büyük Seçuklular Zamanında Bitlis.....	5
VII- Dilmaçoğulları Beyliği Zamanında Bitlis.....	5
VII- Sökmenliler Beyliği Zamanında Bitlis.....	6
VIII- Eyyübiler Zamanında Bitlis.....	7
IX-Osmanlılar Zamanında Bitlis.....	8

I. BÖLÜM

B- BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA BİTLİS.....	11
I- Dünya Savaşını Doğuran Sebepler	11
II- Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girmesi.....	14
III- Birinci Dünya Savaşında Rusların Doğu Anadolu'yu İşgâli.....	17
IV- Van Gölü Çevresinin Ruslar Tarafından İşgali.....	20
V- Adilcevaz ve Ahlat'ın Ruslar Tarafından İşgâli.....	22
VI. Tatvan'ın Ruslar Tarafından İşgali.....	22
VII- Tatvan'ın Türk Kuvvetleri Tarafından Geri Alınması.....	23
VIII- Erzurum'un Ruslar Tarafından İşgali.....	24
IX- Rusların Bitlis'i İşgâl Hazırlıkları.....	25

X- Rusların Bitlis'i İşgâli	27
XI- Rus İşgali ve Harekatı Sonucunda Bitlis ve Havalesinden Yapılan İlk Göçler.....	29
XII- İşgaller Üzerine Bitlis ve Havalisinden Yapılan II. Göçler.....	30
II. BÖLÜM	
C- I.DÜNYA SAVAŞI BITLİS'İ KURTARMA HAZIRLIKLARI.....	31
I- Kolordu Kumandanlığına Mustafa Kemal'in Tayini.....	31
II- 16. kolordu'ya Bağlı 5. Tümen'in Savunma Hazırlıkları.....	32
III- 16. Kolordu'ya Bağlı Birlik ve Gönüllü Milis Müfrezelerin 1916'daki Durumları	Mart 32
IV- 16 Kolordu Bölgesindeki Müfrezelere Mustafa Kemak Paşa'nın Verdiği Talimatlar.....	34
V- 16. Kolordu Bölgesinde Mustafa Kemal'in Aldığı Tedbirler.....	35
VI- 16. Kolordu'ya Bağlı 5. Tümen ve Gönüllü Milis Müfrezelerinin Taarruz Hazırlıkları.....	38
VII- Mustafa Kemal Paşa'nın Bitlis ve Havalisindeki Denetimleri.....	40
VIII- Türk Kuvvetlerinin Bitlis ve Havalisinde Takviye ve Taarruz Hazırlıkları.....	44
IX- 2 Ağustos 1916 Muharebeleri.....	47
X- 3 Ağustos 1916 Muharebeleri.....	48
XI- 4 Ağustos 1916 Muharebeleri.....	49
XII- 5 Ağustos 1916 Muharebeleri.....	49

III

XIII- 6 Ağustos 1916 Muharebeleri.....	50
XIV- Rusların Bitlis'ten Çekilmeye Başlamaları.....	51
XV- 7 Ağustos 1916 Muharebesi.....	7
XVI- Bitlis'in Kurtuluşu ve Rus İşgâlinin Sona Ermesi.....	54

III. BÖLÜM

C- RUS İŞGÂLİ VE ERMENİLER.....	59
I- Tarihte Türk-Ermeni İlişkileri.....	59
II- I.Dünya Savaşından Önce Ermenilerin Türkiye'deki Durumu.....	60
II. Ermeni Olaylarının Başlamasında Rusya'nın Rolü.....	61
III. Bitlis ve Havalisinde Ermeni Komitelerinin I. Dünya Savaşından Önceki Faaliyetleri	63
IV. Ermeni Olaylarının Başlamasında Patrikhane ve Kiliselerin Rolü.....	65
V. Musa Bey Olayı ve Buna İlişkin Ermeni Propogandaları.....	67
VI- Ermeni Komitelerinin Bitlis ve Havalisindeki İlk Olayları.....	68
VII. 1900-1908 Yılları Arasında Bitlis ve Havalisinde Meydana Gelen Ermeni Olayları.....	73
VIII. II. Meşrutiyet'ten Sonra Türk-Ermeni İlişkileri.....	77
IX- I.Dünya Savaşında Ermeniler ve Bitlis'te Ermeni Mezalimi.....	84
X- Ermenilerin Bitlis Şehir Merkezinde Yaptıkları Mezalim.....	93
XI- Bitlis'te Ermeniler Tarafından Tahrip Edilen Mukaddes Mekânlar, Resmi Daireler ve Umumi Binalar.....	95

XII- Görenlerin Gözüyle Bitlis'te Rus ve Ermeni Mezalimi.....	96
SONUÇ.....	107
ERMENİLERİN 1.DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ VE SAVAŞ İÇERİSİNDE	
YAPTIKLARI İSYAN VE KATLIAMLARLA İLGİLİ ARŞİV BELGELERİ	108
BİBLİYOGRAFYA.....	181

ÖNSÖZ

Uzun bir tarihi geçmişe sahip olan Bitlis, jeopolitik önemi dolayısıyla sık sık işgâllere uğramıştır. Çünkü Toros Dağları sisteminin Türkiye-İran hududu ile İskenderun Körfezi arasında geçit sağlayan bir konuma sahiptir. Bitlis şehri bu dağ seddinin darlaşan sahasında tabii bir yol hazırlayacak şekilde kurulmuştur. Bu sebeple bu yolun kontrolünü eline geçirmek isteyen güçler arasında tarih boyunca büyük mücadeleler meydana gelmiştir.

Rusya Çar'ı I. Petro'dan itibaren, Orta Doğu ve Akdeniz'de söz sahibi olmak, sıcak denizlerde hâkimiyet sağlamak, siyasetinin en belirgin cephesini teşkil etmiştir. Rusya, bu amaçlar doğrultusunda I. Dünya Savaşı'nda Doğu Anadolu şehirlerini işgâl etmeye başlamıştır. Bitlis'i ele geçirmek suretiyle güneyden İskenderun Körfezi'ne ulaşmak istiyordu ve Rusların Osmanlı Devleti içerisindeki Ermeni unsuru ile ilgilenmeleri, Anadolu topraklarının parçalanması amacının bir tezahürü idi.

Öte yandan işgâlciler Avrupa Devletleri'nin Osmanlı topraklarını parçalamak suretiyle Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devletini kurmak istemeleri bilinen bir gerçektir. İşte Bitlis şehri, jeopolitik konumu yanında işgâlcilerin Ermenilere vermek istedikleri Doğu Anadolu'da "Vilâyet-i Sitte" adı verilen altı Vilâyetten biri olması açısından da özel bir önem arz ediyordu.

Tarih içerisinde küçümsenmeyecek bir konuma sahip olan Bitlis'in yakın tarih içerisinde, özellikle de I. Dünya savaşında Rus işgâlinin ulaştığı son şehir olarak durumunu, cereyan eden olayları akademik ölçüler içerisinde tesbit etmek başlıca amacımızdır. Ayrıca bu ilimizin geçmişini ortaya koyarak, bugün ve geleceğe ibret olabilecek dersler çıkarabilirsek çalışmamız amacına ulaşacaktır.

Araştırmamızda, bundan önce yazılmış tarih kitapları, tarihi değere haiz diğer eserler, arşiv belgeleri, canlı tanıkların ifadeleri kaynak olarak kullanılmıştır. Uzun bir çalışma sonucu tesbit edilen bilgi ve belgeler, tasnif ve tahlile tâbi tutulmuş, nihayet konu ile ilgili genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Bitlis ve civarında savaş öncesi ve sonrasında cereyan eden Ermeni tedhiş hareketleri ile ilgili arşiv belgelerinin hem fotokopileri, hem de latin harflerine aktarılmış metinlerine tezimizin ekinde yer verilmiştir. Söz konusu belgelerin bir kısmını tezin münderecatına sindirmeye çalışırken bir kısmının bütünlüğünü bozmadan vermeyi uygun gördük.

Bu araştırmanın her safhasında yardımını esirgemeyen danışman Hocam Sayın Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Çelik'e teşekkür etmeyi borç bilirim.

GİRİŞ

A. BİTLİS TARİHİNE TOPLU BİR BAKIŞ

I-Bitlis Adının Menşei

Bitlis'in ilk defa ne zaman kurulduğu ve adının nereden geldiği hakkında elimizde kesin bilgiler mevcut değildir. Ancak baynaklar genellikle eski bir efsaneye dayanarak adının nereden geldiğini açıklamaktadırlar. Buna göre Büyük İskender asya Seferi dolayısıyla buradan geçmiş ve komutanlarından Lis (Badlis)'e alınması imkânsız olan bir kalenin yaptırılmasını emretmiştir. İnşaat tamamlandıktan sonra buraya gelen hükümdar, içeriye girememiş, kalenin zorla alınması için pek çok kayıp verilmiş ama kalenn ele geçirilmesi mümkün olmamıştır. Bunun üzerine İskender geriye dönerken, kaleyi inşâ eden komutan kalenin kapılarını açtırarak hareket tarzını, hükümdarın emirlerini harfiyen yerine getirmek şeklinde izah edince, hükümdar bundan son derece hoşnut kalmış ve komutanını onurlandırmak amacıyla onun adını bu şehre vermiş ve böylelikle şehrin adı Badlis olmuştur. Bu efsanenin gerçeklere ne kadar yakın veya uzak olduğunu söylemek zor olsa da, burada daha ilk çağda bu şehrin coğrafi konumunun önemi dolayısıyla bir kale inşa edilmiş olması muhtemeldir.¹

Bitlis adı gerek Ortaçağ Bizans kaynaklarında gerekse Ermeni kaynaklarında sık sık zikredilmektedir. Arap kaynaklarında Bitlis'in adı çeşitli yerlerde geçer. Kudâma, Ahlat'tan dört menzil mesafede bir belde olarak, Ab'ul-Fidâ, İbni Haykal ve Azizi'yi zikretmek suretiyle, Bitlis'i etrafı harap bir sur ile çevrili küçük ve mamur bir şehir olarak bildirir. Evliya Çelebi, Van Eyâleti'ne tayin edilen Melek Ahmet Paşa refakatinde 1655 yılında yaptığı seyahatte Bitlis'e uğramıştır. Evliya Çelebi, Bitlis şehrini anlatırken, kale içinde üç yüz ev bulunduğunu, buranın yarı yarıya han sarayı ile kaplandığını, surları sağlam olmayan aşağı kaleden iki başı demir kapılı bir çarşı, bir bedestan ve pazar ile birkaç yüz ev, bunun dışarısındaki on yedi mahallede hepsi toprak örtülü, bahçeli ve birkaç katlı, beş bin ev bulunduğunu, ayrıca civarda dağınık bir şekilde birlerce bağ ve her bağda yaz evleri mevcut olduğunu, camilerden en mühiminin Şerafeddin Camii olduğunu anlatır.

¹ İslâm Ansiklopedisi (1967) 657-664)

XX. asrın ortalarında Bitlis'i ziyaret etmiş sayyahlara, burayı canlı ve güzel bir şehir olarak tasvir ederler. Hammaire de Hall, gölgeli sokaklar, sağlam yapıları hanlar, kubbeli hamamlar ve daimi cereyanlı dereler üzerindeki köprüler ile Şark'ın bütün cazip güzelliklerinin burada toplandığını yazar. Bu seyahatten yirmi yıl sonra (1859) buraya gelen Deyrolle de aynı fikre katılmaktadır. Katchy (1859) ise, Bitlis'i cazip ve romantik bir yer olarak anlatmaktadır. Bu tarihlerde Bitlis çok önemli mahalli sanayi merkezi durumundadır. Şehir ve köy evlerinde renkli pamuk bezleri ve halılar dokunurdu. 1310 (1894) tarihli salnamede Bitlis'te elli boyahane mevcut olduğu yazılmış olduğuna göre, bu işlerin epeyce yakın bir devire kadar canlı kaldığı anlaşılmaktadır.

II- İlk Çağ'da Bitlis

Anadolu'nun bu çağ içindeki tarihi M.Ö. 2000 yılındaki Hitit tarihi ile başlamaktadır. Anadolu'ya hakim olan Hititlerin M.Ö. 1200 yılında Friglerin istilâsı sonunda yıkıldığı ve yerinde Prenslükler halinde şehir devletlerinin kurulduğu görülmektedir.²

M.Ö. 1000' lerde Urartular Bitlis-Van yörelerine yerleştiler ve Asurluların bölgede egemenlik kurmalarını başarıyla engellediler. M.Ö. 2000 ortalarında, Yukarı Mezopotamya'da egemenlik kurmuş olan Asurlular, M.Ö. 1000'lere doğru, komşu ülkelere yayılmaya başlamışlardı. Kuzeyde Urartular'la çatışmaya giren Asurlular'ı; doğuda Zağras Dağları, batıda Anti-Toroslar, güney-batıda Sina Çölü engelledi.

Pers kralı II. Kiros Med'leri egemenliği altına almak üzere harekete geçerek M.Ö. 550'de Med Krallığı'nı ortadan kaldırdı. Bu tarihten sonra İran için yeni bir dönem başladı. I. Derius İran Yaylası'nda Anadolu'da Kızılırmak'a uzanan yörede Pers egemenliğini kurdu. Pers İmparatorluğu kısa sürede gelişti. Oluşturulan Satraplık'ların³ en önemlilerinden biri Bitlis ve yöresini de içine alan üçüncü büyük satraplık idi. Asur kaynaklarında, Nair diye anılan bu bölge, Bitlis-Van Havzası ile Doğu Fırat'ın yukarı vadisini, Ağrı'dan Fırat kıyılarına uzanır olarak gösteriliyordu. Herodot'a göre, bu satraplık Persler'in on üçüncü satraplığı idi. Bu günkü Siirt, Bitlis

² A.g.e. 657.

³ Satraf. Vilâyet.

ve Muş İlleri 400 gümüş talen vergi ve her yıl "Mitra Bayramı"nda Pers Kralı'na yirmi bin at göndermekle yükümlüydüler.

Perslerin I. Daryüs devrinde Doğu Anadolu'ya hakim oldukları bir sırada Makedonya Kralı II. Filip'in oğlu büyük İskender İran İmparatorluğu'nu ortadan kaldırmak, dünyanın bu en büyük devletinin bütün mirasını ele geçirmek istiyordu. Bu amaçla M.Ö. 334'te Anadolu'ya çıktı. Önce Çanakkale yarımadasında Granikos'ta, daha sonra 333'te bugünkü Hatay'da İran ordusunu ikinci defa yendi. 331'de Arbela'da III. Dara'nın ordusunu dağıtarak bütün Mezopotamya'yı ele geçirdikten sonra Elam yoluyla İran'a girdi.⁴ İşte İskender bu Asya seferinde stratejik önemi dolayısıyla Bitlis ve çevresini de ele geçirmiştir.

İskender öldüğünde yerine geçen oğlu yoktu, kimseyi varis de göstermemiştir. Bu sebeple bu İmparatorluğu ele geçirmek isteyen komutanları arasında iktidar mücadelesi başladı. Bu mücadeleler neticesinde M.Ö. 312 yılında yeni bir devletin temelleri atıldı. Bu devletin adı Selökid Devleti idi. Bu devletin sınırları doğuda İndus Nehri, batıda Marmara ve Ege kıyılarına kadar uzanıyordu. Selökidler, Elamlar'ın, Sümerler'in, Akadların, Babil'lerin, asurlular'ın Hattiler'in, Urartular'ın ve Persler'in uygarlık merkezlerine sahip çıktılar.

Selökidler Dönemi'nde Ortadoğu toplulukları arasında yer alan Nebatiler Selökid Devleti'nin zayıflamasından yararlanarak topraklarını genişlettiler. Selökid Devleti'nin yıkılmasından sonra, Partlar Doğu Anadolu'yu denetimleri altına aldılar. Bu yöre II. yüzyıldan sona Romalılar ile Partlar arasında büyük mücadelelere sahne oldu. Bunun ardından Bitlis, daha sonraları İran'da egemenlik kuran ve Part egemenliğini çökerten Sasaniler'le Romalılar arasındaki savaşlarda sık sık el değiştirmiştir.

M.Ö.I. yüzyılda Roma yalnız Anadolu'yu değil, Akdeniz'in doğu kesimine de tamamen hâkim olmak suretiyle, Akdeniz'i bir iç deniz haline getirdi. Toroslar'a, Fırat'a kadar Anadolu'yu alarak İranlılarla sınır komşusu oldu.⁵ M.S. 395 yılında Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılması üzerine Doğu Anadolu'ya Bizans İmparatorluğu hakim olmuştur.

⁴ Y.Öztuna, Türkiye Tarihi, I.Cilt (1983). 293.

⁵ Öztuna, a.g.e. 305.

III. Dört Halife Devrinde Bitlis

Ermeni tarihçileri, Bitlis'in Müslümanlar tarafından fethi hakkında bir şey söylemezler. Sadece 641 yılında Daron (Muş) bölgesini aldıklarını belirtirler. İslâm tarihçileri Bitlis'in Halife Ömer devrinde Elcezire kumandanı İyaz bin Ganam tarafından fethedilerek oradan Ahlat'a girerek Ahlat Kralını haraca bağladığını yazmaktadırlar. Ganam bu seferle Erzen'i de barış yolu ile almış, gerek Bitlis Patriği ile ve gerekse Ahlat Patriği ile haraç almak esası üzerine birer sulh da yaptığı görülmektedir.

Mükrim'in Halil Yinanç'ın naklettiğine göre Vakidi'nin Kitâb el Futuh isimli eserinde Bitlis'in İyaz bin Ganam tarafından sulh yolu ile alındığını ve bu fethin de ilk defa Hz. Ömer devrine rastladığını göstermektedirler.⁶

Doğu Roma İmparatorlarının Erzurum ve Amid (Diyarbakır)'de bulunan valilerinin nezareti altında olan Ermeni reisleri meyanında, Bitlis hakiminin de İslâmlara tabiyeti çok sürmemiş ve bütün Doğu Anadolu gibi İslâmlar arasındaki dahili mücadeleler sonucunda Bizans'ın hakimiyetine geçmiştir.

IV. Emeviler Devrinde Bitlis (661-750)

Bizans'ın hakimiyetine giren Bitlis, Emeviler'in ilk halifesi Muaviye tarafından geri alınarak tekrar itaat altına alınmıştır (661). Fakat ondan sonra Halife Abdülmelik'in kardeşi Muhammed bin Mervan Bitlis'i aldıktan sonra burayı idari yönden Elcezire Valiliğine dahil etmiştir. Buranın başında Amil adı verilen Valiler vardır ve şehir bunlar tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Daha sonra da Bitlis ve havalisi civarındaki birçok kasaba, şehir ve bölgeler gibi, Elcezire Genel Valiliği'ne bağlı olan Dayarbakır Valiliği'ne bağlanmıştır.

V- Abbasiler Devrinde Bitlis (750-1258)

Abbasiler devrinde Diyarbakır'da birbiri ardına kurulan Şeyh, Hamdan ve Mervanoğulları emirlikleri müddetince Bitlis bu emirliklere tabi bulunmuştur. Bilhassa son iki hanedan zamanında Bizans İmparatorluğu'nun güçlenerek Yukarı Fırat Havzası'nı geri alması, Murat Çayı bölgesinde ilerlemesi, öte yandan Vaspurogan

⁶ İslam Ansiklopedisi, a.g.y. 660.

kralının İslâm tâbiyetinden ayrılarak Bizans'a bağlanması yüzünden Bitlis şehri de Ahlat gibi İslâm'ın serhat şehri olmuştu. İslâm fetihleri dolayısıyla Bakr bin Vail ve Tağlib kabilelerinin bazı kolları Diyarbakır ve Bitlis'e yayılmışlardı.

İran Şairi Haşir Hüsrev 1046 yılında Ahlat ve Bitlis'e uğrayarak bu şehirler hakkında malûmat vermektedir. Büyük Türk taarruzundan evvel bu seyahati yapmış olan şair, Ahlat ve Bitlis'te Arapça, Farsça ve Ermenice olmak üzere üç dil konuşulduğunu anlatmaktadır.

VI- Büyük Seçuklular Zamanında Bitlis

Anadolu kapılarının 1071'de Türklere açılmasından sonra birçok defalar Türk boy ve oymaklarının ve ordularının uğrak yeri haline gelen Bitlis, Selçuklu Devleti'nin tabiiyetini kabul etmekle beraber Mervanoğlu'nun elinde bırakılmıştır. Sultan Melikşah döneminde Anadolu'yu fethetmek için gönderilen düzenli ordular yalnız Bizanslılar'la değil, Selçuklu egemenliği tanımayan beyliklerle de savaştılar. Mervaniler de bunlardan biriydi.

Sultan Melikşah'ın Mervaniler'i ortadan kaldırmakla görevlendirdiği komutan Fahr-üd Devle 1085'te önce Diyarbakır'ı alarak Mervaniler'in merkezini ele geçirdi. Yanındaki Emir Sanduk ve Dilmaçoğlu Mehmed Beylerle birlikte aynı yıl Bitlis ve Ahlat'ı kısa sürede ele geçirdi. Bitlis ve çevresinin iktasını Melikşah'tan alan Dilmaçoğlu Mehmed Bey, sahip olduğu geniş yetkilerle bu yöreyi bey gibi yönetti. Nitekim Mehmed Bey'den sonra, oğlu Toğan Arslan'dan başlayarak, Bitlis ve Erzen yöresinde Dilmaçoğulları Beyliği adıyla bir beylik egemen oldu.

VII- Dilmaçoğulları Beyliği Zamanında Bitlis

Anadolu'nun en eski ve en uzun ömürlü Türk hanedanı olan Dilmaçoğlu Beyliği Erzen ve Bitlis'te hüküm sürmüştür. Bulundukları coğrafi mevki dolayısıyla bu beylik siyasi ve askeri hareketlerde daima Sökmenliler, Saltuklar ve Artuklular ile bulunmuşlardır.⁷

Beyliğin asıl kurucusu Dilmaçoğlu Mahmet Bey'dir. Mahmet Bey Alparslan ile beraber 1071 Malazgirt savaşına katıldı. Anadolu'yu fethetmek için hazırlanan ordunun,

⁷ O.Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi (1973) 111.

Kutalmışoğlu Süleyman Bey'in komutasına verilmesine öbür beylerle birlikte karşı çıktı. Bu yüzden Melikşah'ın emriyle Suriye'nin fethiyle görevlendirilen beyler arasına katıldı. Bu bölgeyi ele geçiren Tutuş'un Türkmen Bey'i Atsız'ı öldürmesi üzerine onun yanından ayrılarak Fahr-üd Devle'nin komutasına girdi. Bitlis ve yöresinin zaptından sonra oldukça bağımsız bir güç kazanan Mehmet Bey, küçük de olsa bir beylik kurdu. Mehmet Bey'in 1080-1104 yılları arasındaki hükümdarlığı beyliğin kuruluş dönemi sayılır. Yerine geçen olğlu Toğan Arslan döneminde (1104-1037), beylik en parlak yıllarını yaşadı. Tarihleri boyunca Sökmenliler, Musul Atabeyleri, Artuklularla mücadele eden Dilmaçoğullar Beyliği 1192'de Bitlis'in Sökmenli Bey'i Seyfettin Beytimur'ca ele geçirilmesinden sonra bu bölgedeki egemenlikleri kesinlikle sona ermiştir.

VIII- Sökmenliler Beyliği Zamanında Bitlis

Bitlis toprakları üzerinde aynı dönemde kurulmuş ikinci bir beylik de «Ahlatşahlar» diye de anılan Sökmenliler'dir.

Bizanslılar XI. asırda İslâm dünyasına taarruzlara geçip birçok islâm ülkesini istilâ edince bu havaliyi de ellerine geçirdilerse de Ahlat Şehri yine de Bizans'ın tâbiyetini kabul etmiş bulunan Diyarbakır Mervani emirlerinin idaresinde kaldı. Selçuklu sultanı Melikşah Mervani Devleti'ni 1085 yılında kaldırdığı halde ahlat 1100 yılına kadar bir Mervani emirinin elinde kalmıştır.⁸

Merkezi Ahlat olan beyliğin kurucusu I. Sökmen el-Kutbu'dur. Mervani emirinin yönetiminden hoşnut olmayan halk Sökmen Bey'den yardım isteyince askerleriyle Ahlat'a gelen Sökmen Bey, savaşmadan kenti aldı. Selçuklu tahtı için savaşan Muhammed Tapar, Ahlat ve Van yöresini Sökmen Bey'e iktâ olarak verdi. Sökmen Bey Büyük Selçuklu tahtına bağlı kalmakla birlikte, Haçlılar'a karşı yapılan savaşlarda Anadolu Selçukluları ve öteki beyliklerle birlik oldu. Sökmen Bey 1112 yılında vefât etti. Yerine geçen İbrahim döneminde beylik birçok sarsıntı geçirdi, varlığını güçlkle sürdürebildi. Özellikle kardeşi Ebu Mansur'un baş kaldırması ve keni bölgesinde egemenliği ele geçirmesi Artuklular'ı harekete geçirmiştir. Artuklular beyliğin bazı yörelerini ele geçirmek suretiyle güneyden beyliği zorlamaya başlamışlardır. İbrahim bu durum karşısında Artuklularla anlaşmak zorunda kaldığı

⁸ Turan, a.g.e.83.

gibi onlarla birlikte 1125'te Gürcistan seferine katılmışsa da büyük kayıplar vermek suretiyle geri dönmüştür.

İbrahim ölünce yerine II. Sökmen geçmiştir. Elli beş yıl süren hükümdarlığı döneminde beyliğin sınırları, Halep'ten Erzurum'a, Malatya'dan Van'a kadar uzanıyordu. 1161'de Gürcüler'in Ani'yi almaları üzerine düzenlenen seferde başarılı olamamıştır. Bu başarısızlıktan sonra Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah yönetiminde yiniden Gürcistan seferlerine katılarak birçok başarılar elde etmiştir.

Bu sıralarda yeni bir güç olarak ortaya çıkan Eyyübiler, Sökmenli Beyliği için de önemli bir tehlike olmaya başlamışlardı. Diyarbakır'ı alan Selahaddin Eyyübi'nin bu yörelere de sefer düzenleyeceği haberi II. Sökmen'i Artuklular'la daha yakın bir işbirliği yapmaya yöneltti. 1207 yılında ise Ahlatlılar Silvan Eyyüb'i hükümdarı Necmeddin Eyyüb'ü davet ederek şehri ona teslim ettiler. Böylece Ahlat'a yerleşen Necmeddin Eyyüb, Sökmenli Beyliği'ne son verdi.⁹

IX- Eyyübiler Zamanında Bitlis

Necmeddin Eyyüb'ün Ahlat'ta egemenliğini sürdürmesi pek kolay olmadı. Halk, her fırsatta Sökmenliler'e bağlılığını gösteriyor, Eyyübi egemenliğine karşı direniyordu. Nitekim askerlerin Van kalesine çekilerek Erciş'i Eyyübiler'den geri alması üzerine Necmeddin Eyyüb, babası Melik Adil'den yardım istedi. Yardım için gelen küçük oğlu Melik Eşref Van kalesini kuşatarak görüşmeler yoluyla geri aldı. Ancak buranın Necmeddin Eyyüb'e verilmesi meseleyi çözmemiş, gerek Van halkı ve gerekse Ahlat halkı direnişini sürdürmüştür. Melik Eşref yeniden bu bölgeye gelerek bu ayaklanmaları bastırması, ileri gelenlerin büyük bölümü Meyyafarkin'e sürüldüğü halde bölgede dirlik ve düzen sağlanamadı. Bu karışık durumdan yararlanan Gürcüler 1208'de büyük bir orduyla saldırıya geçerek Erciş'i aldılar, kenti ve bölgeyi yağma ettiler. Necmeddin Eyyüb'ün Malazgirt'te ölmesi üzerine hükümdarlığı kardeşi Melik Eşref aldı, ancak idareyi diğer kardeşi Şahabeddin Aazi'ye bıraktı. 1225'lerde İran ve Azerbeycan'dan yeni bir güç olarak ortaya çıkan Celaleddin Harzemşah Moğullar'a karşı büyük başarılar elde ettikten sonra Anadolu içlerine de girmeye başladı.

⁹ A.Semvîm-Y.Yücel, Türkiye Tarihi (1990) 150.

Celaledin Harzemşah büyük bir asker olmakla beraber siyasi görüşten mahrumiyeti sebebiyle Anadolu Selçuklu Devleti Sultanı Alaeddin Keykubat'ın Moğollar'a karşı yaptığı ittifak teklifini yerine getiremedi. Çünkü ansızın Doğu Anadolu'ya girerek büyük kültür merkezi Ahlat'ı alıp yağma etti. Bu hadise, çok fena tesir uyandırdı. Sultan Alaeddin kendisini ikaz etmesine rağmen Harzem-Şah'ın bütün bunlara kulak asmak niyetinde olmadığı anlaşıldığından, Sultan Alaeddin, ordusu ile Doğu Anadolu'ya geldi. 1230'da Erzincan yakınlarında Yassıçemen'de Türkiye ve Türkistan orduları karşılaştı. Bir çeşit Ankara Muharebesi olan bu büyük meydan muharebesinde Harzem-Şah kesin şekilde bozuldu. Bu korkunç mağlubiyet üzerine Malazgirt'tan Ahlat'a çekilen Harzem-Şah Anadolu'da tutunmasına imkân olmadığını anlayıp Erzincan'a çekildi.¹⁰

Alaeddin Kaykubat istilâdan kurtardığı Bitlis ve Ahlat yöresini yeniden yaşanır bir yer durumuna getirmek için yoğun bir çaba harcamıştır. Bu çalışmalar neticesinde bu iki şehir eski bayındır durumuna kavuştu. Ancak İlhanlılar'ın bu bölgeye yaptığı akın ve yağmalarla bölge yeni bir huzursuz döneme girdi.

X-Osmanlılar Zamanında Bitlis

Doğu Anadolu'nun önemli şehirlerinin İlhanlılar eline geçmesinden sonra, Bitlis şehri ile havalisinin tarihi, karanlık bir devre geçirir. XIV. yüzyılda İran'daki Moğol İmparatorluğu'nun yıkılmasını müteakip meydana gelen büyük fetret devrinde, Karakoyunlu Türkmenlerinin Van Gölü havzasına hükmettiği sıralarda, «Şerefoğulları» diyeceğimiz Bitlis emirleri sülâlesi kurulmuştur. Bu sülâle sırasıyla İlhanlılar'ın, Celâyirliler'in, Timurlular'ın, Karakoyunlular'ın, Akkoyunlular'ın ve Safeviler'in hakimiyetinde yaşamıştır.

Safeviler 1507'de Bitlis kalesini alarak Bitlis Emiri Şeref Bey'i İran'a götürdüler. Ancak Safevi hükümdarı Şah İsmail'in güvenini kazanarak bağlılığını bildirmesi üzerine Bitlis Beyliği Emir Şeref'e geri verildi. Safeviler'in Diyarbakır Valisi Ustaçlı Mehmet Han, Bölgesindeki aşiretlerin hemen hepsinin Sünni olduğunu ve her an savaşa hazır olan bu topluluklara güvenilmeyeceğini sürekli olarak Şah İsmail'e bildiriyor, bölgedeki bu güçlerin sindirilmesini istiyordu. Önde gelen aşiret beylerini tutuklatan Şah İsmail, bu arada Emir Şeref'i yanında alıkoymuştu. Ancak bazı beylerin

¹⁰ Öztuna, a.g.e.464.

yardımlarıyla Şah İsmail'in yanından kaçan Emir Şeref kendisine bağlı kuvvetlerle Bitlis'i kuşatmış ise de, Safevî birliklerinin gelmesi ve bazı aşiret beylerinin ihaneti neticesinde yenilgiye uğradı. Beyliğini kolayca elde edemeyeceğini anlayan Emir Şeref, Yavuz Sultan Selim'in İran üzerine bir sefer düzenlediğini haber alınca, ulemadan İdris-i Bitlisi'yi bir mektupla Yavuz'un yanına göndererek Osmanlılar'a bağlılığını bildirdi. 1514'teki Çaldıran Savaşı'nda yer alan Emir Şeref İdris-i Bitlisi'nin yardımlarıyla Bitlis'i yeniden geri aldı.

Çaldıran savaşının akabinde, İdris-i Bitlisi, Doğu ve Güney-Doğu anadolu Vilâyetlerinin Osmanlı yönetimine geçmesinde vazife almıştır. Bu esnada Şah İsmail'in Diyarbakır'ı İstila etme eğiliminde olduğu görülünce Osmanlı ordusu Diyarbakır'a gelerek burayı ele geçirmiştir. Osmanlı ordusu özellikle İdris-i Bitlisi'nin girişimiyle Mardin'i de almıştır. İdris-i Bitlisi bunlarla kalmayarak, Urfa ve Musul'un Memlûklular'dan ayrılıp Osmanlı idaresine girmesini sağlamıştır.¹¹

1514'te Osmanlı egemenliğine giren Bitlis 1670 yılına kadar yurtluk -ocaklık olarak yönetilmiştir. Bitlis bu tarihten itibaren bir Osmanlı sancak merkezi haline getirilmiştir. 1683 yılında Bitlis'i ziyaret eden Cizvit rahipleri, Bitlis beylerinin Osmanlı Osmanlı sultanına karşı yükümlülüklerinin yalnızca cülûs sırasında vergi göndermek olduğunu yazmaktadırlar.

Osmanlı hakimiyetinin kesin olarak teessüsü üzerine, Bitlis, Erzurum Eyaleti'nin Muş sancağına bağlı bir kaza teşkil ederken, 1877-1878 Türk-Rus harbinden sonra, bu havalinin merkeze bahlığını sağlamak üzere 1879'da vilâyet haline getirilmiştir. Van Gölü'nün batı kıyılarından Dicle Nehri'ne Hakkâri Dağları'nın batı kısmından Bingöl Dağı eteğine kadar uzanan bu vilâyet, Bitlis, Siirt, Muş ve Genç sancaklarını kapsıyordu. Bu dört sancak, yönetim olarak 19 kaza, 8 nahiye ve 2088 köyden oluşuyordu. XIX. asrın son yıllarında, 30.000 km² ye yakın bir satih üzerinde 400.000'e yakın tahmin edilen nüfus yaşıyordu.

Bitlis şehrinin nüfusuna gelince, bu hususta XIX. yüzyıl seyyahlarının, yabancı konsolosların, mahalli idare makamlarının verdikleri rakamlar birbirini pek tutmamakta ve esasen bir kısım kaynaklarda nüfus miktarı doğrudan doğruya söylenmeyerek, genellikle daha kolay tespit edilen hane sayısından tahmin yoluyla

¹¹ M.Bayrakdar, Bitlisi İdris. (1991) 9-10.

çıkartılmaktadır. XIX. yüzyılın ilk yarısına ait kaynaklarda şehrin nüfusu 20.000'den az olarak gösterilmiştir. Asrın son yıllarına ait rakamlar genellikle daha yüksektir. 1894 Bitlis Vilâyeti Salnamesi'nde Bitlis Merkez Sancağı'nın nüfusu 79.000 olarak gösterilmiştir. Adı geçen salnamede merkez kazası nüfusu 44.000 olarak gösterilmiştir. Rus kaynakları daha ziyade hane sayısını bildirirler. XX. yüzyıl başına ait böyle bir kaynakta Bitlis'te 5100 ev bulunduğu belirtilmektedir.

1683'te Cizvitler Bitlis'te bir misyon tesis etmişlerdi. XVIII. yüz yılda bir İtalyan rahibi Katolik propogandası yapmak üzere 18 yıl Bitlis'te yaşamıştır. 1858'de Amerikalılar tarafından Bitlis'te bir de protestan misyonu tesis edilmiştir. Her ne kadar bu misyonerler, bütün faaliyetlerine rağmen, burada kendilerine pek taraftar bulamamışlarsa da, muhtelif mezheblere ait kiliselerde ayinler tam bir serbestlik içinde yapılmakta idi. Fakat memleket dışında hazırlanan ve saf bir milliyet duygusundan ziyade menfaat yolunu takip eden, yabancı politikası ile desteklenen Ermeni komitecilerinin faaliyeti XIX. yüzyılın son yıllarında halk arasında gettikçe artan bir huzursuzluk meydana getirmiş ve bu durum mahalli idarenin aczi karşısında Bitlis ve bağlı yörelerde tam bir anarşiye sebep olmuş ve bu havali çok büyük zarara uğramıştır.

1. Dünya Savaşı'nda vilâyetin büyük kısmının Rus ordusu tarafından istilâ edilmesi ve Ruslar çekildikten sonra, tenkil edilmeleri için, büyük askeri harekâta ihtiyaç gösteren Ermeni çetelerinin yaptıkları tahribat ile zararlar büsbütün artmış, nüfus çok azalmış ve sanayi faaliyetleri ortadan kalkmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

B-BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA BİTLİS

I- Dünya Savaşını Doğuran Sebepler

I. Dünya Savaşı'nın en önemli sebebi Avrupa devletleri arasındaki siyâsi ve ekonomik rekabettir. İngiltere, Fransa ve Rusya ile Almanya arasındaki bu rekabet XX. yüzyılın başlarında Avrupa'yı büyük bir savaşın eşiğine getirmiştir. German ırkını birleştirip siyasi bir Alman birliği kurarak, kuvvetli ve büyük bir Almanya'yı meydana getirmek isteyen Bismark Fransa'yı da 1870'de yenerek Büyük Alman İmparatorluğunu kurdu. Bu durum Fransa ve Rusya için büyük tehlike arz ediyordu. Gerek askeri ve gerekse siyasi alanda kazandığı büyük başarılarından sonra, sosyal ve ekonomik alanlarda büyük bir hızla gelişmekte olması, Almanlar'ın dış ülkelerle anlaşmasına ve buralara yayılma siyasetine başlamasına yol açmıştır. Almanlar bu gelişmeye paralel olarak Avrupa'nın diğer büyük devletleri gibi sömürgeler elde etme ihtiyacını hissediyordu. Almanya'nın bu emelleri karşısında Avrupa devletleri Alman gelişmesini önlemek için tedbirler almak çarelerini aramaya başlamışlardı. Rusya, İngiltere ve Fransa Alman askeri ve ekonomik gücünü kırmak için işbirliği yapmaya başladılar.

Diğer taraftan, Almanların genişleyen sanayi mamüllerinin yakın ve uzak dış pazarlara çıkarılması ve satılması Avrupa Devletleri'nin zararına olacağından giderek bu devletlerin Almanya'ya karşı düşmanca hislerin doğmasına sebep olmuştur. Sömürge ve dış pazarların elde edilmesi ancak büyük bir akseri güçle mümkün olacağından Almanlar harp güçlerini de artırmaya başlamışlardı.¹

Cihan Harbi başlarken Almanya'nın kudreti, İngiltere'ninkine çok yaklaşmıştı. Münakaşasız bir şekilde dünyanın birinci kara kuvvetine sahip olan Almanlar, İngiltere'den sonra gelen bir donanmaya, İngiltere'yi hafifçe geçmeye başlayan bir sanayie sahiptiler.² Büyüyen bu askeri gücü kırmak ve Alman ekonomisini bertaraf etmek İngilizlerin başlıca politik tutumları olmuştur.

¹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekâtı cilt:II, Kısım 2, (1978) 5.

² Öztuna, a.g.e. VII. Cilt, 282.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonunda imzalanan Ayastafanos antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile ilişkisini kesmek ve İslâm Milletleri Birliğinin arazi ve nüfuzlarını genişleterek, Rus etkisini Balkanlar'da yerleştirmek suretiyle bu ülke Akdeniz kıyılarına el koyacak bir duruma sokulmuş bulunuyordu. Esasen bu plan Rus Çarı I. Petro'dan itibaren uygulanmak isteniyordu. Rusların asırlardan beri ana amaçları ve siyasetleri; Boğazları ele geçirmek ve bu suretle Akdeniz'e inerek sıcak denizlere hakim olmaktı.³ Almanya'nın gittikçe genişlemesi ve özellikle de Almanya Avusturya birleşmesinin meydana gelmesi, Rusların boğazlara inmek istikâmetinde bir Alman tehlikesinin baş göstermesi anlamına geliyordu.

Alman Birliğinin sağlanmasından hemen sonra İtalyan birliğinin kurulması Almanya-İtalya ve Avusturya devletlerini birbirine büsbütün yaklaştırmıştır. Bu durum karşısında endişeye düşen diğer Avrupa Devletleri gibi Rusya'nın da askeri gücünü artırma hazırlıklarına sebep teşkil etmiştir.⁴

Almanya ile yapılan Sedan savaşında Alsas-Loren'i Almanya'ya kaptıran Fransa bu bölgeyi bir türlü unutamamıştır. Bu düşünceyledir ki; Fransa, Almanya'yı arkadan vuracak Rus savaş gücünün geliştirilmesi ve artırılması amacıyla, Rusya'ya her türlü yardımı yapmaya ve bu suretle Alsas-Loren'i kurtarmak amacıyla, Rusya ile çabuk birleşmek yolunu aramaya başlamıştı.

Avrupa'da meydana gelen bu siyasi değişimler ve gelişmeler neticesinde Avrupa'da bozulan dengelerin yeniden gözden geçirilmesi zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Öteden beri sömürgeler konusunda büyük bir çekişme içerisinde bulunan İngiltere ve Fransa bu yeni gelişmelerin ışığı altında kendi aralarında anlaşmayı menfaatlerinin bir icabı olarak değerlendirdiler. 1904 yılına kadar Almanya; Rus-Japon ilişkilerinin bozulmasını körüklemiş, zaten mahdut ve verimsiz adalarında sıkışıp kalmış olan Japonya da yakın komşu toprakları elde ederek genişlemek siyasetini güttüğünden, bu münasebetlerin bozulmasına da önayak olmuştu. Nihayet bu durum karşısında Rus-Japon (1904-1905) savaşı da Rusya'nın açık denizlere ve Hindistan'a inmesi tehlikesi de bir müddet için geciktirilmiş oluyordu.⁵

³ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, a.g.e.5-6.

⁴ A.g.e.6.

⁵ A.g.e.6.

Almanya'nın özellikle ekonomik alanda güçlenerek dünya pazarını ele geçirmek istemesi diğer sanayi ülkelerini kuşkulandırmıştır. Bilhassa ekonomik alanda Almanya İngiltere arasındaki bu rekabet, politk alanda da etkisini göstermiştir. Almanya ayrıca gerek Avrupa'daki ve gerekse deniz aşırı ülkelerdeki menfaatini korumak için büyük bir kara ordusuna ve donanmaya sahip olmuştur.⁶

Birinci Dünya Savaşı'nın en önemli sebeplerinden biri de Pancermenizm ile Panislavizm'in karşılıklı rekabetidir. Almanya uyguladığı politika ile güneydoğu Avrupa'yı etkisi altında almak ve Ön Asya'yı nüfuzu altında bulundurmak ve böylece Panislavizm'in önüne set çekmek istiyordu. Almanya ayrıca İngiltere'nin dünya hakimiyetini ve özellikle de en büyük sömürgesi olan Hindistan'a giden karayolunu ele geçirmek istiyordu. Almanya'nın bu tutumu İngiltere tarafından büyük bir tepki ile karşılanmıştır. Almanya bu politikaları ile hem İngiltere'nin hem de Rusya'nın düşmanlığını üzerine çekmiştir.

1870 yılında Almanya'ya önemli topraklarını kaptıran Fransa ise bunun acısını hep hissetmiş, ilk fırsatta bu toprakları geri almak istemiştir.

Rusya ise Panislavizm emellerini gerçekleştirmek için Almanya'yı kendisine engel olarak gördüğünden Almanya'yı yıkmak ve onun müttefiki olan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nu da parçalanmak suretiyle bu imparatorluğun içerisinde bulunan Slavları, Ru çarının tacı altında birleştirmek istiyordu. Ruslar, ayrıca tarihi istekleri olan boğazları ele geçirmek suretiyle sıcak denizlere inmek istiyordu.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ise kendisi için en büyük tehlikenin Panislavizm olduğunu biliyordu. Bu akımın etkisi ile Sırbistan'ın yıkıcı faaliyetlerini görerek bu krallığı ya tamamen ortadan kaldırmak veya kendisine bağlamak suretiyle Balkanlar'da güvenliğini sağlamak istiyordu. Sömürgecilikte geç kalan İtalya, yeni sömürgeler elde etmek gayreti içinde idi. İtalya'nın ayrıca Osmanlı Devleti üzerinde istekleri vardı.⁷

Balkan savaşları ve bu savaşların sonunda Sırbistan'ın genişleyip kuvvetlenmesi, Avusturya için korkutucu olmuş ve Avusturya'nın Sırbistan'a karşı durumunun daha fazla sertleşmesine sebep olmuştur. Fakat Balkan Savaşları'nda

⁶ H.Eroğlu, Türk İnkılâp Tarihi, (1990) 73.

⁷ A.g.e.73-74.

Osmanlı Devleti'nin yenilgisi ve Devletin milletlerarası plândaki zayıflığı Rusya'nın da Boğazlar üzerinde iştahını kamçılanmıştır. Bu ise, Sırbistan ile Rusya'yı birbirine daha fazla bağladığı gibi Rusya'nın Balkanlardaki faaliyetleri karşısında Avusturya-Macaristan ile Almanya'yı bu devletin karşısına dikmeye sevketmiştir.⁸

Birinci Dünya Savaşı öncesindeki Avrupa, karşılıklı ihtirasların, menfaat çatışmalarının düğümlendiği bir merkez haline gelmiştir. En küçük bir kıvılcım Avrupa'da savaşın başlamasına yeterli olacaktı.

Birinci Dünya Savaşı, 28 Haziran 1914 günü, Avusturya-Macaristan velihati Ferdinand'ın Saraybosna'da bir Sırp öğrenci tarafından öldürülmesi ile başlamıştır. Bu olay karşısında Avusturya'nın Sırbistan'a savaş ilân etmesi, Rusya'nın Sırbistan'ın ve Almanya'nın da Avusturya'nın yanında yer alması, Avrupa'yı bir hafta içinde dünya çapında bir savaşa sürüklemiştir. Olayların bu derece hızlı gelişmesinde ise, 1908 Bosna-hersek buhranından beri gerginleşen Sırbistan-Avusturya münasebetleri başlıca rolü oynamıştır.

II- Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girmesi

Avrupa'da meydana gelen bu siyâsi gelişmeler karşısında bir Avrupa devleti olan Osmanlı Devletine şekilde hareket edeceği konusunda belirli bir karara sahip değildi. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Rusya, İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanlıklarını her fırsatta göstermişlerdi. Osmanlı topraklarında gözü olan Avrupa'nın Büyük devletleri, Osmanlı topraklarını kendi aralarında çeşitli zamanlarda imzaladıkları gizli antlaşmalarla paylaşmışlardı.

I. Dünya Savaşı'nın başladığı tarihlerde Osmanlı Devleti Balkan Savaşlarından yeni çıkmıştı. Balkan Savaşları'nın doğurduğu yenilgilerin tesiri ile ordu ve donanmasını ıslâh etmeye çalışırken bir taraftan da iki bloka ayrılmış Avrupa'da kendisini siyâsi bakımdan yalnızlıktan kurtarmak için birtakım ittifak teşebbüslerinde bulunmuştu. Osmanlı Devleti ilk ittifak teşebbüsünü İngiltere nezdinde yapmıştı. İtalya'nın Trablusgarp'a saldırması Osmanlı Devleti'nin tepkisine yol açarak Üçlü İttifak'a karşı bir antipati uyandırmıştı. Ayrıca Avusturya'nın Balkan politikası ve

⁸ F.Armaoglu, 20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1987) 100.

Bosna-Hersek'i ilhak etmesi bu antipatide önemli bir rol oynamıştır.⁹ Ancak İngiltere müttefikleri olan Rusya'nın boğazlar üzerindeki istekleri sebebiyle ittifak teklifini reddetmiştir. Bir başka ittifak teşebbüsü Bulgaristan'la olmuştur. Esasen bu teklif Bulgaristan'dan gelmiştir. Çünkü Bulgaristan Makedonya üzerindeki ihtiraslarını gerçekleştirmediği gibi Birinci Balkan Savaşı'nda elde ettiği toprakların büyük kısmını İkinci Balkan Savaşı'nda elde ettiği toprakların büyük kısmını İkinci Balkan Savaşı'nda kaybetmişti. Ege adalarını Yunanistan'ın elinden geri almak için Yunanistan ile mücadeleye kesin kararlı olan Osmanlı Devleti bu ittifak teklifini kabul etmiş ve Bulgaristan'la görüşmeler başlamıştır. Fakat Bulgaristan'ın hem Makedonya'da büyük toprak istemesi hem de bu ittifak'a Almanya'yı da sokmak istemesi bu teşebbüsün neticesiz kalmasına yol açmıştır.

Osmanlı Devleti'nin üçüncü ittifak teşebbüsü ise Fransa nezdinde oldu. Ancak Fransız hükümeti verdiği cevapta Rusya razı olmadıkça bu ittifakın gerçekleşmeyeceğini belirtmiştir. Bu cevap tekliflerini reddedilmesi anlamına geliyordu.¹⁰ Osmanlı Devleti'nin ittifak teklifleri İngiltere'den sonra Fransa'nın da reddetmesi Osmanlı Devleti'ni ister istemez Almanya'ya iyice yaklaştırmıştır.

Prof. Arnold Toynbee, Osmanlı Devleti'nin Almanya ile birlikte İngiltere ve Rusya'ya karşı harbe girişinde, Rusya'nın izlediği politikanın etkisi olduğu kadar, asıl İngiltere'nin izlediği politikasının daha etkili olduğunu ifade etmektedir. Şöyle ki:

"1907 yılında sona eren, yüzyıl içinde Rus saldırısına karşı İslâm Dünyasının şampiyonluğunu yapmış olan İngiltere, Avrupa politikasının yeni icapları yüzünden Asya politikasını bırakmış, Rusya ile andlaşma yaparak müslüman ulusları, her zamankinden daha çok, Rusların insafına terketmiştir."¹¹

Şüphesiz ki, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşında Almanya ve Avusturya'nın yanında yer almasında Osmanlı Devlet adamlarının rolü olduğu gibi, XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Almanya'nın Avrupa'da hakimiyet tesis etmesinin de tesiri olmuştur. Bununla beraber üçlü ittifak blokuna katılma teklifi önce Avusturya'dan gelmiş, bu teklif üzerine Osmanlı Devleti Almanya'ya başvurmuştur.

⁹ A.g.e.107

¹⁰ A.g.e.107-108.

¹¹ Eroğlu, a.g.e. 76.

İttifak görüşmeleri 2 Ağustos 1914'te Türk-Alman ittifakının imzalanmasıyla neticelenmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle Türk-Alman ittifakının varlığını bilmeyen İtilâf Devletleri Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını sağlamak için büyük çaba gösterdiler. Çünkü, İtilâf Devletleri, Osmanlı Devleti tarafsız kalırsa boğazlardan serbestçe geçerek müttefikleri olan Rusya'ya rahatça yardım edebileceklerdi. Bu sebeple İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti'nin savaş boyunca tarafsız kalması için büyük gayret göstermişlerdir.

Osmanlı Devleti ise, tarafsız kalması karşılığında kapitülâsyonların kaldırılmasını istediye de İtilaf Devletleri bu konuda herhangi bir taahhüde bulunmamışlardır. Osmanlı Devleti ayrıca Ege adalarının tekrar kendisine verilmesi ve Mısır meselesinin çözülmesi gibi bazı toprak isteklerine ise hiç yanaşmadılar. Almanlar Osmanlı Devleti'ni bir an önce bu savaşa sokmak için büyük gayret göstermişlerdir.

Almanya'nın Osmanlı Devleti'ni savaşa girmeye zorlamasının sebeplerinden biri de Avusturya'nın istekleri idi. Çünkü Osmanlı Devleti savaşa girerse, Kafkas Cephesinde bir kısım Rus kuvvetlerini üzerine çekeceğinden, Avusturya ve Almanya'nın yükü hafifleyecekti. Osmanlı Devleti bu baskılara karşı koymaya çalıştı. Bir defa, seferberlik henüz tamamlanmamıştı. İkincisi, Bulgaristan savaşa katılmadıkça ve Romanya'nın tarafsızlığı sağlanmadıkça, savaşa katılmaya niyetli değildi. Özellikle bu son sebepten ötürü, Osmanlı Devleti Bulgaristan'ı da savaşa sokmak için bu devlet nezdinde teşebbüste bulundu. Lâkin Bulgaristan Romanya'dan çekiniyordu ve onun tarafsız kalmasını istiyordu. Osmanlı Devleti Romanya'nın tarafsızlığını sağlamak için çaba harcadıysa da, bu devlet tarafsızlık konusunda bir taahhütte bulunmaya yanaşmadı.¹²

Almanya Osmanlı Devletini bu savaşa girdirmek için iki savaş gemisini Çanakkale'ye gönderdi. Osmanlı Devletinin tarafsız devlet olarak bu gemilerin silâhlarını sökmesi ve personelini gözaltına alması gerekirdi. Ancak Almanya buna şiddetle itiraz etti. Bunun üzerine Osmanlı Devleti güya bu gemileri daha önce satın aldığını bildirdi ve gemilere Türk bayrağını çekmek suretiyle tarafsızlığından

¹² H.Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt III, Kısım I, (1991) 110-112.

ayrılmadığını göstermek istedi. Her ne kadar bu hareket İtilâf Devletlerinin gözünden kaçmadıysa da, Osmanlı Devleti'ni tarafsızlıktan ayırmak istemediklerinden herhangi bir tepki göstermediler. Bu olaydan sonra Osmanlı donanması bu iki gemiyi komutanı Amiral Souchon'un komutası altına verdi. Bu durum Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasında büyük rol oynayacaktır.

İstanbul'daki Alman askerleri heyeti de Osmanlı Devleti'ni savaşa sokmak için çabalıyordu. Başta Harbiye Nazırı Enver Paşa olmak üzere kabinenin bazı üyeleri de devletin savaşa girmesini istiyorlardı. Bunun sonucu olarak, Enver Paşa'nın emri ile, Amiral Souchon Osmanlı donanmasını alarak 29-30 Ekim 1914 gecesi Karadeniz'e çıktı, Odesa ve Sıvastopol gibi Rus limanlarını topa tuttu.¹³ Bu hadise Osmanlı Devleti'nin harbe girmesine sebep oldu. Rusya 2 Kasım'da, İngiltere ve Fransa 5 Kasım'da Osmanlı Devleti'ne harp ilân ettiler. Osmanlı Devleti buna 14 Kasım'da harp ilân etmekle cevap verdi. Böylece Osmanlı Devleti'nin sonu hazırlanıyordu.

III- Birinci Dünya Savaşında Rusların Doğu Anadolu'yu İşgâli

Rusya yıllardan beri boğazları ele geçirmek suretiyle sıcak denizlere inmek istiyordu. Bu sebeple Osmanlı Devleti toprakları üzerinde emperyalist emellerini her fırsatta gerçekleştirmek istiyordu. Osmanlı Devleti'nin 29 Ekim 1914 yılında fiilen Birinci Dünya Harbine girmesi Rusya'yı harekete geçirmiş, Anadolu içerlerinden taarruzlarını ve istilalarını ilerleterek, bu büyük vatan topraklarımızı ele geçirmek istiyordu.

Doğu Cephesi'nde harekât, 1 Kasım 1914 günü Rus Ordusunun sınırlarımızı geçmesiyle başladı. Bizim bu cepheye ayırmış olduğumuz kuvvet 3'ncü Ordu Komutanlığı emrinde üç kolordu halinde teşkilâtlanmış yedi piyade, iki süvari tümeniyle dört tümenli bir ihtiyat süvari kolordusu ve bir seyyar jandarma tümeninden oluşuyordu. Ayrıca Erzurum Müstahkem mevkii ile 22 hudut taburu da 3'ncü Ordu emrine verilmişti. Rus Kafkas Ordusu da, üç kolordu halinde teşkilâtlanmış üç piyade, iki süvari tugayından oluşuyordu. Kars ve Batum müstahkem mevkileri de Kafkas Ordusu emrindeydi. Ayrıca ilerde birer piyade tugayı haline getirilmek üzere cephe gerisinde 13 piyade taburu kurulmaktaydı.

¹³ Armaoğlu, A.g.e.110.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşında tarafsızlığını ilân etmesi üzerine Ruslar, Kafkas cephesinden iki kolorduyu çekip Avrupa Cephesi'ne göndermiş, sonradan yurt içinden getirdikleri birliklerle bu cepheyi tekrar üç kolorduya çıkarmış oldukları için ilk bakışta Türk Ordusu'nun sayıca üstün olduğu kanısına varılabilir. Fakat Türk kolordularından birinin (13. kolordu) Bağdat'tan getirilmesine karar verildiği, yalnız bir tümenin (37. Tümen) gelebildiği gözönünde tutularak, sonradan bu kolordunun getirilmesinden vazgeçilmiş, Erzincan'dan 10. Kolordu getirilmiştir. İhtiyat Süvari Kolordusunu teşkil eden dört süvari tümenin aşiret süvarilerinden oluştuğu, eğitim düzeylerinin çok düşük bulunduğu hesaba katılacak olursa, Türk Ordusu'nun ilk bakışta zannedildiği kadar üstün olmadığı sonucuna varılır. Ayrıca ağır silâh, topçu, fenni birlikler ve donatım bakımından Ruslar kesin üstünlüğe sahiptiler.¹⁴

1 Kasım'da sınırı geçerek Erzurum istikametinde ilerleyen Rus kuvvetleri, 5 Kasım günü Türk arazisinin ilk mühim müstahkem mevki olan Köprüköye doğru ilerlemeye başladı. Bütün bu çevrede Türk mukavematıyla karşılaşmadığından, Rus ilerleyişi kolay olmuştu. Fakat İzzet Paşa, Türk askerlerinin moralini yükseltmek için, karşı taarruza geçmek lâzım geldiği hakkında Enver Paşa'dan bir emir almıştı. 6 Kasım günü Türk kuvvetleri çeşitli istikametlerden gelip birleştiler. 7 Kasım günü erken saatlerde Rus Generali Bergman, Badicivan tepelerini işgâl için altı tabur öne sürdü ise de, kuvvetli bir Türk topçu ve tüfenk ateşi ile Rus hücumu geri atıldı. Ruslar hiç beklemedikleri halde kuvvetli bir Türk mukavemeti ile karşılaşmışlar ve epey zayıat vermişlerdi. Bu suretle, başlangıcının beşinci günü Rus ilerleyişi durdurulmuş oldu.¹⁵ 17-20 Kasım günlerinde yapılan Azap Muharebelerini de kaybeden Ruslar geri çekilmek zorunda kaldı. Ancak 3. Türk Ordusu da bu muharebelerde ağır zayıat vermiş olduğundan Rus kuvvetlerini takip edemedi, aksine savunmaya daha elverişli bir arazide toplanmak, takviye kuvvetlerinin gelmesini beklemek ve yeni bir Rus taarruzunu karşılamaya hazırlanmak amacıyla 8-10 km kadar geri çekildi.

Avrupa'da savaşın mevzi harbine dönüşmesi ve Galiçya'da Avusturyalıların Ruslar karşısında zor durumda kalmaları üzerine, Türk Orduları Başkomutan Vekili Enver Paşa müttefiklerinin yüklerini hafifletmek için, Alman Başkomutanlığının da teşvikiyle Doğu Cephesinde Rus Ordusunun imhasını hedef alan büyük ölçüde bir

¹⁴ F. Çelik, bitlis'in Kurtuluşu ve Mustafa Kemal Paşa. (1987) 381-382.

¹⁵ A.N. Kurat, Türkiye ve Rusya (1990) 266.

kuşatma taarruzuna karar verdi; bu amaçla 11 Aralık 1914'te Köprüköye geldi. Taarruzun bahara bırakılmasını öneren 3. ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'yı görevinden alarak Ordu Komutanlığını üzerine aldı. 22 Aralık 1914-15 Ocak 1915 tarihleri arasında cereyan eden Sarıkamış Muharebeleri'nde Türk Ordusunun uyguladığı plan, düşmanın bir kolodu ile cephenin 30-35 km. gerisinde bulunan Sarıkamış'ın ele geçirilmesiyle büyük düşman kuvvetlerinin imhasını öngörüyordu. Tamamen karlarla örtülü, yüksek dağlık bir arazide o günün şartları altında kış donatımından yoksun yaya ve atlı birliklerle yapılan bu hareket açıkça bir maceraya atılmaktan başka bir şey değildi. Nitekim, Türk kuvvetlerinin büyük bölümü düşman kurşunuyla değil, soğutkan donarak ve tüfüs hastalığından hayatını kaybetti.

Kuşatma kanadındaki iki kolordudan ancak 300 kişilik bir kuvvet Sarıkamış'a ulaşabildi; bunlar da Ruslar tarafından geri atıldı. 3. Türk ordusu tamamen elden çıktı.¹⁶

Bu savaşlarda Rusların zayıyatı 32.000, Türk tarafının ise 60.000 kadardır. Ruslar 200 subayımızı, 700 erimizi esir ettiler; 20 makinalı tüfekle 30 topu da ganimet olarak aldılar. Böylece Doğu Anadolu'nun kapıları Rus ordularına açılmış oldu.

Sarıkamış Kuşatma Harekati'nde başarısızlığa, manevrayı uygulayacak kuvvetlerin yetersizliği neden olmakla beraber, komutanlıklar arasında muharebe irtibatlarının kurulamaması ve bazı birlik komutanlarının hareket planına uymayan hareketler, yapması birlikte hareketle müşterek etki yapmaya imkan vermemiş ve ikmal yokluğu başarısızlığa uğrama şansını arttırmıştır.¹⁷

Sarıkamış'taki başarısızlıktan sonra harp teşebbüsü Kafkas Cephesinde Ruslara geçmişti. Sarıkamış savaşları Ruslar için çetin bir imtihan teşkil etmişti. Bu savaşlarda büyük başarıları görülen Rus Kafkas ordusu Kurmay Başkanı General Yüleniç orgeneralliğe yükselterek Kafkas Ordusu Komutanlığı'na getirilmiş ve I. Kafkas Kolordusu Komutanı General Berhman da Batı cephesinde bir kolordu komutanlığına gönderilmişti.

¹⁶ Çeliker, a.g.e. 382-383.

¹⁷ I.Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi, 3.Ordu Harekâtı. Cilt I(1993) 2.

3. Türk Ordusu Sarıkamış'ı bıraktıktan sonra taarruzdan önce ele geçirmiş olduğu Azap Mevziine (Tutak-Narman hattına) çekildi. bazı takviye kuvvetleri alarak Rus taarruzlarını bu hatta karşılamaya hazırlandı.

Rus Orusu ise Türk Ordusu'nun hareketsiz kalmasından faydalanmak suretiyle, çok geniş olan hareket alanında gerekli hazırlık ve düzenlemelere derhal başlamıştır. Yıpılan bütün bu çalışmalar, Erzurum doğrultusunda yapılması düşünülen büyük ölçüdeki stratejik ve taktik harekata yararlı olacak şekilde düzenlenmiştir. Ordunun ana taarruz doğrultusu Hasankale Erzurum olarak tesbit edilmiştir. Bu ana doğrultunun iki yanında bulunan kuzeyde Tortum ve Güneyde Malazgirt bölgeleri, ana stratejik doğrultuda yapılacak ilerlemeyi kolaylaştıracak ve yan emniyeti sağlayacak durumda idi. Özellikle Malazgirt Muharebesi'nin kazanılması için, daha önce Gedikler, İran Azerbeycan'ı ve Van bölgesinde yapılacak hareketin başarıyla sonuçlanması gerekiyordu. Böylece General Yüdeniç'in planı merkezde savunma ve yanlardan taarruz esasına dayanıyordu.¹⁸

Kuzey kanatta cereyan eden Birinci (27 Nisan-12 Mayıs 1915) ve İkinci (10-12 Haziran 1915) Tortum Muharebeleri'nde Türk Ordusu başarılı bir savunma yaptı. Bu iki muharebede bizim verdiğimiz 2.000 zayiata karşılık Ruslar 4500 kişi kaybettiler. Malazgirt bölgesinde cereyan eden muharebelerde ise, Ruslar başarılı oldular. 11. Mayıs'ta Malazgirt, 16 Mayıs'ta Van Rusların eline geçti. 1915 yılı sonunda 3. Türk Ordusu Van Gölü batısı (Ahlat) -Azap-Tortum hattına çekilmiş bulunuyorlardı.

IV- Van Gölü Çevresinin Ruslar Tarafından İşgali

Ruslar adım adım güneye doğru ilerlerken saflarında bulunan çeşitli Ermeni alaylarına bölge Ermeniler'inden katılmalar olur ve Van isyanı bu tarihlere rastlar. Rus kumandanlığı o sıralarda en çok, Türklerin ve Müslümanların "tabii düşmanı" telakki ettiği, Ermenilerle meşgul olmakta idi. Ermenilerin bulunduğu sahanın bir an evvel Ruslar tarafından işgali hem siyasi hem de stratijik mülahazalarla ön planda yer almış bulunmakta idi. Van Gölü çevresinin Ruslar tarafından işgali için hazırlıklar yapılmaya başlandı. Zaten binlerce Ermeni erkeği harp çıkmadan önce Rusya'ya kaçmış, Rus ordusuna gimiş veya Rus zabitlerinin kumandasında ayrı Ermeni "druzina" ları (1000

¹⁸ A.g.e.538-539.

er kişilik birlik) teşkil etmişlerdi. Ermeni kıtalarına aslen Ermeni olan ve Rus ordusunda general rütbesini alan Nazarbekov kumanda etmekte idi. Nazarbekov bu bölgedeki hareketlerde Yüdeniç'in baş müşaviri ve yardımcısı idi.¹⁹

Rusların Doğu Anadolu'yu işgalleri birkaç koldan cereyan etmiştir. Birincisi Urmiye Gölü ile Van Gölü arasındaki bölgeyi tutup oradan Van'a gelen Rus kuvvetleridir. Bu kuvvetlerin karşısında I. Kuve-i Seferiye Kumandanı Halil Bey ve Van jandarma Alayı Kumandanı Kâzım bey bulunuyordu. Kâzım Bey Rus saldırısı başladığında derhal bölgedeki jandarma taburlarıyla hudut bölüklerini de emri altında toplayarak Van Seyyar jandarma Tümeni'ni kurmuştur.

Rusların Van'a geleceğini duyan Ermeniler Nisan 1914'te yani şehrin henüz Osmanlıların hakimiyetinde ve Ruslar tarafından işgal edilmemesine rağmen eski Van'ı yıkıp yakmaya ve müslüman halkı katletmeye başlamışlardır.

1 Mayıs 1915'te Dilman Muharebelerini kaybeden I. Kuvve-i seferiye Rusların Van'a girmesini engelleyememişti. Van şehrini ele geçiren Rus kuvvetleri Van Gölü batısında Vastan'da bir müdaffa mevzii tutmuşlardı. Halil Biy'in Van'daki Rus ve Ermeni kuvvetlerine taarruz etmeyerek Bitlis'e çekilmesi Rus ve Ermeni kuvvetlerinin Van Gölü'nün güney ve batısındaki bölgeleri işgal etmeleriyle sonuçlanmıştır. Rus ve Ermeni kuvvetleri Çatak ve Tatvan yakınlarındaki Reşadiye mevziine kadar ilerlemişlerdir.²⁰ Ermenilerin taarruzuna uğrayan Van Depo Taburu Gevaş'tan batıya çekilince, Bitlis Valisi, Gevaş Müfrezesi'nin çekilmesinin bölgedeki halk arasında başlamış olan paniği arttıracak ve Muş, Bitlis Ermenilerini durumdan faydalanmak için harekete geçireceğini bildirmekte ve 3. Ordu Komutanlığı'ndan Van Gölü güneyine kuvvet gönderilmesini istemektedir. 3. Ordu Komutanlığı, I. Kuvve-i Seferiye'nin ve Bitlis boğazında toplanmış olan binlerce göçmenin selameti bakımından muntazam, birlikler yetişinceye kadar savunmaya devam etmesini bildirmişti. Beklenen muntazam birlik 23. Piyade Tümeni'dir.

¹⁹ Kurat, a.g.e. 185.

²⁰ A.İ.Sabis, Birinci Dünya Harbi (1991) III. Cilt. 31.

V- Adilcevaz ve Ahlat'ın Ruslar Tarafından İşgali

Rus Generali Şarpantiye komutasındaki Rus atlı müfrezeleri önce Van'a gelmiş ve daha sonra da Adilcevaz'a gelmişlerdir. Böylece Dilman'dan Adilcevaz'a kadar gelen bu atlı müfrezeler Türk güçleriyle hemen hemen hiçbir çatışmada bulunmamışlardır. 26 Haziran 1915'te Adilcevaz'a gelen Rus Genarali Şarpantiye'nin süvari müfrezeleri burayı işgâl etmişlerdir. Şarpantiye'nin Adilcevaz'a gelmesinden hemen sonra General Oganovski'ye Ahlat'a yürümesi ve bu önemli geçidin emniyetini kontrol etmesi emrini verdi. General Şarpantiye gerekli tedbir ve yardımları aldıktan sonra en önemli manevra Ahlat geçidinden yapılacak kuvvetli bir süvari hücumu ile Rus komutanı Trukhin'in takviyeli grubunun Tatvan-Bitlis hattına saldırışının aynı zamanda tertiplenmesi suretiyle Bulanık'ın batısındaki Belican mevkihlerinin yandan çevrilmesi olacaktır.

Kuvvetli bir süvari grubunun Ahlat geçidinden girmesinin ve Tatvan'ın ele geçirilmesinin, Türk kuvvetlerini Belican mevzilerini terke zorlayacağına az da olsa bir ihtimal vardı.²¹

Ahlat'ın işgal edilmesinde, General Şarpantiye Adilcevaz istikametinden taarruz ederken, Kafkas Süvari Tümenleri de kuzeyden Ahlat'ı çevirerek bu taarruzu yerine getireceklerdi. 29 Haziran akşamı Ahlat Ruslar tarafından işgal edilirken, Ahlat'ta bulunan iki tabur kadar Türk askeri, Rus süvari müfrezelerinin yeterli derecede faaliyet göstermemesinden faydalanarak, zaiyat vermeden geri çekilmeye muvaffak olmuştu.

VI. Tatvan'ın Ruslar Tarafından İşgali

Ahlat'tan sonra Tatvan'ın da işgâl edilmesi ile Türkleri Belican mevzilerinden atmayı hedefleyen Rus Generali Oganovski, Şarpantiye'ye kuvvetlerini alarak doğuya doğru taarruzlarına devam etmelerini ve Tatvan'ı alarak, gölün güneyinde bulunan General Trukhin ile irtibat sağlanmasını emretti. Bu emir üzerine harekete geçen Ruslar Tatvan'ı kolayca ele geçirdiler.

²¹ Alen E.E.D-D, Murat ff, Genelkurmay Başkanlığı, Askeri tarih yayınları. Kafkas Harekâtı (1966) 284.

Rus Generali Nazarbekov müfrezesi 5 ve 6.Kafkas Avcı Alaylarıyla 4.Koban Plasston Tugayı ve 1.Labinski Kazak Alayı'ndan oluştuğu halde, güney batıya Muş mintikasına sevk edildi. General Şarpantiye müfrezesi de dahil olmak şartıyla, 7.Kafkas Avcı Alayı ve 1. ve 2.Ermeni Taburları ile 18.Dragon Tüverksi ve 17.Dragon Nijegaraski Alayları ile beraber güneye, Bitlis'e doğru sevk edilmişlerdi. Çeşitli istikametlerde yapılan böyle taarruzlarda 3.grup arasındaki irtibat gittikçe bozulmakta idi. 66.piyade Tümeni, Türk birliklerinin şiddetli bir mukametine uğramış ve Türkler, başlıca kuvvetlerini Kolordunun sağ kanadını çevirmeye tahsis etmişti. Rus Alayları Liz Köyü'nü zaptetmelerine rağmen durumları her geçen gün fenalaşmaktaydı.

Aynı zamanda güneyde General Nazarbekov ile General Şarpantiye müfrezesi, taarruzlarında ciddi bir mukavemete maruz kalmakta idilerse de yakındaki kıtaat ile irtibatı çok azdı.

General Şarpantiye, Tatvan'a geldikten sonra, Van gölü'nün güney sahili boyunca ilerlemiş olan General Trukhin müfrezesi ile doğrudan doğruya temasa girmiştir.²²

VII- Tatvan'ın Türk Kuvvetleri Tarafından Geri Alınması

22 Temmuz 1915'te 3.Türk Ordusunun sağ cenahı grubu Abdulkerim Paşa komutasında olarak, bütün kuvvetleri toplandıktan sonra 4.Kafkas Kolordusunun sağ cenahını çevirmek üzere, şiddetli bir taarruza başladı. Türk kuvvetlerinin büyük bir kısmı, 66. Rus Tümeni üzerine yüklenmiş olduğundan, tümenin vaziyeti zor duruma düşmüştü. 22-23 Temmuz'da Türklerin üstün kuvvetleriyle meydana gelen ciddi muharebelerde, 4.Kolordu'nun bölümleri ve bilhassa 66. Piyade Tümeni ile 4.Kafkas Koban Plastın Tugayı olanca kuvvetlerini sarfeylemek suretiyle, Türk birliklerinin taarruzlarını durdurmaya çalışmışlardı. 66.Piyade Tümeni, kendisine sağdan yakın olan birlikten yardım görmediği halde, kendi vaziyetinin fenalığını anladığından, 23 Temmuz'da yavaş yavaş Malazgirt'e doğru çekilmeye başladı.²³ Abdulkerim Paşa bu başarıyı kazanırken, güneyde de aynı başarılar kazanılmaktaydı.

²² General Maslafski, Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi, Çev. Em.Bnb. Nazmi (1935) 215-216.

²³ A.g.e. 215-216.

Murat nehrinden Bitlis dolaylarına kadar uzayan geniş bir cephede cereyan eden şiddetli muharebelerde başarı kazanan General Oganovski, birliklerinin iştirâk ettiği harekâtın hakimiyetini kaybetti. Plânlanmış olan manevrasının ilk hedefi aşılmıştı. Kendisi, yalnız Bulanık ve Malazgirt dolaylarını kontrol eden Belican tepelerini almakla kalmamış, Tatvan'ı da ele geçirmişti.

Muharebeler devam ederken takviye alan Türk Kuvvetleri, bazı yerlerde karşı taarruza geçtiler. 22 Temmuz'da muharebe çok şiddetlendi. 23 Temmuz sabah erkenden Türklerin hücumuna uğrayan Kazak Piyadeleri, panik halinde kaçarak, kendilerini takip eden Türklere Bulanık yolunu açtılar. Oganovski de doğuya doğru çekilirken, aynı gün Tverski Dragonları, 6.Kafkas piyadesi, artçı birlikleri teşkil eden Kazak Süvarileri ve 66.Tümenin Alayları, son onbeş günlük muharebe süresinde kuvvetlerinin yüzde kırkını kaybetmiş olarak Malazgirt'e geri çekilmeye başladılar.

Nazarbekov, 5.Kafkas Piyadesi ve 3.Plaston Taburu ile, 24 Temmuz gecesi Purshus'ta hareketsiz kaldıktan sonra, ertesi gün o da Şarpantiye gibi Adilcevaz'a çekildi. Ve böylece Tatvan, 25 Temmuz'da Şarpantiye tarafından başlatılmış oldu.²⁴

24 Temmuz'da 5.Kafkas Avcı Alayı ve 4.Koban Plaston Tugayı'nın 19, 20 ve 21. Taburları, müfrezenin kanadını tutmaya çalışan Türklerle harbederek Adilcevaz'a doğru çekilmeye başlamışlardır. Tatvan'da kalmış olan 7.Kafkas Alayı ve 2.Ermeni Taburu, onların sağında bulunan birliklerinin Tatvan'dan çekilceklerini haber aldıklarından, yavaş yavaş onlar da çekilmeye başladılar. 26 Temmuz günü Adilcevaz'a Ermeni Taburları ile daha önce General Trukhin müfrezesine katılmış olan 2.Kazak Alayı da geldi. Akşama doğru ise 7.Kafkas Avcı Alayı, kısım kısım olarak Adilcevaz'a geldiler.

General Nazarbekov, hiçbir saldırıya uğramadan diğer birlikler gibi Adilcevaz'ı başlatarak Van'a çekildi.²⁵

VIII- Erzurum'un Ruslar Tarafından İşgali

1915 yılının son günlerinde Kafkas Ordusu'nun, Erzurum istikametinde umumi taarruza geçmesi düşünüldüğü sırada, 4.Kafkas Kolordusu'na, Pasinler ovasındaki

²⁴ Alen-Muratof, A.g.e. 286. v.a.

²⁵ A.g.e. 287.

1.Kafkas Kolordusu'nu takviye için, 2.Kafkas Avcı Tümeni'nin bir alayını göndermesi ve aynı Tümenin bir Alayını da kendi sağ kanadına yığdıktan sonra, Kolordusunun geri kalan birlikleriyle kendisinin bütün cepheden taarruza geçerek, bu suretle Türk birliklerinin dikkatlerini üzerine toplamak ve Türklerin bu mıntıkadan Erzurum mıntikasına takviye birlikleri göndermelerine meydan vermemesi emredilmişti.

Ruslar 11 Şubat 1916 tarihinde ağır topların ateşi ile Erzurum'a karşı taarruza geçti. En kritik Savaşlar 14 Şubat günü cereyan etti. 15 Şubat 1916 günü Türk kıtaları Deve-Boynu mevziinden çekilmeğe başladılar. Nihayet 16 Şubat günü Erzurum şehri Rusların eline düştü. Böylece Erzurum şehri üçüncü defa Rusların eline geçti.

Doğuda Ruslara karşı en kuvvetli dayanak olan Erzurum kalesi çok kısa bir zamanda ve nispeten az Rus kaybı ile, düşmanın eline geçti. Bu olay Türkiye bakımından çok büyük bir kayıptı ve çok üzücü idi. Ruslar ise bunu büyük bir zafer olarak görerek kiliselerde ayinler yaptılar.²⁶

Çekilen birlikler, bırakılmak zorunda kalınan top, cephane, vesair eşya ve malzemeyi tahrip ettiler. Yalnızca taşınmayan 250 hasta ve yaralı, başlarında gerekli subaylar olduğu halde Erzurum hastahanelerinde bırakıldı. Rus Kafkas Ordusu Komutanı General Yüdeniç, 16 Şubat 1916 günü maiyeti ile Erzuruma geldi ve aynı gün akşamı Hasankale'deki karargâhına döndü.²⁷

IX- Rusların Bitlis'i İşgâl Hazırlıkları

Azapköy muharebesinde 3.Türk Ordusu'nun yenilmesinden ve Kafkas Ordusu birliklerinin, geri çekilen Türkleri takip ederek mevzi istihkâmlarına yaklaştıktan sonra, Erzurum'un zaptı için Ordu Komutanı'nın niyet ve plânından sonra, 4.Kafkas Kolordu Komutanı'nı Muş vadisi ve Bitlis şehrini işgâl maksadıyla Kolordusunu ileri sevk başlaması emredildi. 4. Kafkas Kolordusu birliklerinin böyle ileriye doğru sevk edilmesinden maksat; Kafkas Ordusu'nun Erzurum'a doru harekâtı esnasında , sol kanadını temine meyletmesi ve aynı zamanda bu Kolordunun kendi üzerine Türk kuvvetlerini çekmeseydi. Buradan da daha önce yenilgiye uğramış Türk Ordusu'nun

²⁶ Kurat, a.g.e. 290.

²⁷ I.Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi, C.II, a.g.e. 113, v.a.

(3. Ordu) yeni takviye birlikleri alamayacağı gibi, Musul'dan muş Ovası ile Van Gölü güneyinden geçilen sarp yollardan ve aşılmaz dağlarla ayrılmış olacaktı.

Karargahı ile Varta'da bulunan Rus 4. Kafkas Kolordusu'nun 2. Avcı Tümeni Bitlis boğazı kuzeyinde, 66. İhtiyat Piyade Tümeni, Hınıs civarında, 28. Kazak Süvari Tümeni ile Boğlan ve Oğnut cepheleri karşısında bulunuyordu.²⁸ Rus birliklerine takviye maksadıyla çeşitli birlikler gönderilmiştir. Bu birlikler; 6. Kafkas Alayı'ndan bir tabur, Mustafa 2 taburu ve Kazak Bölükleri'nden oluşuyordu. Böylece bu havalide 2. Kafkas Kazak Tümeninin iki buçuk Alayı toplanmış olduğundan, Kolordu Komutanı tarafından bu müfrezenin Kotutanlığına, Bir Ermeni olan Tümen Komutanı Abasiyef atandı. Hınıs'tan Muş'a gönderilen birliklerin Komutanlığına 2. Kafkas Avcı Tümeni Komutanı gene Ermeni asıllı General Nazarbekof tayin olundu.

18 Şubat 1916'da General Nazarbekof'un birliklerinin Muş'u işgal etmelerinden sonra Abasiyef de Bitlis'e taarruz etmeye başlamıştır. Daha Ocak ayının sonunda Kolordu Komutanına, Bitlis ve Muş Ovası istikametinde ilerlemesi için emir verildiği zaman, Malazgirt müfrezesine, 6. Kafkas Bölüğü katılmıştı. Bu müfreze geçici olarak büyümüş ve komutanlığına Abasiyef tayin edildiği zaman, müfreze; Karaköprü, Bulanık ve Malazgirt hattını tutmakta idi. Şubatın ortalarında müfreze bütün cephelerde yavaş yavaş ilerlemeye başladığı vakit, Türklerin pek zayıf savunmasına maruz kalıyordu.

20 Şubat'ta General Nazarbekof müfrezesi, Muş Ovası'nı kuzeyden çeviren sarp dağları geçerek 36. Tümen'le karşılaştı. Nazarbekof kuvvetlerinin Türk kuvvetlerine nazaran çok fazla olması sonucunda, 36. Tümen savunmayı bırakarak geri çekilmek zorunda kaldı. Nazarbekof, Muş Şehrini işgal ettikten sonra, General Abasiyef'in birlikleri Van Gölü'nün güney batı istikametindeki Tatvan'ı işgal etti. Tatvan'ı işgal eden Rus birliklerinin gücü; 6. Kafkas Avcı Alayının bir buçuk Taburu, 2. Bölüğünden oluşmuştu.²⁹

Bitlis'e doğru yapılan Rus keşiflerinde, Bitlis'e 10 km. uzaklıkta olan Rahva boğazında 2.000 tüfekten (bozı kaynaklara göre 1.400) ibaret Türk kuvveti olduğu görüldü. Bu kuvvetler; 3. Seyyar Jandarma Taburu (Muş, Bitlis Taburları ile Elazığ,

²⁸ A.g.e. 208, v.a.

²⁹ Maslofski, a.g.e. 371, v.d.

Van Jandarma Taburlarından birer Bölük), Muş Talimgâh Taburu, bir Hudut Taburu, gönüllü ihtiyat, 2. Alay ve çeşitli 18 toptan ibaretti. Bununla beraber bu kuvvetler, sayıca çok aç olmalarına bakmadan, Rusların üstün kuvvetlerine karşı 21 Şubat'tan 2-3 Mart tarihine kadar Rusları Bitlis'e sokmayarak, yaptıkları taarruzlarla Ruslara çok acı bir ders vermişlerdir.

Bitlis'teki Türklerin inanılmaz savunma ve taarruzuna karşı, Rus Müfrez Komutanı, Kolordu Komutanından; gerek Muş ovası'na gelmiş olan General Nazarbekofun birliklerinden, gerekse Van Gölü'nün güney sahilinde hareket eden Van-Azerbaycan müfrezesinden bazı birliklerin kendisine takviye için verilmesini rica etmiştir. Bu rica üzerine Rus birliklerine takviyeler yapılmıştır. Böylece 1.400 Türk kuvvetine karşı, Rus kuvvetleri ise 16.000 kişiydi. Ayrıca Ermeni gönüllüleri ve Ermeni sergerdesi Antranik komutasındaki Ermeni Fedai Taburları da Ruslarla birlekte hareket ediyordu.

Bitlis boğazının Başhan mevkiini işgal etmiş olan Türk birlikleri, yavaş yavaş geri çekilmek zorunda kalmıştır. Tatvan tarafından taarruz eden Rus birlikleri, Başhan mevkiindeki mevzileri işgal ettiler. Rus birlikleri boğazın iç taraflarına, Papsin Köyüne doru ilerlemeye çalıştıysa da, geceleyin buradaki mevzileri işgal eden Türk birliklerinin şiddetli savunmasına maruz kaldığından, Başkan mevkiine çekilmek zorunda kaldı. Türk birleklirenin, Papsen Köyü'nden başlayarak Bitlis önüne kadar bütün gece mevzi aldıkları görüldü. Türk birliklerinin sağ kolu, Papsen Köyü'nden Dideban tepesine kadar uzanmıştı.

28 Şubat'ta bütün gün boyunca Abasiyefin kuvvetleri 3 koldan taarruzlarına devam ettiler. Sol kol ilerlemesini devam ettirerek Papsen Köyüne kadar ilerlemişti. General Abasiyefin komuta ettiği ortadaki kol, güçlkle ve zayıat vererek ilerlemişse de, akşama doğru ileride bir tabur bırakarak, Başkan mevkiine geri çekilmek zorunda kalmıştır.

X- Rusların Bitlis'i İşgali

Türk birlikleri Van Gölü Güney Müfrezesi Komutanı Ali Bey (Çetinkaya), savunmayı güvenle devam ettirerek Bitlis boğazını elde bulundurmak maksadıyla,

Rahova boğazından, Bitlis şehrinin eteklerindeki müstahkem mevkiye müdafaaya kararlıydılar.³⁰

Daha önceleri Bitlis yönüne çevrilen 5. Piyade Tümeni'den 13. Piyade Alayı Müfrezesi (üç tabur piyade, bir makineli tüfek bölüğü, bir dağ bataryası) ileri kısmı (Bir piyade taburu), 2 Mart 1916 akşamı Bitlis'in 20 Km. kadar güneyindeki Duhan (Sarıkonağ)'a gelmiştir. Bitlis Boğazı'nın önemi nedeni ile 3.Ordu Komutanı Vehip Paşa, Çanakkale'de kanlı ve Buhranlı muharabelere katılarak temayüz etmiş bulunan 13.Piyade Alayı Komutanı ve subaylarına "Bitlis boğazını tek bir er kalıncaya kadar kapamakla görevli olduklarını" emretti.³¹

Türk askerinin karşısında günlerce bocalayan Rus birlikleri şehre girmeye muvaffak olamayınca, bir hileli manevraya başvurdular. Bu manevraya göre Rus birlikleri, topçu hazırlık ateşine girişmeden, geceleyin, piyade ile Türkleri gafil avlamak gayesindeydiler. Bu fikir, Müfrezeye Komutanı Miralay Şatilof tarafından ileri sürülmüş ve Abasiyef tarafından da uygun görülmüştür. Bu uygulama 2-3 Mart gecesi yapılacaktı.

Plânın hemen uygulanmasına geçtiler. Rus birlikleri Başhan mevkiinden çekilir gibi görünerek, ordugâhını Bitlis'ten uzaklaştırdı. Bu hareketin Türk keşif kolları tarafından tespit edilmesi üzerine, Dideban dağında mevzilenmiş olan asker istirahata geçirilmiş, yalnız keşif kolları ve keşif karakolları görevde bekletilmiştir. Bu olayı işiten halk da, tehlikenin uzaklaştığını zannederek, günlerden beri korku içinde ve gecelerini uykusuz geçirenler, o geceyi tam bir istirahatla geçireceklerini düşünerek derin bir uykuya dalmışlardı.

Kafkas piyadeleri, korkunç bir kar fırtınası içinde ilerlerken; Ermeni İntikam Taburları araziye uyarak, giydikleri beyaz elbiselerle dere içinden Dideban dağına çıkmaya muvaffak oldular. Ermenilerin arkasından gece saat 3'te orta ve sağ kolların piyadeleri birleşerek, topçu ve süvariler de hiç mermi sıkmadan, süngü takarak ileriye doğru hareket ettiler.

³⁰ I.Dünya Harbinde Türk Harbi, 3.Ordu Harekâtı, c: II, a.g.e. 209.

³¹ A.g.e. 209.

Ruslar 9 1/2 tabur piyade, 10 bölük süvari ve 8 top ile yanlardan baskın yaparak 3 Mart 1916'da saat 04.30'da Bitlis'e girdi. Vangölü Cenup Müfrezesi ihtiyatları kışlada, topçular mevzilerinde uyumakta iken yakalandılar. Muharebeye iki top katılabildi. Birlikler arasında panik başladı. Bir Ermeni taburu Bitlis güneyinde yolu kestiğinden müreze komutanı dahil, müfreze çoğu ile dağınık bir şekilde batı yönüne ve Mutki'ye çekildi. Olayı haber alarak ilerleyen 13.Piyade Alay Komutanı'nın dağılanları toplama çabası da sonuç vermedi. 13.Piyade Alayı, Bitlis güneyinde Zevyesar-Kasrik (Narlidere)'i işgal ve tahkime başladı.³²

Sabah şafakla birlikte saat 5 civarında Rus birlikleri makineli tüfek ve top atışlarıyla şehri bobardıman etmişlerdir. Kışladaki asker, evlerindeki halk, bu ani bombardıman karşısında neye uğradıklarını bilmeyerek, Siirt istikametine doğru kaçmışlardı. Yol boyunca Deliklitaş mevkiine kadar etraftaki dağlardan işleyen makineli tüfeklerin kurşunları; binlerce ihtiyar, genç, asker, kadın ve çocuklarını şehit olmasına sebep olmuştur. Saat 07 sıralarında muharebe sona ermiştir.

XI- Rus İşgâl ve Harekâtı Sonucunda Bitlis ve Havalisi'nden Yapılan İlk Göçler

Birinci Dünya Savaşının İkinci yılının temmuz ayında ve bir Ramazan gecesinde ansızın Rusların Bitlis şehrini istilâ etmek üzere yakın mesafelerde kadar geldiği haberleri işitildi. Devlet daireleri boşaltılmaya ve halkın korku ve heyecan içerisinde hicrete hazırlandığı görüldü. Vasıta temini imkânsız ve çok güç bir durum arz etmekteydi. O gün bütün Bitlis halkı çoluk çocuklarının elinden tutarak hiç yol izi görmeyen nişanlı kızlar, yeni evli gelinler, genç ve ihtiyarlar birbirlerine karışarak mahşeri halde, yaya olarak yollara düştüler. Temmuz ayının yakıcı güneşi altında ayakları kabağan, yol yürüme iktidarından bitap kalan çoluk çocukların ağılamaları Duhan deresi ve dağlarına aksi seda yapıyordu. Yol boyunca bu acıklı manzara içerisinde göç etti.

Türk askerleri ile gönüllü mücahitlerin gösterdikleri gayretle Rusların şehir içerisine girmelerine mücadele edilmeyerek Başhan mevkiinden geriye atıldı. Bu haberi alan uzak ve yakın yerlerde bulunan halk tarafından duyulur duyulmaz, Bitlis'e dönmeye başladılar. Evlerinin çevre kabileler tarafından yağma edildiğini, kapı

³² A.g.e. 209.

pencerelerinin kırıldığını gören Bitlis halkı bunlara kıymet vermeyerek yalnız şehirlerinin düşman elinden kurtulmasının mutluluğu içinde yeniden evlerine dönerek düzen ve ihtiyaçlarını temine başladılar.³³

XII- İşgâller Üzerine Bitlis ve Havalisiünden Yapılan II. Göçler

Halk kış hazırlıklarını görerek düzenini kurmuş iken, 1916 yılının Şubat ayında tekrar düşman ordularının Bitlis çevrelerine geldiğini ve halkın ikinci defa göç etmeye hazırlandığı görüldü. Türk Ordusunun müdafaa hattı Dideban dağına kadar gelmiş bulunmakta idi. Savaş toplarının sesleri her iki taraftan yükselmeye başladığı görülmekteydi. Hükümet halkın bir an önce şehri boşaltmasını çeşitli yayınlarla halka bildirmekteydi. Diğer taraftan, yerde 3-4 metre kalınlığında kar bulunmakla beraber, kar yağışı geceli-gündüzlü bütün şiddetiyle devam ediyordu. Halk çoluk, çocuğunun ellerinden tutarak yollara düşmüş, birçok zahmet ve güçlükler çekerek civar köylere ve kasabalara sığınarak ve güçlükler çekerek civar köylere ve kasabalara sığınarak neticeyi beklemeye başlamıştı.

Bir kısım halk da birinci göçü gözönünde bulundurarak evlerini terketmediler. Yola çıkanlar günde ancak bir iki saat yürüyebiliyorlardı. Çocuklarını akşam karanlığı olunca karın üstüne serdikleri cicimlerde yatırmaktaydılar. Bu acıklı durum karşısında, ölüm saatleri beklenirdi. Bunlardan en acıklı olan ve müşahade edilen biri de, altı veya yedi çocuklu bir aile önde ve sırtlarında ikişer taşımak gücüne sahip iken, diğer çocuklarından bir veya ikisini yol güzergâhındaki köprü kemerleriniin altına terkederek önlerine bir miktar yiyecek bırakmak suretiyle çocuklarından gözyaşları içinde ayrıldığı, gözden kaçmamakta idi. Bitlis ile Duhan hanı arasında anavatanın müdafaasının yaya ve cebri yürüyüşle koşan Çanakkale Fırkası Mehmetçikleri gördüğü bu acıklı manzara karşısında gözyaşlarını tutamayarak mendilleri ile kurutmaya ve düşmanla bir an önce savaşmak için gözlerindeki nur, kalplerindeki imanla kendisini açıkça göstermekte idi.³⁴

³³ Sıtkı Aydın, Bitlis Tarihi (1967). 35.

³⁴ A.g.e. 36 v.a.

II. BÖLÜM

C- I.DÜNYA SAVAŞI BİTLİS'İ KURTARMA HAZIRLIKLARI

1- kolordu Kumandanlığına Mustafa Kemal'in Tayini

Kafkas Cephesinin gittikçe kritik bir duruma gelmesi, özellikle Muş ve Bitlis'in düşman işgali altına girmesi, Van-Bingöl bölgelerindeki zayıf müfrezelerinin takviye edilmesi gereğini ortaya çıkarmıştır. Başkomutanlık, Rus ordularının daha çok ilerleyerek Diyarbakır ve çevresini almalarını önlemek, Rus cephesinin sol kanadına saldırarak Erzurum'u geri almak düşüncesiyle Trakya'da bulunan 2'nci Ordu'yu Doğu Cephesi'ne göndermeyi kararlaştırır. 2'nci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa'dır. 2'nci Ordu 2'nci 3'ncü ve 16'ncı kolordulardan kurulmuştu. 16'ncı Kolordu komutanlığına Çanakkale Kahramanı Albay Mustafa Kemal atanmıştır. Albay Mustafa Kemal 16'nci kolordu Karargâhı ile 3'ncü Ordunun sağ kanadındaki birliklerin komutasını üzerine almak amacıyla 15 Mart 1916'da görevi başına geçmişti. 24 Mart 1916'da Mardin'e gelen Mustafa Kemal 27 Mart 1916 günü de Diyarbakır'a gelmişti. Bu atanma Doğu Cephesinin gelecekteki başarılı harekâtı için büyük bir sevinç kaynağı olmuştu.³⁵

2'nci Ordu, Diyarbakır bölgesine intikal edecek, Araz Nehri güneyinden kuzey-doğu genel istikametinde taaruz ederek Hasankale-Karaköse bölgesini ele geçirecek, Rus Ordusunun güney yan ve gerisini tehdit ederek Rusların, Erzurum'u boşaltıp doğuya çekilmelerini sağlayacaktı. Fakat 2'nci Ordunun Diyarbakır bölgesine intikali, o günkü ulaştırma imkânlarının çok kısıtlı olması yüzünden uzadı; ordu parça parça muharebeye girmek zorunda kaldı.³⁶

27 Mart 1916'da Diyarbakır'a varan Mustafa Kemal Mirlivalığa (Tuğgeneral) yükseltilmiştir. Diyarbakır'a geldikten sonra Bitlis-Muş-Oğnut Cephesindeki 16'nci Kolordunun emir ve komutasını aldı. Bitlis'i işgal eden 2'nci Kafkas Tümeni ve bir süvari alayından oluşan Rus kuvvetleri, Bitlis'in 10-15 Km. kadar güneyine (Şeyh Ömer -Hürmüz- Yukarı Ölek hattına) ilerlemiş bulunuyor, 16'nci Kolordunun 5'nci Tümeni bu kuvvetlere karşı Gambas-Şetek-Şeyhcuma hattında savunuyordu.

³⁵ Mustafa Kemal hakkında Rus Genelkurmayının 1916-1918 tarihli bildirisinde; Büyük Türk Komutanlarının halk tarafından en çok saygı görenidir. Cesur, muktedir, azîmkâr ve azamî derecede müstakil fikir sahibi olup, herkes tarafından ilibar görmektedir. Şöhretini Bingazi'deki başarıları ile kazanmıştır. Çanakkale'de iki defa durumu kurtarmıştır. M.Larşer, Büyük Harpte Türk Harbi, C.II. (Çeviren, Kaymakam Bursalı Nihat), İstanbul, Matbaayı Askeri (1928) 133.

³⁶ Bitlis'in Kurtuluşu ve Mustafa Kemal Paşa, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: III, Sayı: B'den ayırtasım, Mart (1987) 384.

II- 16. kolordu'ya Bağlı 5.Tümen'in Savunma Hazırlıkları

Ruslar'a karşı Bitlis'i Yarbay Ali Bey (Çetinkaya) komutasındaki Van Güney Müfrezesi savunmuştu. Ali Bey'in emrindeki birliklerin mevcudu 1400 kişi, Rus kuvvetleri ise 16.000 kişiydi. Ayrıca, Ermeni gönüllüleri ve Ermeni sergedesi Antranik komutasındaki Ermeni fedai taburları da Ruslarla birlikte hareket ediyordu.³⁷

2 Mart 1916'da Bitlis'te Ruslar'a esir düşen Topçu Asteğmen Rüştü Pakdemir anılarında: "Bizi bir kıtanın muhafazasında Papşin Hanında topladılar; yaralı, hasta, sağlam olarak 15 kadar subay ile 200 kadar er ve 50 kadar da sivil memur ve halktan bazı kimseler vardı. Vilâyet polis Müdürü İrfan Bey de bunlar arasındaydı. Ermeniler kin ve garaz dolu bakışlarla etrafımızda dolaşiyor, süngülerini göğsümüze batırmak için fırsat gözlüyorlardı. Ruslar bunun farkına vardılar ve Ermenilere karşı gayet haşın muamele yaparak etrafımızdan uzaklaştırdılar. Daha sonra temas edebildiğimiz Ruslarla, Ermeni İstiklâli bahsi açıldığı zaman gizli küfürler savurarak "İstiklâl mi ? Mensup olduğu devlete en nazik zamanında ihanet edenlerin hakkı uşaklıktır derlerdi" diye yazıyor.³⁸

16. Kolordunun amacı; taarruz hazırlıkları tamamlanıncaya kadar düşmanın ilerlemesini durdurmaktır. Bu maksatla kolordu komutanı ilk iş olarak verdiği emirde; 5. Tümenin Bitlis'i geri almak için gereken hazırlıkları bitinceye kadar, Bitlis doğusundaki Batan Vadisi ile Bitlis Boğazı arasındak bölgenin örtülmesi ve emniyete alınması, özellikle Bitlis Boğazının korunmasını istedi. Tümen aynı zamanda Muş Ovasından ve Kortik Dağının (Muş güneyinde) doğusundan Sason bölgesine inen istikametleri de koruyacaktı.³⁹

III- 16. Kolordu'ya Bağlı Birlik ve Gönüllü Millîs Müfrezelerin Mart 1916'daki Durumları

16. Kolordu'nun 31 Mart 1916 tarihindeki durumu şöyle idi:

Van Gölü Güney Müfrezesi; Hizan'dan kuzeye doğru ilerlemekte.

³⁷ A.g.e. 385.

³⁸ A.g.e. 385.

³⁹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, 2.Ordu Harckâtı, a.g.e. 47.

5. Tümen; kademe kademe Bitlis'e doğru ilerlemekte ve Bitlis Boğazı'ndan düşmanı atmakla beraber düşmanın asıl mevziine yaklaşmakta olup, gönüllüler de Nebat Dağı'nı işgal etmişlerdir.

Mutki Müfrezesi; Mutki civarında olup taarruz eden bir kısım düşman kuvvetini Kerp istikametinde geriye atmaya muvaffak olmuştu.

Silvan Müfrezesi; Şin köyünde olup, gönüllülerden mürekkep bir kısım kuvvet Geligüzen-Kozma Dağı-Oruh hattında olup, Genç ve Ardeşin'de de bir kısım kuvvet bulunmaktaydı.

Çapakçur Müfrezesi; bir kısım kuvvetiyle Masalla Deresi gerisinde olup, Ardeşin'deki kuvvetle irtibattadır. Oğnut'tan çekilen kuvvetler Sigi bölgesinde toplanmışlardır. Müfreme karargâhı Bingöl'dedir.

Bu bölgede düşman üç alayı ile Bitlis'in güneyinde savunmaya geçmiştir. Ayrıca Norşin ve Kotin'de bir tabur ve bir süvari bölüğü, Muş'ta iki piyade ve bir Ermeni taburu vardı. Düşmanın bir kısım kuvveti Buğlan'a ve bir kısmı da Oğnut'a taarruz etmektedir. 1 Nisan 1916 günü, Bitlis Boğazı iki taraftan ilerlemeye çalışan 5. Tümen, Bitlis'in güneyindeki sırtlarda savunmakta olan düşmana başarıyla yaklaşmaktadır.

Düşman dört tarafı dağlar arasında bulunan Bitlis'in savunması için silsileler arasındaki boğazları işgal ve tahkim etmiştir. Esirlerin ifadesine ve yapılan tetkikattan anlaşıldığına göre, düşman, burada bulunan iki müfrezesinden birini Hizan ve diğerini Mutki cihetinde bulundurmaktadır. Bunlarla ara sıra faaliyet göstererek hem kuvvetimizin mühim bir kısmını buralara çekmek ve Bitlis'e doğru ilerleyen kuvveti de zayıflatmak istemektedir, ayrıca hangi cihetten taarruz edilirse bu müfrezeleri oralara alarak taarruz kuvvetini yandan tehdit etmek arzusundadır. Halbuki Bitlis'e batıdan Kambos üzerinden yapacağımız taarruza karşı Kerp civarında bulundurduğu Mutki Müfrezesini Mutkililerin savunmaları ve arazinin gayet sarp ve karlı bulunması dolayısıyla kolaylıkla kullanılamayacaktır. Olağanüstü gayret gösterse dahi asgari 5-6 günden evvel getiremeyecektir. Birliklerimizi Duhan Boğazı tarafından şimdiye kadar olduğu gibi tedricen ilerleterek düşmanın asıl savunma hattına kademe, kademe

yaklaştırdıktan sonra, Bitlis'e etkili olabilecek taraftan baskın suretiyle taarruzun yapılması mümkün olurdu.⁴⁰

Mutki bölgesinde kuvvetli düşman çeteleri Bitlis tarafından Kerp, Tatvan ve kuzeyden Nervişkon, Korosovan üzerinden Tatvan'a yürümektedir. Buralarda bulunan Musa Bey Komutasındaki müfrezeleri tazyik etmektedir. Sason bölgesinde de Muş'un doğusundan inen düşman kuvvetleri Mahbubana ve batıya doğru Hapik, Küllü Güzan taraflarında faaliyetlerine devam etmekteydi.

IV- 16 Kolordu Bölgesindeki Müfrezelere Mustafa Kemak Paşa'nın Verdiği Talimatlar

16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa, Sason ve Mutki bölgesinde Bulunan milis kuvvetleri için şu talimatı verdi:

"1- Mutki bölgesindeki Milisler, Hacı Musa Bey Komutasında olarak, Kerp Bitlis istikameti ile Tatvan'ın⁴¹ batısında Kosuvak-Hövküşyan-Kepişan Ezirget istikametinde Mutki bölgesi içerisinde ilerlemeye çalışacak, düşman çete ve kuvvetlerine karşı adı geçen istikametleri örtmek ve korumakla beraber düşmanın geri atılmasına çalışacaktır. Her fırsattan faydalanarak Bitlis ve Muş Ovalarına doğru sarkan düşman taciz edilecektir. Hacı Musa Bey 5. Tümenin Duhan Boğazının batısında bulunan kuvvetleriyle aralıksız olarak irtibatta bulunacak ve Bitlis'e karşı yapılacak harekâta katılacaktır.

2- Sason bölgesinde bulunan milis ve gönüllüler, Mahbuban ve Tabuk üzerlerinden Sason'a gelen istikametleri koruyacaktır. Ayrıca düşman çetelerini geri atmaya ve Bitlis-Muş ulaştırma hattı üzerine doğru ilerleyerek taciz etmeye çalışacaklardır. Bu bölgedeki gönüllüler reislerinin emir ve kumutasında bulunacaklardır. Sason Askerlik şube Başkanı müfrezelerimizin harekâtını düzenlemek ve maksada göre sevk ve idare etmek hususunda emir ve talimat vermek ve Sason bölgesinin korunması hususunda gereken askeri tedbirleri almakla görevlidir.

⁴⁰ A.g.e. 53.

⁴¹ Burada adı geçen Tatvan, Bitlis'in ilçesi olmayıp, Mutki'ye bağlı bir köyün eski adıdır. Yeni adı Sekiliyazı'dır.

3- Mutki ve Sason bögesindeki müfrezeler, 5. Tümen Komutanının emrinde olup, her hususta gereken emri kendisinden alacaklardır.

4- Mahallindeki en büyük mülkiye memurları dahi, müfrezelerimizin ihtiyacını sağlamak ve halkın moralini yüksek tutmak hususunda birliklerle işbirliği yapacaklardır.

5- Bu talimat, Bitlis Vilâyeti'ne, 5. Tümen Komutanlığına, Sason Kaymakamlığına, Sason Askerlik Şube Başkanlığına ve Şin Müfreze Komutanlığına gönderilmiştir. (6- Nisan- 1916)⁴²

V- 16. Kolordu Bölgesinde Mustafa Kemal'in Aldığı Tedbirler

Mustafa Kemal Paşa 2. Ordu Kamutanlığı'na gönderdiği 10 Nisan 1916 günlü raporda, cephe durumu ve alınan tedbirler hakkında şu bilgiler vardır:

"1- Emrimde bulunan cephe, aşağıdaki şekilde kısımlara ayrılmıştır.

5. Tümen Cephesi:

a) Botan Suyu (Van Gölü'nün 50 km. güneyinde) ile Van Gölüne akan Güzeldere arasındaki Hizan bölgesi, burada Van Gölü güneyi müfrezesi vardır. Bunun kuvveti Yarbay ali Komutasında 1000 kişilik bir piyade taburu ile 300 milisten ibaretti.

b) Güzeldere ile Bitlis Boğazı (her ikisi dahil) arasında bir tabur noksan olmak üzere, 5. Piyade Tümeni, bunun sağ kanadı ve merkezi ile Koltik-Sürüm ve batısında boğaz içinde; Deliktaş hattında sol kanadıyla Hürmüz kuzeyinden Nebat Dağı'na kadar uzanmaktadır. 28 Mart 1916'da şifre ile arzettiğim şekilde iki piyade alayı ve bir süvari alayı tahmin ettiğim düşman, asıl mevzilerinin Sindiyan-Perhan-Kerp hattında bulunduğu anlaşılmaktadır.

c) Bitlis Boğazı (hariç) ile Muş-Bitlis yolu üzerinden Nuh'dan 5 km. kadar doğuda bulunan Hotayta Silsilesini aşarak gelen yol ile, bu yolun birleştiği İrzak Sokul arasındaki Mutki bölgesinde Hacı Musa Komutasındaki Gönüllü Müfrezesi vardı. Bu müfrezelerin mevcudu belli ve sınırlı değildi. Bunların görevi; Bitlis batısında harekâta

⁴²Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, 2.Ordu Harekâtı a.g.e. 54.

bulunarak, tümenin harekâtını kolaylaştırmakla beraber, Korsuvak ve Ziren'den Muş Ovasına inerek Bitlis-Muş arasındaki Düşmanın irtibatını güçleştirmekti.

4 Nisan 1916'da Nuh'tan Korsuvak istikametine ilerleyen Rus kuvvetleri yenilmiş ve beş esir alınmıştı. Bitlis batısındaki Kerp üzerinden de bir tabur kadar düşman kuvvetinin Mutki'den merkezi olan Tatvan'a ilerlemesi üzerine, Musa Bey kuvvetinin bir kısmını bu düşmana karşı göndermiş ve düşmanı mağlup etmiştir. Düşmanın geriden takviye alması üzerine müfrezemiz Narvan batısında Görden Suyu civarına çekilmiştir. Bu cihetten ilerleyen düşman duvveti anlaşılamamıştır. Fakat bir takım çetelerden olduğu zannediliyor. Kerp'ten gelen düşmana karşı Boğazın batısında bulunan 13. Alayca geeken tedbirler alınmıştı.

d) Mutki bölgesi batı sınırı (hariç) ile Talori Suyu (dahil) arasındaki Sason bölgesi kaza merkezi olan Kabilcivaz (Sason) askerlik Şubesi Reisi Ön Yüzbaşı Ahmet Komutasında ve kendi reisleri de emrinde olmak üzere yeni teşkil ettiğim milis müfrezemiz vardır. Bunların kuvvetleri henüz kesin bir şekil olmadı. Vavifesi; Muş'un 6 km. doğusunda Kortik Dağının doğusundan gelen yol ile Talori suyu vadisinin ve bu istikamette Beleki kuzeybatısındaki Mahbuban üzerinden Sason'a gelen istikametleri kapamak ve düşmanı teviz etmektir. Düşmanın 4 Nisan 1916'da bir çetesi Mahbuban'da yenilgiye uğratılmış, Tepip ve Geligüzan istikametinde ilerleyen diğer bir düşman çetesiyle de çatışma olmuştur. Bunların sonuçları hakkında henüz bir bilgi alınamamıştır.

17. Alay Bölgesi:

Kozma Dağı ve güneyinde Talori Suyu (hariç) ile Murat Suyu sol kıyısında muş-Genç yolu (dahil) arasındaki Kulp bölgesinde, 27 Mart 1916'da Çapakçur Müfrezesi cephesine düşman tarafından yapılan taarruzlar üzerine, dağılmaya başlayan milislerin lice ve Hani'den gönderilen Milis ve Jandarmalarla takviye edilerek, direnmeleri sağlanmış ve bunların halen 700 kadar Milis ve 70 kadar Jandarmadan kurulu bir kuvvet halinde Şin'de ve Şin kuzeyindeki Kozma Gediğinde ve Kozma Dağının doğu ve batısından Şin'e gelen yollar üzerinde bulunmaktadır.

Mahallinden vasıta tedarik edilerek, çabuk bir şekilde dün Diyarbakır'a taşınan 17. Alaya ve Makinalı Tüpfek Bölüğü, yarın Hazro üzerinden Kulp bölgesine

gönderilecektir. Şimdilik kendisine Kulp bölgesinin Komutanlığını verdiğim Alay Komutanının görevi; Koma Doğ geçitlerini kuzeyden korumak ve Milis Gönüllüleri ile Muş ve Murat Suyu arasındaki sahada taarruzî hareketlerle düşmanı taciz ve işgal etmektir.

Bu bölgeden 4 Nisan 1916'da Kozma Gedigi ile bunun 8 km. kadar doğusunda Gerliyekekenim arasında Şin üzerine yürüyen 400 kişilik bir düşman kuvveti yenilgiye uğratarak, çekilme zorunda bırakıldı. Aynı günde kuvveti tahmin edilmeyene bir düşman faaliyeti görülmektedir.

4- Palo Bölgesi:

Bölgede Diyarbakır'dan, Lice'den, Palo'dan ve Harput'tan getirilen, sayıları bini geçen Milis ve jandarmalardan kurulu müfrezeleri bulunmaktadır.

29 Mart 1916 tarihinde Dersim âsileri Perisuyundan Palo'ya iki saat mesafeye kadar tahribat yaparak, ilerlediler. 3. Nisan 1916'ya kadar olan çatışmalarda âsiler 100 kadar ölü vermiş, kalanları kâmilten tekil edilerek, Perisuyunun kuzeyine atılmıştır. Müfrezelerimiz Palo'nun 30 km. kuzeyi, Çoliktin 50 km. batısında adı geçen istiameti koruyacak surette bilfiil ve Golâ, hattından Perisuyu kıyısından gereken emniyet tedbirlerini almışlardır.

Bu müfreze Çapakçur Müfreze Komutanlığına bağlanmış olup bir kısım kuvvetler de Çapakçur Müfrezesi takviye ettirilmiştir. Genel Dersim Sancağı'nda ve teşkilât babında 3b Ordu Komutanlığının ve Elazığ Vilâyeti'nin alabilecekleri tedbirleri sordum, fakat henüz hiçbir cevap alamadım.

5- Emrinde bulunan cephenin kanatları aşağıdaki kuvvetlerle irtibat ve temastadır.

Sağ kanatta Musul Grubu ile irtibat yapılmıştır. Adı geçen gruba iki bölük piyade, iki adi toptan ibaret bir kuvvetle, Şemdinan ve diğer iki kolundan burusi Rayet diğeri Savuçbulak ile Taneviz arasındadır.

Sol kanattan, 3. Ordunun, Kiği-Oğnut arasındaki Mendellû-Çatma hattında bulunan 36. Tümen kanadı (200 kişiyi aşmıştı) Elazığ'da büyük kısmıyla toplanan 13. Tümenle temas ve irtibatla bulunmaktadır.

Bundan sonra, 3. Ordu ile temas muhafaza edilmekle beraber, alacağım tertibat ve önemli olaylar hakkında zaman zaman bilgi verilecektir.

Kolordu Karargâhı ve Süvari Bölüğü ancak Diyarbakır'a gelecektir. Erzak hakkında gereken tedbirleri iki ila üç güne kadar ikmal ettikten sonra, Bitlis cephesini denetlemek ve tetkik etmek üzere hareket edeceğim. Hareket günümü ve yolda irtibat işini ayrıca arzedeceğim ⁴³

VI- 16. Kolordu'ya Bağlı 5. Tümen ve Gönüllü Milis Müfrezelerinin Taarruz Hazırlıkları

10 Nisan 1916 günü 5. Tümen bütün cepelerde kar ve tipi yüzünden taarruzunu güçlkle sürdürmekteydi. Kolordu bölgesinin diğer kısımlarında herhangi bir hareket görülüyordu. Keşif kolları, Murat Nehri kuzey bölgesi ilerisindeki köy ve kasabaların yakınlarında düşman olmadığı, düşmanın Roran tarafına çekildiği, düşmanın büyük kısmının Kargapazarı'nda, asıl birliklerinin ise, Toklan'da olduğu öğrenilmiştir. Bu günkü muharebelerden sonra Kolut Köyünün güneyi ve kuzeyi ile Merkük-Sürüm hattı 20 saat devam eden taarruz sonunda ele geçirilmiştir. Düşman sol kanadımıza yaptığı taarruz geriye atılarak Kerp mevki de ele geçirmiştir. Ele geçirilen esir ve yaralıların ifadelerine göre Bitlis ile Muş arasındaki düşman kuvvetlerinin Bitlis'e çekildiği anlaşıldı.

16'nıcı Kolordu Komutanı; cephesindeki birliklere vazifeleri hakkında şu emri verdi:

"Kolordu Emri (2) Numaralı"

I- Düşmanın son günlerde bazı çeteleriyle Mutki ve Sason bölgelerinde ve üç tabur piyade, bir miktar top, makinalı tüfek ve süvariden kurulu bir müfrezesi ile Şin ve Oruh bölgelerine karşı bazı harekette bulunduğu anlaşılmıştır. 5. Tümen cephesine,

⁴³ A.g.e. 56-58.

Masalla Deresi batısında ve Sigi-Koldar hattında bulunan Çapakçur Müfrezelerine karşı dikkati çeken bir hareket göstermemektedir.

Düşmanın Şin ve Oruh karşısında hareket gösteren kuvvetinin, Buğlan Gedigi, Çanlıkilise tarafında 27-30 Mart 1916 tarihlerinde taarruz yapan kuvvetlerin ber parçası olduğu kuvvetle sanılmaktadır.

2- 5. Tümen, Bitlis'e karşı yapacağı taarruz hazırlıklarına devam etmekle beraber, Hizan ve Mutki dolaylarından Bitlis istikametinde ve Mutki, Sosan bölgelerindeki milis ve gönüllülerle düşmanın Bitlis-Muş ikmal yoluna karşı saldırı ve pusular düzenleyerek, düşmanın hareketlerini egelleyecektir.

3-17. Alay Kulp bölgesinde bulunarak, Talori Suyu (hariç) Murat'ın sol sahili boyunca Genç'ten Muş'tan Kulp gelen gedikleri, Kozma Dağı ilerisinden örtecek ve koruyacaktır. Şimediye kadar Çapakçur Müfrezesine bağlı olan Şin Müfrezesini de emrine alacaktır. Bu alay, doğrudan doğruya kolorduya bağlı bulunacaktır. Alay 11 Nisan 1916'dan itibaren taburlar arasında bir gün ara ile Diyarbakır'dan hareketle Hazro üzerinden Kulp'a gidecektir.

I. Taburla beraber hareket edecek olan Alaya Komutanının Kulp'a varışına kadar Şin Müfrezesi Çapakçur Müfrezesi Komutanının emrinde olacaktır.

17. Alay; gerek Sason bölgesinde bulunan Gönüllü müfrezelerimizle ve gerekse Ardeşin'deki Çapakçur Müfrezesine bağlı kuvvetlerle, sürekli olarak bağlantı kuracaktır.

4- Çapakçur Müfrezesi sağ kanadı, Ardeşin'dan başlamak üzere, Murat Vadisi'nde bulunacaktır. Müfreze; karşısında bulunan düşmanın ilerlemesini önleyecek ve yakın temas sağlayarak, düşmanın asıl kuvvetleriyle yapacağı hareketleri meydana çıkaracak şekilde keşifler düzenleyecektir. Dersim eşkiyalarına karşı Perisuyu doğusunda bulunan müfrezeyi de emri altında bulunduracaktır.

5- Bu emir, 5. Tümen, Şin Müfrezesi, Çapakçur Müfrezesi, Palu Müfrezesi ve 17. Alay Komutanlıklarına tebliğ edilmiştir.⁴⁴

⁴⁴ A.g.e. 59-60.

VII- Mustafa Kemal Paşa'nın Bitlis ve Havalisindeki Denetimleri

Mustafa Kemal Paşa kolordu bölgesindeki Bitlis ve Muş cephelerine karşı büyük ilgi ve hassasiyet göstermiştir. Bu alâkanın bir neticesi olarak, gerek Bitlis cephesinde bulunan 5. Tümen ile Muş cephesindeki kuvvetlerimizin, gerekse her iki cephe karşısında düşmanı kuvvetlerinin vcephede yerleştirilmiş durumu hakkında gerekli incelemelerde bulunmuştu. Yaptığı inceleme sonunda Bitlis boğazı içinde sıkışıp kalmış olan 5. Tümen karargâhını ve bu tümenin düzeltilmeye muhtaç Muharebe hattını, bulundukları durumdan kurtarmak lüzumu üzerinde önemle durmuştu. Ayrıca Muş cephesinin de düzeltilmesi gerektiğinden bu cihetlerin sağlanması, her iki yerin düşmandan alınmasıyla mümkün olabileceği kanaatini edinen Mustafa Kemal Paşa, bu konuda kesin kararını vermişti.

Mustafa Kemal Paşa bu bölgedeki kuvvetlerimizin genel kurumu hakkında bilgi edinmek üzere Bitlis cephesine gitmiştir. Bu teftişte Mustafa Kemal'in emir subayı Şükrü Tezer⁴⁵ 45 yolculukları hakkındaki hatıralarını şöyle anlatmaktadır:

"...Ancak bu iş için girişilecek askeri harekâttan evvel sözü geçen cephelerdeki kıtafi teftiş ile askerlerin durumunu yakinen gözden geçirmeyi pek lüzumlu ve faydalı gördüklerinden bu maksatla 27 Mart 1916 tarihinde Diyarbakır'dan hareketle ilk önce Bitlis cephesine gitmişlerdi.

Bu seyahatte kumandanın refakatlerinde:

- 1- Erkân-ı Harbiye Reisi Kaymakam İzzettin (Merhum Orgeneral Çalışlar),
- 2- Sıhhiye Reisi Kaymakam Hüseyin (Millî Mücadele'de general olmuştur),
- 3- Topçu Kumandanı Osman Senai,
- 4- Topçu Mütahassısı Alman Von Berk
- 5- Erkân-ı Harbiye Harekât Şubesi Müdürü Şemseddin (Şener),
- 6- Erkân-ı Harbiye İstihbarat Şubesi Müdürü Neşet (merhum Bora),

⁴⁵ Şükrü Tezer, Atatürk'ün Hatıra Defteri, TTK. (1989), 2.Baskı, 50.

7- Yaver Cevat Abbas (Merhum Güner),

8- Emir Zabiti Şükrü (eser sahibi Tezer),

9- Emir Zabiti Hayati (Riyaseticumhur eski Hususi Kalem Müdürü, merhum),

10- Mülhak Subay İsmail Hakkı,

11- Mülhak Subay Ziver,

12- Süvari Bölük Kumandanı Yüzbaşı Ahmet.

13- Süvari Takım Zabiti Sadık (merhum)beyler bulunuyorlardı.

Diyarbakır'dan hareketi müteakip yol üzerindeki Ambar Çayı, O günler taşkın bir halde olduğundan köprüsü bulunmayan bu su, çok zorlukla geçilebilmiş ve diğer kısımları uygun şartlar altında devam eden seyahatin üçünce günü, Bitlis Boğazı girişinde bulunan Ziyaret (Veysel Karani) mevkiine varılmıştı.

Ziyaret'e varıldığı gün, herhangi bir sebeple geri kalmış veya sonradan emir almış bazı subaylar kıtalarına iltihak etmek üzere kendi başlarına cepheye giderlerken o civarlarda silâhlı dolaşan kişiler tarafından soyulup mevcut para ve eşyalarının zorla alındığından bahisle Kumandan'a şikâyetle bulunmuşlardı.

Bu işi yapan soyguncuların barındıkları anlaşılan ve Ziyaret mevkiine tahminen bir saat mesafede bilinen Koh köyüne bir manga atlı ile süvari Bölük Kumandanı Yüzbaşı Ahmet gönderilmiş ve bu subayın, başta köy muhtarı olduğu halde yakalayarak getirildiği kişilerden bazılarının üzerlerinde (o tarihlerde hemen hemen moda haline gelerek birçok subayın elbise altına giydikleri, İstanbul'un meşhur Ştayn ve Beyker mağazalarının Satış malı olan) fantazi yelekler görülmüştü.

Bunlar, talan edilen eşya hakkında başlıca maddi delil keşkil ettiğinden Paşa'nın emirleriyle hemen orada ve Topçu Kumandanı Osman Senai Bey'in başkanlığında. Kolordu Şubesi Müdürü Kurmay Şemsettin, İstihbarat Şubesi Müdürü Kurmay Şüzbaşı Neşet ve Mülhak Birinci Mülâzim İsmail Hakkı beylerin üye bulundukları bir divanı harp kurulmuştu.

Derhal faaliyete geçen bu harp divanı tarafından yargılananlardan 14 kişinin, cephe gerisinde işledikleri silâhlı şakavet ile umumî asayiş ihlâl ve aynı zamanda vatanî vazifelerini ifa için cepheye giden zabitanın yollarını keserek para ve eşyalarını zorla almak suretiyle yaptıkları soygunculuk fiileri sabit görülerek idamlarına kara verilmişti.

Bu hükmü ihtiva eden harp divan kararı, cephe kumandanlığı selâhiyetine istinaden Paşa'nın tasdiğiyle kesinleşerek hemen orada kurşuna dizilmek suretiyle infaz olunmuş ve keyfiyet şifreli bir telle Başkumandanlık Vekâletine bildirilmişti.

Muhitte pek büyük tesir yapan bu önemli icraattan sonra cephe gerisinde hiçbir zaman buna benzer herhangi bir hal ve asayiş bozacak en ufak bir hadise çıkmamıştı.

Müteakiben, Ziyaret'ten hareketle 5. Fırka karargâhının bulunduğu Bitlis yolu üzerindeki Duhan mevkiine gidilmişti.

Burada, birkaç günlük ikâmet esnasında kumandan, fırkanın Gampüs dağları üzerindeki ileri kıtaatını teftiş etmişlerdi.

Bu teftişin ertesi günü şafakla birlikte Rusların, fırka sağ cenahındaki Kavakalan sırtlarına taarruz ettikleri haberi alınması üzerine, Paşa tarafından kendilerine verilen talimat dairesinde bu harekâtın yakinen idaresine Erkân-ı Harbiyeden Yüzbaşı Şemsettin ve Neşet Beyler memur edilmişti. Cereyan şekline göre safahatının burada izahını lüzumsuz gördüğüm düşmanı taarruzu, hulasâ olarak kuvvetlerimizin sert mukabelesiyle tardedilmek suretiyle verimsiz bırakılmıştı.

Rusların yoklama nevinden yaptıkları teşebbüsleri böylece bertaraf edilerek cephe sükûnet hasıl olması üzerine Paşa, umumî vaziyet hakkında fırka kumandanına gerekli emir ve talimatı verdikten sonra Siirt'e giderek iki gün de orada kalmışlardı.

Siirt'e gidiş esnasında kasabayla sekiz on kilemetre mesafede bulunan Kezer suyunu geçerken vukubulen hazin bir olayı da bilvesile burada kaydetmek isterim:

Köprüsü olmayan ve akıntısı oldukça fazla olan bu suyu geçiş sırasında, karargâha mensup Süvari Takım Zabiti Mülâzim Sadık adındaki arkadaşımız -gafilete

kapılarak ayaklarını ıslanmaktan korumak için üzengiden çıkarıp yukarıya kaldırdığı esnada hayvanın taşa rastlayan ayağı kayarak tökezlemesi üzerine muvazenesi bozulup suya düşmüştü.

Bu düşme esnasında dizginlerin elden kaçırdığı için boşlukta kalarak bir müddet akıntıya kapılıp sürüklendiği ve birkaç defada suya dalıp çıktığı sırada, ölümle pençelediğini gördükleri bu bedbaht zabitlerinin imdadına yetişmek üzere elbiseleriyle beraber suya atılan fedekâr iki süvari neferi tarafından yakalanıp güçlükle kenara alınarak sudan çıkarılmış ve hemen Siirt Hastanesine naklolunmuşsa da doktorların gösterdikleri bütün gayrete rağmen hayatını kurtarmaya muvaffak olunmayan bu genç arkadaşımızı, çok genç yaşta orada toprağa vermekle büyük bir hüznün ve elem içinde kalmıştık.

Yarım asırlık acı bir hatırayı burada anmak fırsatını bulmuş olmak vesilesiyle merhum arkadaşımıza Cenab-ı Hak'tan rehmet dilemeyi kutsal bir vazife telâkki ederim.

Siirt'te kalınlığı sıra hemen hepimiz, oradan meşhur ve keçi kılından yapılmış battaniye ile eldiven ve uzun konçlu çorap gibi bazı şeyler almıştık. Hatta, Paşa da bir iki bataniye almışlardı. (Refakatte bulunan Alman topçumühassısı Von Berk'in de almış olduğu bu Siirt mamûlatında tesadüfen bit bulunması sebebiyle mahallinden ayrıldıktan sonra yolda tifûse yakalanan mütehassıs, yatırıldığı ilk seyyar hastanede vefat ederek cesedi Almanya'ya gönderilmişti.)

Silvan'a varışta, ordu kumandanlığınca istenilmiş olan vesaik ve malûmatın hazırlanıp gönderilmesini temin için mahallinde iki gün kaldıktan sonra Kulp yolu ile Şen cephesine gidilmek üzere hareket edilmişti.

Bu seyahatin ikinci günü yol üzerindeki Komlar mevkiinden geçerken biraz önce bahsettiğim askeri duruma ait malûmat ve raporla ilgili olarak ordudan şifreli bir tel daha alınmıştı.

Bu emre göre, kumandanın, cepheye ait işler hakkında sözlü izahat vermek ve bu suretle ordu ile temasta bulunmak üzere Diyarbakır'a gitmesi zarureti hasıl olmasına binaen, istikamet değiştirilerek tekrar silvan'a gelinmişti.

Ordu kumandanlığınca, Diyarbakır'ın merkez kabul edileceğinin anlaşılması üzerine bu durum karşısında Diyarbakır'dan Silvan'a nakli gereken kolordu karargâhı için burada bazı hazırlıklarda bulunulmasından sonra Diyarbakır'a gidilmişti.

Paşa, henüz o günlerde gelmiş olan ordu kumandanı ile temasta bulunmak ve bu arada nakil hazırlığını da tamamlamak için bir hafta kadar kaldıkları Diyarbakır'dan ayrılarak karargâhını Silvan'a nakletmişlerdi.

Kolordu karargâhını böylece yapılan nakil ve yerleşme işlerini takip eden günlerde Mustafa Kemal, evvelce yarım kalmış olan Muş cephesi seyahatini tamamlamak istemişlerdi."

VIII- Türk Kuvvetlerinin Bitlis ve Havalisinde Takviye ve Taarruz Hazırlıkları

12-15 Nisan 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu emrine verilen 8'nci Tümen de Haydar Paşa'dan hareket etmiştir. 5'nci Tümen, Sindiyan-Sürüm-Merkük hattına taarruza başlamışsa da, Merkük kuzeyine ilerleyen 13'ncü Alay düşmanın piyade ve süvari alayı ile Ermeni Çetelerinden ibaret kuvvetlerinin taaruzuna uğrayarak cephesi yarılmış ve düşman Merkük sırtlarını işgâl etmiştir. Alay, Şatek-Şiroz sırtlarına çekilmeye başlamıştır. 13'ncü Alayın zayıfatı çok olup mevcudu 500 silaha inmiştir. 13. Alay 15. Alay'dan iki taburla takviye edilmiş olarak Bitlis Boğazını batısından Şeyh Ömer ve Nabat Dağlarını sağ kanadıyla Şatek-Şiroz sırtlarını işgâl ederek direcek ve Bitlis'in Pirane sırtlarına çekilecek olan 14. ve 15. Alayları karuyacaktı. Nitekim verilen bu emir yerine getirildi.

Bu arada Ruslar 16. Kolordu Cephesinde boş durmuyordu. Nitekim 24 Nisan 1916 da düşmanın iki üç kadar taburla 14. Alayımızın karşısında Perhandek güneyindeki sırtların gerisine gelmiştir. Bugüne kadar buralarda görülmeyen Rus topçuları, topçumuz ve ihtiyatlarımız üzerine ateş açmıştır. 25 Nisan 1916'da Ruslar Güzeldere ve Bitlis Deresi arasında bulunan tümen sağ kanadına altı piyade taburu ve bir batarya kuvvetiyle taarruza başlamışsa da yenilerek geri çekilmek mecburiyetinde bırakılmıştır.

Aynı gün 5. Tümen sağ kanadına taarruz edip akşam püskürtülen düşman kuvvetleri bu gece tarafımızdan düzenlenen bomba baskınları ile tamamen geri çekildi.

Ruslar bir gece baskını yapmaya girişmişse de bu teşebbüs de başarısızlığa uğratılmıştır. Bu arada Ruslar muharebe bölgesindeki kuvvetlerini Bitlis'in güneyindeki Kortik ve Perhand sırtlarındaki mevzileri gerisine çekiliyordu. Bu hareketleriyle de asıl amaçlarının Güzeldere ile Bitlis Boğazı arasındaki mevziini elde etmek olduğu anlaşıyordu.

Bitlis Boğazı'ndan sonra Toros dağları üzerinde, mühim geçitlerden biri de Kulp Geçidi olup, Muş'tan ve Muş Ovası'ndan Diyarbakır'a gelen yollar adı geçen geçitten geçmekte idi. Bu geçidin örtme ve savunması 17. Alaya verilmekle beraber, Muş'tan Kulp'a gelen yolların geçtiği gediklerin ilerden savunma ve muhafazası kesin olarak emredilmişti.⁴⁶

17. Alay adı geçen boğazı ve gedikleri muhafaza etmek için Kortik ve Küçikan Dağlarıyla Kozma tepeleri ve Karahamza Sırtlarında bir tabur ile ileri karakol tertibatı almış ve iki taburu, Makineli Tüfek Bölüğü ile Şin Suyunun hemen kuzeyinde ihtiyatta bulunuyordu. İleri Kaakol tertibatı olan birlik genel olarak Lâçikan Boğazı ve Nabite Boğazı ve Nabita Boğazı ile Kortik, Küçikan Dağları, Kozma Tepeleri olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Bu üç kısmın vasıfları; teşekkülât ve tabiatı umumi surette hemen hemen yek diğerinin aynı ise de sağ kanatta bulunan Kortik Dağları diğerlerine göre daha yüksek ve dik meyilleri havi olup bu yükseklik tedricen batıya doğru çöküntü teşkil ederek Kozma Tepelerine birleşmekte idi. Gerek Kortik ve gerekse Küçikan Dağları çıplak ve kuzey yamaçları daha ziyade dik ve özellikle, karlı kaplı olduğu halde Kozma Tepeleri biraz çalılık olmakla beraber hafif meyilli ve harekâta müsait idi.⁴⁷

Rusların, nisan ortasında 5. Tümen Cephesinin sağ kanadına yaptıkları taarruzun başarısızlıkla neticelenmesi üzere, dikkatlerini ve faaliyetlerini Kulp Boğazı'na çevirdikleri anlaşılmış ve hatta esirlerin ifadesine nazaran 6. Tümen birliklerinden bir kısım kuvvetin buraya geldiği saptanmıştı. Gerek buradaki faaliyetlerinden ve gerek Muş bölgesinin yeni birliklerle takviye edilmesinden, düşmanın Muş Ovası'na ve Kulp Boğazı'na hâkim olan Kortik, Laçikan Dağlarıyla Kozma tepelerini ele geçirmek ve burretle Kulp Geçidini tamamiyle kapamak gayesini güdererek girişimde bulunacağına ihtimal verilmekteydi. Ruslar; Kulp Boğazını

⁴⁶ I. Dünya Harbinde Türk Harbi, 2. Ordu Harekâtı a.g.c. 72.

⁴⁷ A.g.c. 72-73.

kapatarak Muş istikametini daha az bir kuvvetle daha emin olarak muhafazaları altına almış olacaktı. Düşman 6 Nisan 1916 saat 03.40'da takriben üç piyade taburu ve makineli tüfekten ibaret bir kuvvetle Kozma bölgesinden ve iki tabur kuvvetle Kortik ve Küçükân Dağlarından Kulp bölgesine baskın tarzında taarruz etti. Düşman kuvvetlerini gecedan ileri karakollarımızın yakın mesafelerine kadar yaklaştırması ve sabaha karşı baskın yapması neticesinde başarılı olmuştu. Bu suretle hareket etmesi pek uygundu. Çünkü taarruz harekâtını gündüz yapsa idi kâmilan görülecek, vakit ve zamanıyla tedbir alınarak daha uzaktan durdurulabilecekti. Düşman iki taarruzda ileri karakola memur postalarımızı ve hatta ileri karakol bölüğünün bulunduğu yeri işgâl eylemiş ise de geride ihtiyatta bulunmakta olan birliğin iyi idare edilmesi, subaylarla erleriin kahramanca fedekârlıkları sonucu olarak üstün düşman kuvvetleri geriye atılmıştı. Yalnız Kortik Dağlarının en yüksek hattı düşmanın işgâlinde kaldı, düşmanın bu taarruzdan maksadı, Kulp Boğazını örtmekle beraber bu cephenin yeni kuvvetlerle ne derceye kadar takviye edildiğini ibaret olduğu zan olunmakta idi. 17. Alay bu muharebede vazifesinin pek mükemmel bir surette yapmış ve üstün düşman kuvvetlerini durdurması ve geriye atmasını cidden şayanı takdir görülmüştü.⁴⁸

1916 yılı Nisan aylarının son günlerinde Rus ordusunun iki alayla 5. Tümenimizi sağ kanadına yaptığı taarruzlar başarıyla geriye atılmışlardır. Mutki ve Sason Müfrezeleri karşısında bulunan Ermeni Çeteleri de zaman zaman faaliyetlerde bulunuyordu.

Bu arada düşman da bölgedeki kuvvetlerini takviye etmişti. Rusların Bitlis'te 2. Avcı Tümeni, Muş'ta 16. Piyade Tümeni bulunuyordu. Bu iki tümen karargâhı, Hınıs'ta bulunan 4. Kafkas Kolordusuna bağlıydı. Ayrıca, bölgede üç Ermeni taburu vardı. Düşmanın 12-16 Temmuz 1916 tarihinde, Kulp istikametinde yaptığı taarruzlar (Kulp Muharebeleri) karşısında 16. Kolordunun 18. Tümeni 25 Km. genişliğindeki mevkiini bırakarak 15 Km. kadar güneye çekilmek zorunda kaldı.⁴⁹

2. Ordu Komutanı o günlerde Başkomutanlığa düşman kuvvetlerinin durumu hakkında şu hususları arzetmiştir:

5. Tümen karşısında; 10 Tabur, 20 top, altı süvari bölüğü,

⁴⁸ A.g.c. 73.

⁴⁹ Çeliker, a.g.c. 389.

8. Tümen karşısında; 13 Tabur, dördü ağır olmak üzere 24 top, altı süvari bölüğü,

7. Tümen karşısında; 12 Tabur, 12 top, 12 süvari bölüğü,

Toplam olarak: 35 Tabur, 56 top, 20 süvari bölüğü vardır.⁵⁰

12 Temmuzda başlayan ve 15 Temmuzda son bulan Kulp Muharebelerinde, 8. Tümeni Kulp Boğazı'na atan Ruslar, Boğaz ağzında beş altı tabur piyade ve bir tabur topçu bırakarak diğer kuvvetlerini Oğnut civarında toplamaya başladılar. Oğnut 16. Kolordunun kuzeyinde, 3. Kolordunun güneyindeydi. Bu durum 16. Kolordu bölgesinde bir ferahlık meydana getirmiştir.

IX- 2 Ağustos 1916 Muharebeleri

Rus kuvvetlerinin Oğnur civarında toplanmaya başlanmasından faydalanan 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa, 2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa'nın Muş ve Bitlis'e taarruz etme emri gereğince birliklerimiz Bitlis'e taarruz etti:

2 Ağustos sabahı, şafakla beraber Mustafa Kemal Paşa'nın komuta ettiği 16. Kolordu'ya bağlı birlikler, Mus ve Bitlis önündeki Rus mevzilerine taarruz ettiler. Bitlis Çayı vadisinin iki yakasında mevzilenmiş bulunan General Nazarbekof, 7. ve 8. Kafkas Piyade Tümenlerinin Avcı Alaylarından oluşan 6.000 piyadesine, 6. Kafkas Avcı Tümenin 1 Tabur ile takviye edilen 2. Tugayına bir Obüs Bataryasına ve bir Sahra Topu Müfrezesine sahipti. 6. Kafkas Avcı Tümeni'nin bir Taburu ise, Bitlis şehrinde ihtiyata çekilmişti. Buna karşılık Türk kuvvetlerinin toplam gücü; 13, 14 ve 15 Alaylarından oluşan 5. Piyade Tümeniydi. Bu Tümen 2. Ordu emrindeydi. Bu Piyade Tümenini; sağ ve sol kanatta Milis kuvvetleri tarafından destekleniyordu. 5. Piyade Tümenin büyük kuvveti, Deliklitaş mıntıkasında bulunuyordu. Sağ kanat Milis kuvvetleri Mutki istikametinde, sol kanat Milis kuvvetleri ise Duav yaylasından Rahva Ovası'na doğru mevzilenmişti. 5. Tümenin 1. Alayı Duav yaylasına doğru kaymış durumdaydı. Ayrıca Milislerin arasında Haydaran ve Hasanan Aşiretlerinin Milisleri de bulunuyordu. Garzanlı Cemil Çeto da Milisler arasında bulunuyordu. 2 Ağustos günü 16. Kolorduya bağlı 5. Piyade Tümeni ve Misiler, rus birliklerine karşı şiddetli bir

⁵⁰ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, 2.Ordu Harekâtı, a.g.e. 103.

taarruza başladılar. İlk çarpışma Mutki-Bitlis arasındaki Şeyh Ömer mevkiinde başlamıştır. Hemen arkasından 5. Piyade Tümeni, Deliklitaş bölgesinde bütün gücüyle taarruza başlamıştır. Sol kanat Milisleri de Duav yaylasından taarruzlarla ovaya inmek yolundaydılar.

İhtiyatlı ve titiz ve komutan olan Nazarbekof, bulunduğu yeri tam manasıyla emniyette görmediği için endişe içindeydi. Bitlis, komşusu Muş Ovası'ndan ve Nemrut Dağı'ndan uzakta ve oldukça alçak bir sırt üzerindeki yukarı Bitlis çayının dar boğazıyla ayrılmaktadır. Nazarbekof, Türk İhtiyatlarının Yüksek Toroslar denilen dağlardan Muş Ovası'na geçerek, Bitlis Çayının batısındaki dar vadiye nüfus edebileceklerini hesaba katarak, kendisini son derece huzursuz hissediyordu. Yine Türklerin, Bitlis'in güney doğusuna 5 mil uzaklıkta olan Simek'ten geçerek, Güzeldere vadisine sızmalarından ve böylece Vangölü sahiline inerek, Tatvan'daki birliklerin arkadan bir tehdide maruz kalmalarından korkuyordu.

Nazarbekof, 5. Türk Piyade Tümenin 2 Ağustos günü başlattığı taarruza, savunma ile mukavemet etti. Çünkü Rus birliklerinin gücü oldukça fazlaydı.

X- 3 Ağustos 1916 Muharabeleri

3 Ağustos 1916 erken saatlerde ordumuz taarruza başladı. Taarruz şöyle gelişti:

5. Tümen bölgesinde; 13. ve 14. Alaylar kendilerine verilen hedefler doğrultusunda ilerlediler. Nebat Dağının batısındaki düşman ileri mevziileri ele geçirildi. Tümen sol kanadı Nebat Dağı kuzeyindeki düşman mevzilerine doğru taarruzuna devam ederek düşmanın iki siperini ele geçirdi.

8. Tümen bölgesinde: 23. Alay Kop tepesini, 24. Alay Şin Köyü ve bunun güneyindeki Tarkaş hattını ele geçirdi. Çekilen düşman bir tabur kadar kuvvetleriyle Kozma sırtlarını elde tutmaya çalışıyordu. Laçikan deresinin kuzeyindeki sırtlarda bulunan bir düşman bataryası arasıra ateş ediyordu. Düşmanın evvelce Kampos'ta bulunan ve Nebat kuzeyine çekilen bir taburu ile Merkük ve Perhan'ta bulunan kuvvetlerinin iki alay olduğu tahmin ediliyordu.⁵¹

⁵¹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, 2.Ordu Harekatı, a.g.e. 146.

XI- 4 Ağustos 1916 Muharebeleri

16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa, taarruzun istenilen şekilde ilerlemediğini görünce 5. Tümen Komutanını uyardı.

4 Ağustos 1916 'da 5. Tümen'in 13. ve 14. Alay ları Meydantepe-Perhant hattında bulunan düşmana taarruzlarına devam etti. 15. Alay Nebat'a taarruzlarına devam ediyordu. Şeyh Ömer Müfrezesi de Nebat Dağı'na taarruzlarına devam ediyordu. 13. Alay Koltik kizyindeki doşman siperlerini ele geçirdi. Düşmanın bu alay karşısında iki piyade taburuyla iki top ve iki makinali tüfeği vardı. 13. Alayın sağ kanadından Koltik'e taarruz eden Hayranlı Aşireti, düşmanın siperlerine girmişti. Düşmanın burada bir Piyade toburu vardı. Bitlis Çayı batısındaki birlikler düşmanın siperlerini, zaptetmeye çalışmakta idi. Simek'e varan Van Güney Müfrezesi Bölüğü vasıtasıyla 13. Alay ile irtibat kurmuştu.

Şehy Ömer Müfrezesi Sol Kanat Bölge Komutanı Yarbay Veysel komutasında Nebat Dağı'na taarruz etmiş, Nebat'tan sonra Akit-Mermit ve Perhant sırtlarını ele geçirmişti. Düşman bazı siperlerini boşaltmak mecuriyetinde kalmışsa da yapılan topçu aüşları sebebiyle bu siperler ele geçirilemiyor, ancak gece ele geçirilebileceği bekleniyordu. Van Güney Müfrezesi de aynı gece Vervan, Sason, Vanek ve Simek'i ele geçirmişti. 13. Alay Savur'dan ilerleyerek Koltik'i ve kuzeyindeki düşman siperlerini işgâl etmiş ve düşmandan bir müktar esir v mazeme aldı. 13. Alay Meydantepe'ye varır varmaz, 14. Alay düşmanın şiddetli ateşine rağmen Perhant sırtlarını işgâl etti. Bitlis Çayı batısındaki düşman siperlerine 30 metre yaklaşmış olmasına rağmen bu siperlere girilmemişti. Bir gece baskınıyla bu siperlerin ele geçirilmesi bekleniyordu.⁵²

XII- 5 Ağustos 1916 Muharebeleri

8. Tümen bölgesinde 17. ve 14. Alaylar Kozma'daki düşmanı birinci hat siperlerinden sökmüşse de taarruz tamamen neticelenmemişti. Kortik'te bir düşman taburu, Ermeni gönüllüleriyle birlikte, Laçikan Deresi kuzey sortlarında bulunan bir başka düşman taburu tahkimat yapıyordu. Düşmanın Koçma-Kortik hattındaki

⁵² Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, 2.Ordu Harckâtı, a.g.c. 146.

kuvveti, beş Piyade taburu ve dört bataryadan meydana geliyordu. 16. Kolordu Kozma sortlarının ele geçirilmesi erini 8. Tümen Komutanına verdi.

5 Ağustos 1916'da 2. Ordu Komutanı'nın 3. Kolordu'ya verdiği emirde; "Alınan bilgilere göre, düşmanın bütün kuvvetini 3. Ordu karşısında tuttuğu ve 2. Ordu karşısında evvelce, birkaç alayla takviye edilmiş olan 4. Rus Kafkas kolordusundan başka, kuvveti olmadığı anlaşılamaktadır. Bu düşman da büyük kısmıyla Muş ile Oğnut arasında olup, 2. Orduyu yalnız başına yenigiye uğratmaya çalışmaktadır. Binaenaleyh, yalnız 7. Tümenle bir taarruz yapılması netice vermez. 14. ve 53. Tümenlerin de bu taarruza katılmaları sağlanarak, doğu istikametinde kesin bir taarruz yapılmasını ve 1. Tümenin yeniden kuvvetlenip, düzenlenerek bir iki gün zarfında taarruz yapacak duruma getirilmesi lâzımdır." deniliyordu.⁵³

16. Kolordu 3 Ağustos 1916'dan itibaren Bitlis ve Muş cephelerinde taarruza devam etmektedir. 3. Kolordu da , 16. Kolordu ile işbirliği yapmak üzere, Masalla bölgesindeki 7. Tümen ile 5 Ağustos 1916'da tekmil kolordu le 6 Ağustos 1916'da taarruza geçti.

Türk birliklerinin bu taarruzu ile ilgili olarak Rus Genelkurmayı'nın bildirdikleri şöyleydi: "...2,3,4 Ağustos günlerinde Türkler fevkalade bir faaliyet göstermekte ve birliklerimize aralıksız olarak hücumlar yapmakta idiler. Birliklerimiz, Bitlis'in güney kesiminde evvelce tarafımızdan takviye edilen mevzileri işgâl ediyordu. Rus askerleri bu hücumları geri çeviriyordu. Ancak müfreze komutanıyla, 2. Kafkas Avcı Tugayı Komutanı General Nazarbekof, birliklerinin çok yorgun düştüklerini görerek, onları asıl şehir civarında bulunan esas mevziye çekmeye karar vermişler. 5 Ağustos'ta bu kararı tatbik etmişlerdi. 6 Ağustos sükun içinde geçmiştir..."⁵⁴

XIII- 6 Ağustos 1916 Muharebeleri

Bitlis cephesindeki birlikler Koltik kuzeyindeki düşman mevzilerini ele geçirerek daha ileri taarruzlara başladılar. Muş cephesindeki birlikler ise Kozma sırtlarına yaptıkları taarruzlarla ilerlemekte idi.

⁵³ A.g.e. 148.

⁵⁴ Maslofski, a.g.e. 487 v.d.

5. Tümenin Bitlis bölgesinde inatla savunun düşmana karşı yaptığı taarruzda Bitlis'in 16 km. güneybatısındaki Nebat Dağı batı yamaçlarındaki düşman siperleri ele geçirilmiş ve Koltik istikametindeki taarruz başarıyla ilerlemekte idi. 13. Alayın Meydan Tepe'nin doğusundaki düşmanın altı piyade bölüğü, bir makineli tüfek bölüğü ve iki toptan olduğu anlaşıyordu.

Bitlis Çayı'nın doğu ve batısından yapılan 14. ve 15. Alayların taarruzları, Nebat Dağı ve Meydan Tepe'nin tamamen alınması sebebiyle duraklamıştı. Alınan esirlerden, Bitlis bölgesinde düşmanın 7. ve 8. Piyade Alayları ile 6. Rus alayının bir taburu, bir Drejin ve iki Ermeni Taburu ile 300 süvarisinin bulunduğu anlaşılmıştı. Düşmanın Bitlis'ten çekilme niyetini gösteren işaretler görülmeye başlanmıştır. Artık Bitlis'in kurtuluşu yaklaşıyordu.

XIV- Rusların Bitlis'ten Çekilmeye Başlamaları

Ruslarla yapılan muharebeler en çetin dönemine girmişti. Ruslar Bitlis'i elden bırakmamak için büyük direnç göstermeye devam ediyordu. Ancak bu direncin kırılması için Ordumuz insan üstü bir gayretle mücadele ediyordu.

Bu mücadelenin son iki gününe geçmeden evvel, Atatürk'ün Emir Subayı Şükrü Tezer⁵⁵ hatıralarında bunu şöyle ifade etmektedir:

"Yukarıda tafsilâtiyle anlatmış olduğum cephe teftiş seyahattlerinden sonra Paşa, bu hususta tasarladıklarını kararlarını tatbik için fiilî harekete geçmiş buluyorlardı.

Nihayet, birkaç aydan beri kumandan tarafından hassasiyetle takip edilmekte olan bu maksada ait hazırlık işleri mümkün olabildiği derecede tamamlanmış bulunuyordu. Binaenaleyh, işin daha ziyade uzatılması doğru olamayacağı cihetle kolurdu emrindeki 5. ve 8. Fıtra kumandanlıklarına tebliğ olunan son emir gereğince her iki fırka cephesinde aynı zamanda ve 1332 (1916) yılı Ağustosunun ikinci günü taarruza geçilmişti.

Karargâhı Bitlis derecesi içinde bulunan 5. Fırkaya bağlı kuvvetlerin işgâl eylediği bütün cephe boyunca başlayan taarruz harekiti, düşmanı, tutunabildiği

⁵⁵ Tezer, a.g.c. 55 v.a.

yerlerden söküp atmak suretiyle fırka lehine inkişâf ederek çok sîsa bir müddet zarfında yani, taarruzu başladığı tarihin üçüncü günü Bitlis'in geri alınmasına muvaffakiyet hasıl olmuştu.

Rusların, Bitlis'i elden bırakmamak uğrunda gösterdikleri anûdane mukevemetin, Türk süğüsüyle kırılması karşısında ileri harekâta devam olunarak Bitlis'in geri alınması tarihinden iki gün sonra da Van Gölü kıyısında bulunan Tatvan kasabası birliklerimiz tarafından işgâl olunmuş ve düşman, bu mevkidен 30-40 kilometre kadar daha gerilere çekilmeye mecbur bırakılmıştı.

Bu suretle hasıl olan netice, fırka kumandanının önceki tahminin aksine olumlu olarak elde edilmiş olduğu gibi kumandası altında bulunan askerde ümit etmediği manevviyat ve bilhassa taarruz kabileyetinin de fazlasıyla ve kuvvetli bir imanla mevcudiyetini göstermişti.

Bununla beraber, kolordu kumandanlığınca alınmış olan kararlardaki isabet ve aynı zamanda taarruz harekâtının verilen talimata göre takip ve idaresi, beklenen başarıyı sağlamış ve bu sayede Bitlis'in hayali ötesinde yeni bir cephe meydana getirilmesi mümkün olmuştur.

5. Fırkanın biraz önce bahsettiğim Bitlis cphesindeki harekâtına uygun olarak 8. Fırka kuvvetleri de, bulunduğu Bayrukalı mevkiinden aynı tarihte taarruza geçerek her iki cephe üzerinde cereyan eden savaşlar sonunda, Bitlis ile Muş'un geri alınmasına ve böylece düşmanı bu cephede de hayli geri atarak Muş ilerisinde yeni bir savunma hattı kurulmasına muvaffak olmuştu.

Bu başarı, doğrudan doğruya Mustafa Kemal'in, o tarihten kısa bir süre önce 8. Fırkayı, ezici ve telâfisi kabil olmayacak yenilgiye uğramasına meydan vermemek azim ve gayesiyle Şen mevkiinde bırakmamış olması sayesinde temin olunduğuna şüphe yoktur. Yani Kulp geçidini, 2. Ordu Kumandanlığının fikir ve kanaatleri gereğince ileriden savunma şikını nazara almayıp, geçidin dahiline çekilmeyi tercih kararına ve bir de, her vakit olduğu gibi bu defa da güven ve kesin olarak bağlı bulundukları - muvaffak olma bahsindeki- inançlarına atfetmek çok yerinde olur.

İşte Paşa, Doğu Cephesine geldiği tarihten dört ay sonra kazandığı bu zaferle Bitlis ve Muş'un düşmandan alınmasını sağlamış bulunuyordu.

Bu suretle ve yukarıda bahsi geçtiği üzere, 8. Fırkanın, savaş durumu gereği Kulp geçidine çekilişi esnasında, cephe kuvvetlerinin en gerisinde kalan ve sonucuyu teşkil eden askerin geçişinden sonra, gönlünün razı olmadığını büyük bir üzüntü ile bize anlatarak o an için bir türlü ayrılmak istemedikleri noktayı, o gün çaresiz terk ederlerken, kısa bir süre sonra, hem de daha ileriye gitmek üzere tekrar gelecekleri hususunda Paşa'nın zerrece tereddüt göstermeksizin belirttikleri kanaatleri de böylece tahakkuk sahasında yerine almış bulunuyordu.

Aynı zamanda bu başarı ile, Başkumandanlık Vekâletinin emirleri yerine getirilmiş olmak bakımından hükümet nezdinde olduğu kadar, bilhassa kader birliği yaptığımız müttefik devletlere karşı arzu edilen olumlu sonuç da sağlanmış oluyordu.

Bu başarının mahallen yarattığı diğer önemli bir olay da; evvelce ve düşman işgâli karşısında iç kasaba ve köylere sığınmak mecburiyetinde kalmış olan halkın tekrar yerlerine dönebilmek sevincine kavuşmuş olmaları keyfiyetidir.

Gerçi, ilerde nakledeceğim hatıratında Paşa, cepheye ikinci defa yaptığı seyhati sırasında, yollarda Bitlis'e avdet eden birçok muhacirin gördüğünü ve bunların cümlesinin aç, sefil ve ölüme mahkûm bir halde bulunduklarını müşahade eylediğini kaydetmiş olmakla beraber bu hallerine rağmen muhacir halkın, yurtlarına kavuşmak sevincinden doğan şükran duyguları içinde bulundukları da, imkânı kendilerine bahşeylemiş olan Mustafa Kemal'e karşı gösterdikleri minnet hislerinden kolaylıkla belli oluyordu."

XV- 7 Ağustos 1916 Muharebesi

8. Tümen Kozma bölgesinde düşmana yaptığı taarruzla, düşmanın düzensiz bir şekilde çekilmeye başladığı görülmekte idi. Bu gelişmeler üzerine, Kozma sırtlarını ele geçirmiş bir kısım kuvvetimiz, Kızılağaç Köyü'ne ve Murat kıyısının karşı tarafına geçmişlerdi.

7 Ağustos 1916 günü düşmanın Güzeldere'den ilerleyen bir Süvari alayı ile, bir piyade taburu, Van Güney Müfrezesine taarruz etmiş ise de açılan şiddetli ateşler üzerine geriye püskürtülmüştü. Öte yandan düşman iki piyade alayı ile, 5. Tümenin sağ kanadındaki 13. Alaya yaptığı taarruz ise, dört saatlik çetin bir muharabeden sonra düşmanın çekilmesiyle neticelenmiştir. 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa,

Bitlis güneyinde savunan iki düşman taburuna taarruzun aralıksız bir şekilde sürdürülmesini emretti. 8. Tümen bölgesinde yapılan taarruzlardan sonra, 23. Piyade Alayımız Rusları geriye atmak suretiyle Muş Ovası'na inmişti. Kortik ve Delik Boğazları'ndan ilerleyen kuvvetlerimiz, düşman siperlerinin arkasına geçerek onları teslim olmaya zorlamışlardı. Çaresiz kalan düşman kuvvetleri siperlerinden beyaz bayrak çekerek teslim olmaya başladılar. Düşmanın geriye çekilmeye muvaffak olan kuvvetlerinin ise iki taburdan ibaret olduğu anlaşılmıştı. 16. Kolordunun amacı karşısındaki düşmanı mağlup ederek Bitlis ve Muş'u ele geçirmektir.

7 Ağustos gününe kadar Ruslardan ele geçirilen esir sayısı 338 idi. 5. Tümen'in sol kanat müfrezesi Merkük sırtlarından karşılarındaki düşmana taarruz ederek ilerlemeye başlamıştı. Rusların Bitlis kuzeyindeki bölgede ağırlıklarını kuzeye doğru çekmeye başladığı görülüyordu.

XVI- Bitlis'in Kurtuluşu ve Rus İşgâlinin Sona Ermesi

8 Ağustos günü yapılan harekette bütün birliklerimiz kahramanca çarpışmış ve gerçekte övülmeye değer büyük başarılar kazandılar. 5. Tümen sol kanat müfrezesi, Yukarı Merkük kuzeyindeki Kerp ve doğusundaki sırtları sabaha karşı ele geçirdi. Bitlis'in 3 Km. güneydoğusundaki Meydantepe'nin ele geçirilmesinden sonra birliklerimiz Saat 05.35'te Bitlis'e girmişlerdi. Bu birliklerimiz kuzeye doğru çekilen düşmanı takip etmişlerdir. Ruslar Bitlis'ten çekilirken çıkardıkları yangınları söndürmek üzere Perhant'tan ilerleyen kıtalar görevlendirilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Rahva Düz'üne kadar düşmanın takip edilmesini emretti.

8 Ağustos akşamı 5. Tümen Bitlis'i tamamen ele geçirmiştir. Zayıf kuvvetleriyle Karmoç'a doğru çekilen düşman takibe devam edilmiştir. Böylece bu güzel şehrimiz beş ay süren düşmân işgâlinde sonra bayrağına, ordusuna ve hürriyetine kavuşmuştur.

5. Tümen, Bitlis'i işgâlden kurtarmak için taarruz ederken, 8. Tümen de Muş'u işgâlden kurtarmak için beş gün büyük fedekârlıklar göstererek savaşmış ve 7 Ağustos günü Muş'u ele geçirmiştir. Muş'u ele geçirilmesi Bitlis'in kurtarılmasını da kolaylaştırmıştır. Çünkü Rus Komutanı Nazarbekof Muş'a Türk birliklerinin geldiğini

öğrenince artık Bitlis'te umutsuz bir direnmenin manasız olduğunu düşünerek Bitlis'i boşaltmak mecburiyetinde kalmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın bizzat idare ettiği Muş ve Bitlis cephelerinde Rusların Bitlis ve Muş'tan geri atılış harekâtını harp tarihçileri İngiliz W.E.D. Allen ile Rus Paul Muratoff⁵⁶ şöyle anlatmaktadırlar:

"2 Ağustos (1916) sabahı şafakla beraber Mustafa Kemal Paşa'nın 16. Kolordusuna bağlı kıtalar Muş ve Bitlis önündeki Rus mevzilerine taarruz ettiler... İhtiyatlı ve titiz bir kumandan olan Nazarbekof, bulunduğu yeri tam anlamıyla emniyette görmediği için endişe içindeydi. Nazarbekof, düşman ihtiyatlarının Toroslardan Muş Ovasına geçerek Bitlis çayının batısındaki dar vadiye nüfuz edebileceklerini düşünerek kendini son derece huzursuz hissediyordu. Gene doğuda düşmanın Simek'ten geçerek Güzel Dere vadisine sızmalarından ve böylece Van Gölü sahiline inerek Tatvan'daki birleklerin oradan bir tehlide uğramalarından korkuyordu.

Nazarbekof 5. Tümenin 2 Ağustos günü başlayan taarruzuna başarıyla mukavemet etti... Ertesi günü Türkler beklenmedik bir cesaretle yeniden taarruza geçtiler. Gerginlek iki tarafta da son haddini bulmuştu. 4 Ağustos günü Nazarbekof, Türk askerinin ve milislerin Güzeldere vadisinden harekete geçtiğini öğrendi... Nazarbekof, artçı desteği el kıtaları karanlık bastıktan sonra Bitlis deresinin yukarı geçidindeki Başhan köyünün önünde bulunan ve kuzeydoğu istikametinde 5 mil uzanan kuvvetli mevziye çekti. 6. gün Bitlis'i işgal etmekle yetinmiş görünen düşman Nazarbekofu rahatsız etmedi. Fakat o günün gecesi 261. Alayın Muş'tan çıkarıldığı haberi duyuldu. Bunun üzerine Nazarbekof, Van Gölü'nün güneybatısında ve en uçtaki Tatvan kasabasının kuzeyine geçmeyi tercih etti. Bu temkinli kumandan burada dahi kendini emniyette hissetmedi ve kuvvetlerini gölün kuzeybatı ucundaki Ahlat kasabına doğru çekti. Mustafa Kemal'in sağ kanat birlikleri büyük zayıat vermiş olmalarına rağmen bir haftadan daha az bir süre içinde tam bir başarı sağlamış oldular...

Mustafa Kemal Paşa İkinci Ordunun yapmış olduğu taarruzun ilk gününde ikinci bir zafer daha kazanmıştı. Kurtik dağındaki mevzilerde başarısızlığa uğramış olan 8. Tümenin moralini yeniden yükseltmiş olması Mustafa Kemal Paşa'nın lehine

⁵⁶ Allen-Muratoff, a.g.e. 291.

diğer bir büyük puandır. Kumandasındaki bu tümen, Rusları aynı dağ üzerindeki mevcilerden söküp atabilmişti. Burada ise Türkler sayı üstünlüğüne sahipti...

Kurtik dağı üzerindeki çatışma 2 Ağustos günü başladı. Her iki taraf da azimle dövüşüyorlardı. 3 ve 4 Ağustos günleri içinde Türklerin saldırıları pek başarılı olmadı. Fakat ertesi gün Rus hatları derinliğine savunma düzeni bulunmayan noktadan aşmak mümkün oldu ve 6 Ağustosta Albay Poto (iki obüs ve iki makinalı tüfek bırakarak) Kurtik dağındaki mevcizeler boşaltarak Muş kasabasından geri çekilmek zorunda kaldı. Yaralı ve ölü olarak 261. Alay, kuvvetlerinin yüzde 30'unu kaybetmişti. 8. Türk Tümenin vermiş olduğu zayıat bundan daha da fazlaydı. Kuvveti 3000 kişiye inmiş olan Mustafa Kemal Paşa, elde ettiği başarı Muş'un işgâlinde daha öteye götürmedi. Fakat 16. Kolordu kumandanı tarafından elde edilmiş olan bu ikili (Muş, Bitlis) zaferin psikolojik etkisi muhakkak ki büyüktür.⁵⁷

Bitlis şehri 5 aydan fazla düşman işgâli altında kalmıştır. Şehirdeki halkın büyük kısmı evini, yurdunu terkederek hicret etmiştir. Birinci Dünya Savaşı başlarken nüfusu 40.000'e yaklaşan Bitlis, Seferberlik, göç olayı ve Rus işgâli sırasında büyük bir yıkıma uğramıştı. Bitlis'in merkez nüfusu, işgâl sırasında birkaç yüz kişiye inmişti.

Savaş sonrası Bitlis Valiliğine getirilen Mazhar Müfit Kansu, o yıllara ilişkin gözlemlerini "Erzurum'dan ölümüne kadar Atatürk'le Beraber" adlı eserinde şöyle anlatır:

"... Nereyi uygun bulursam, vilâyet merkezini orada kurmam hakkında yetkim de vardı. Fakat, iki büyük engelle karşılaştım. Biri: Siirt'in vilâyet memurlarının yüzde yetmiş zamdan istifade edebilmelerinin ancak istilâ görmüş şehirde oturmaları ile mümkün olabilmesi idi. Bunun içindir ki, gerek coğrafi durumu, gerek memurların maddi faydası bakımından Bitlis'i tercih etmek açık bir zaruretti. Fakat ne yazık ki, Bitlis'i hayal ettiğimden çok daha perişan bir halde bulmuştum. Osmanlı Devleti'nin bütün refah ve imkânlarından faydalanmış olarak büyüyen ve doğu şehirlerimizin en mamurlarından biri olan Bitlis bir harabelikten farksızdı. Fakat Rus istilâsı şehri yıkmıştı, yine Rus çekilmesi yakmıştı ve Ermeni çetelerinin katliamları ve göç, vilâyet merkezinde insan ve aile bırakmamıştı. Şehirde bu harabeler arasında ancak iki yüzü geçmeyen insan bulduğumuzu söylersem buna asla hayret edilmemelidir. O insanlar da

⁵⁷ Maslofski, a.g.e. 391. v.a.

açlıktan, her çeşit yoksulluktan perişan ve bitkin bir halde bulunuyorlardı. Hoş, biz de hem bu aç ve bitkin insan kfilesinin arasına katılıvermiştik.

Üç dört ay hepimiz "Gılgıl" denilen darı hamurundan etmek ve buna tek katık olarak da deve dikenine benzeyen ve kendi kendisine yetişen "kenger" denilen bir otu yemeye mahkûm ve mecbur kalmıştık. Ancak bu mahrumiyete, gıdasızlığa katlanarak teşkilatlanmaya, yiyecek organizasyonu kurmaya, göç bölgesinden halkı geri getirmeye ve kalkındırıp üretici hale sokmaya, asayiş düzene koymaya çalışıyorduk."⁵⁸

Düşmanın geri çekilmesi üzerine Ermeni intikam taburları araziye uyarak giydikleri beyaz elbiselerle dere içerisinden Dideban dağına çıkmaya muvaffak olmuşlar ve çadır içindeki birkaç askerimizi alçakça şehit ettikten sonra, şehrin geçit yerlerindeki dağ ve tepelere makineli tüfeklerini yerleştirerek şafakla beraber şehri bombardımana başlamışlardır. Kışladaki asker, evlerdeki halk bu ani bombardıman karşısında neye uğradıklarını bilmeyerek kaçmaya yüz tutmuşlardır. Binlerce genç, ihtiyar, asker ve çocuk şehit olmuştur.

Beş aydan fazla düşman istilâsı altında kalan ve halkı perişan bir halde civar vilâyetlerine sığınmıştır. Tarihin kaydetmediği büyük sıkıntılar içinde nüfusunun dörte üçünü kaybetmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın güzel benzetmesiyle Bitlis işgâlden sonra "Pompei Harabeleri" ni andırıyordu.

Bitlis'in Kurtuluşunu bir de Rus Genelkurmayı'ndan dinleyelim:

"... 6/7 Ağustos akşamı General Nazarbekof, Muş'taki birliklerinin Muş'tan çekilmiş haberini almış olduklarından, 8 Ağustos'ta birliklerini kuzeye, Van Gölü'nün güney batı kenarındaki Tatvan'a ve sonra da Vangölü'nün kuzey batı köşesindeki Karmuç'a çekilmiştir."

Rus Genelkurmayı, Rusların Bitlis'ten çekilmesini Türk Ordusunun kahramanlık ve başarısına değil, Genel Nazarbekof'un yanlış kararlar almasına bağlıyor. Rus Genelkurmayı'nın bu husustaki görüşleri şöyledir:

⁵⁸ M.Müfik Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, C.I, (1988) 7, v.a.

"... Nazarbekof şahsen cesur, sakın ve zeki bir zat olmakla beraber fazla çekingen tabiata sahip bulunduğundan bütün harp esnasında kesin ve zamanında yapılması gereken faaliyeti gösterecek daha menfi kararlar almakla yetinmiştir. Bitlis'te bile 9 Rus taburuyla 9 Türk Taburunun taarruzu karşısında çekilmeyi kabul etmiş ve Türklerin elinden gururunu almaya gayret etmiştir."⁵⁹

Netice olarak; Birinci Dünya Savaşında Bitlis, pek çok Anadolu şehirleri gibi Ordumuz ve Milis kuvvetlerimizin ölümü hiçe sayarak yaptıkları büyük fedakârlıklarla Rus-Ermeni işgâlinde kurtarılmıştır. Bilhassa; Bitlis şehrinin geri alınmasında 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa'nın yüksek sevk ve idaresinin çok büyük önemi vardır. Görülüyor ki; Bitlis ve Muş şehrimiz Ruslar ve Ermenilerle yapılan çok çetin savaşlardan sonra ve Rus ihtilâli çıkmadan önce geri alınmıştır.

⁵⁹ Maslofski. a.g.c. 490.

III. BÖLÜM

C- RUS İŞGÂLİ VE ERMENİLER

I- Tarihte Türk-Ermeni İlişkileri

Bir Asya kavmi olan Ermeniler, Tarih boyunca Asya'nın kuzey ve güneyinde dağınık olarak yaşamışlardır. Ermenilerin Tarihi geçmişi hakkında ileri sürülen fikirlerin hemen hemen hepsi birer efsane niteliğindedir. Bazı Ermenilere göre, Ermeniler Hz. Nuh'un torunu Hayk'ın torunlarıdır. Mezopotamya, Suriye, Ekezure, Gürsitan gibi bölgelerde yaşayan Ermenilerin düzenli ve Ermeni nüfusun büyük bir kısmını bünyesinde barındıran bir devleti de olmamıştır.¹

İlk Türk-Ermeni münasebetleri, Osmanlılardan önce savaşmak, geçmek veya göçmek masadıyla Anadolu'ya gelen diğer Türk kavimleriyle başlamıştır. 1018 yılında Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in kardeşi Çağrı Bey Doğu Anadolu seferinde Vaspuragan Ermeni Prenslüğünü işgal etmiş ve o güne kadar asla bir Türk süvarisi görmeyen Ermenilerin şaşırarak uzun saç örgüleri, ok ve yaydan ibaret silahları olan bu Türk süvarilerini hayretle seyretmişlerdir.² 1018 yılından önce ise Türklerle Ermeniler Kafkaslar'da ve Anadolu'da karşı karşıya geldikleri bilinmektedir.

Bizanslılar hakimiyetleri altında bulundurdıkları Ermenilere dini, siyasi ve iktisadi baskılar üzerine, Türklerle birlikte Bizans'a karşı olmuşlardır. 1071 Malazgirt zaferiyle Selçukluların hakimiyetine giren Ermeniler İslâmiyetin ve Türklerin fethedilen memleketlerde gayr-i müslimlere uyguladığı hoşgörü ve adaletten faydalanmışlardır.

Osmanlıların idaresinde ise Ermenilere tanınan hukuki, sosyal, iktisadi ve idari imtiyazlar onların lehinde gelişmeye ve genişlemeye başlamıştır. Osmanlı halkından müslüman olanlar veya olmayanlar, şeriatın çizmiş olduğu hudutlar ve buna bağlı olarak Devletçe belirlenmiş olan hukuk sistemi içinde haklara ve vazifelere sahip olmuşlardır. Ermenilerin inanç, ibadet, muhakeme ve eğitim-öğretim faaliyetleriyle can ve mal güvenliği teminat altına alınmıştır.³

¹ H.Çelik, Görenlerin Gözüyle Van'da Ermeni Mezalimi (1993), 6.

² O.Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi (1984), 14.

³ A.Süslü, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı (1990), 5. v.a.

II. Mehmet İstanbul'u fethetmeden önce Bursa'daki Ermeni Cemaati ve ruhani temsilcileriyle temasa geçmiştir. 1461 yılında İstanbul'da Ermeni patrikhanesini kurdurtmuş, Ermenilere din, eğitim-öğretim, vakf ve aile işlerini kendi örf ve adetlerine göre düzenleme hürriyetine de kavuşturmuştur.

Fatih döneminde fethedilen Kefe'den ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinden Ermeniler İstanbul'a getirilerek yerleştirilmiştir. Gerek Yavuz Sultan elim ve gerekse Kanuni Sultan Süleyman da, yeni fethedilen bölgelerde bulunan Ermenileri İstanbul'a getirerek yerleştirmişler, böylece Ermenilerin İstanbul'daki nüfusu 150.000'e ulaşmış ve o devirde dünyada en kalabalık Ermeni nüfusu olan şehir İstanbul olmuştur.⁴ Böylece Ermenilerin dini, millî kültürel ve iktisadi kalkınmaları şuurlu olarak ve mütemadiyen iyileştirilerek en mümtaz cemaat haline getirilmiştir.

II- I.Dünya Savaşından Önce Ermenilerin Türkiye'deki Durumu

Osmanlı Devleti, 1839 Tanzimat Fermanı, 1878 Berlin Kongresi ve 1908 II. Meşrutiyet ile Ermenilere daha önceden verdiği imtiyazları daha da genişletmiştir. Verilen imtiyazlara ve haklara zamanla yenileri eklenmiştir. Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki Ermenilerin sahip olduğu haklar ve sosyal, iktisadi ve siyasi hayattaki mevkiler, Osmanlı sınırları dışındaki Ermeniler'e hiçbir zaman verilmemiştir. Hatta birçok taraflı Ermeni yazarlar dahi bunu açıkça itiraf etmişlerdir.⁵

Osmanlı hakimiyetinde yüzyıllarca büyük bir refah içerisinde yaşayan Ermeniler Türklere en çabuk adapte olup kaynaşan, anlaşılan ve bu sebeple de Devletin itimadını kazanıp Rumlardan çok onun nimetlerinden faydalanan cemaat olmuştur. Aile içinde, sokakta Türkçe konuşan, seyahate gittiklerinde mal ve mülklerini birarada yaşadıkları Türklere emanet ederken, Hacca giden müslümanlar da, mal ve mülklerinin idaresini Ermenilere emanet edecek şekilde itimat etmişlerdir.

Genellikle Doğu Anadolu'nun kasaba ve köylerinde yaşayan Ermeniler, çiftçilik, mahalli endüstri ve ticaretle meşgul oluyorlardı. Şehirlerde yaşayan Ermeniler ise, iç ve dış ticaret, sarraflık, kuyumculuk, mutehattlik gibi ekonomi ve mali işlerle uğraşıyorlardı. Askerlik mecburiyeti yerine hafif bir vergi vermekte idiler. Bu sebeple

⁴ A.g.e. 8.

⁵ A.g.e. 9.

daima işleri ve güçleri ile meşgul olmak imkânına sahip olarak Türklerden daha refah bir durumda idiler. Ermeniler Meşrutiyet'te gelinceye kadar Türklerle yanyana, huzur ve ehemiyet içinde kardeşçe yaşamışlardır.

Türkiye'deki Ermeniler hakkında dayanılmaz denilen şikâyetler, kasabalılara ait değildir. Bunlar her zaman serbesttiler, her hususta çıkarları korunur. Köylüleri, çiftçilik ve sulama işlerini iyi bildiklerinden, Türkiye'deki Ermenilerin durumları Rusya'daki köylülerinden çok daha iyidir.⁶ Batılı Ermenilerin durumlar da kendi yönlerinden bu milliyet kavgasından pek gaddarcasına istifade girişerek, ermenilerin millî duygularını tahrir ederek Türkiye'de bir Ermen meselesini meydana çıkardılar.

Komitecilerin girmediği yerlerde Ermeniler rahat etmişlerdir. Bu komiteler bugün de faaliyete geçseler, Ermeniler yeniden eski kötü duruma düşerler. 1895 yılına kadar Ermenilerin Türkiye'de ıstırapları, sıkıntıları hep hayal ve uydurma masallardır. Türkiye'deki Ermeniler diğer yerlerdeki Ermenilerden daha kötü durumda değildirler.⁷

Ermenilerin Osmanlı Devleti içindeki durumları böyle olduğu halde ve ortada hiçbir sebep yokken, neden yaşadıkları ülkeye ve halkına kasdetmişlerdir? Bu sorunun cevabını verebilmek için özellikle Avrupa devletlerinin ayrı ayrı olarak Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini de bilmek gerekir.

Ermeni olayları diye bilinen bu olaylar iddia edildiği gibi 1890'larda başlayıp alevlenmemiştir. Aynı şekilde Ermeni isyanlarını 1789 Fransız İhtilâline bağlamak da hatalıdır. Bu bakımdan "Ermeni Meselesi" olarak adlandırılan olaylar silsilesinin 1890'lardan önce de aksiyon safhaları görülen ve hazırlıkları çok daha gerilere giden sebepleri vardır.

II. Ermeni Olaylarının Başlamasında Rusya'nın Rolü

Rusya Bizans İmparatorluğunun yıkılışından sonra kendini bu devletin varisi olarak görüyordu. İstanbul Boğazlar ve Doğu Anadolu'yu Rus hakimiyetine girmesi için Ruslar uzun yıllar bu emellerini gerçekleştirmek için batılı devletlerle birlikte hareket etmiş ancak Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerde bunu uygulama

⁶ General Majewski, Les Massacres d'Armenie, Statistique de Van et de Bitlis Terc. Azmi Süslü, Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar (1986) 12.

⁷ A.Süslü, Ruslara Göre Ermenilerin Türkiye Yaptıkları Mezalim (1986) 20-21.

imkânını elde edememiştir. Rusya XVIII. yüzyıl başlarında bu plânını gerçekleştirmek için büyük bir gayret içerisinde girmiştir. Rus Çarı Petro'nun Doğu Anadolu'nun fethi projesiyle Ruslar, Kafkasya'daki ve Anadolu'daki Ermenilerle ilgilenmeye başlamıştır. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Ruslar Türkiye'deki hristiyanların hamiliği üzerinde söz sahibi olmuştur.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve sonuçları; Avrupa Devletlerine, Avrupa'da korumaya çalıştıkları siyasi dengenin bedelini Osmanlı Devleti'nin Toprakları, hakimiyet alanları, kaynakları ve insan gücüyle ödenmesi sisteminin kuruluşunu hazırlıyor, geliştirme imkânları veriyordu. 1878 Berlin Antlaşması bu sistemi milletlerarası düzeyde kabulünü sağladı, temel belgesini teşkil etti. Gerçekte Berlin Antlaşması, savaşın sonunda yapılan Ayastefanos-Yeşilköy Antlaşmasıyla Ruslara; İstanbul Antlaşmasıyla İngiltere'ye Osmanlı Ülkesi ve hakimiyet hakları üzerinde sağlanan imkânları küçük değişikliklerle devam ettirmekle kalmadı, bütün Avrupa Devletlerinin zaman içerisinde Osmanlı Devletiyle ilgili her olaya, her girişime müdahale fırsatlarını da verdi.

Berlin Antlaşması kurduğu sistemler genelde Avrupa Devletleri ve Rusya için iki önemli imkân hazırlamış, bunun uygulama mekanizmalarını da kurmuştu. Bunlar:

1- Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da, özellikle Ermenilerin bulunduğu yerlerde, yapılması öngörülen reformları izleme ve talep etme yoluyla Devletin içişlerine topluca müdahale mekanizması. Bu imkân, tarihe Ermeni Meselesi adı altında toplanan hareket ve faaliyetleri milletlerarası bir mesele yapma fırsatı verdi.

2- Bir Avrupa Devletinin Osmanlı Devleti ülkesi ve hakimiyet alanları üzerindeki çıkar ve beklentisini gerçekleştirmeye çalıştığı zaman diğer ülkelere de aynı hareket serbestisini tanımak yolu ile Osmanlı Devleti'ni parçalama, bölme ve tarihten silme fırsatı.⁸

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'na ve hatta bu savaşın sonlarına kadar Osmanlı Devleti içerisinde bir Ermeni konusu, meselesi yoktur. Ermenilerin kendi aralarında, kendi teşkilâtları içerisinde genellikle mezhep anlaşmazlıkları vardır, fakat Osmanlı

⁸ Ottaman Archives Yıldız Collection. The Armenian Question, C.I. (1989) 12. Editör: Ertuğrul Zekâi Ökte.

Devlet ve yönetimiyle herhangi bir meseleleri olmamıştır. Avrupa Devletlerinin ve Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin vaolma esasını ve merkezini teşkil eden Anadolu topraklarına, bu topraklarda dağınık ve hiçbir yerinde çoğunluk sağlayamadan yaşayan Ermeni azınlığını bahane ederek müdahale etmesi sisteminin ilk uygulamaları 1880 li yıllarda başlamıştır. 1890'larda başlarken artık bu gizli örgütlerin ve bu örgüleri özendien, destekleyen devletlerin tarihe "Ermeni isyanları"- "Ermeni faaliyetleri" olarak geçen uygulamaları da başlamıştır.

Rusya'nın Yeşilköy ve Berlin Antlaşmaları öncesinde, sırasında ve sonrasında uyguladığı Ermeni poliitikası, Ermenilerin menfaatlerinden çok kendi menfaatleri icabı olarak devam etmiştir. Ruslar bazen, Osmanlı sınırına yakın bölgelerde bir tampon Ermeni gücü oluşturmak istemiş; Osmanlı topraklarında bir Ermenistan devleti hayaline kapılmış, bazen Ermenilersiz bir Ermenistan meydana getirmek istemiş, kendi toprakları içinde bir Sovyet Ermenistanı kurdurtmuştur. Kısaca Ruslar her devirde kendileri için Ermenileri hep âlet etmişlerdir.

III. Bitlis ve Havalisinde Ermeni Komitelerinin I. Dünya Savaşından Önceki Faaliyetleri

Bitlis ve Muş çevresi Ermeni komitelerinin Van'dan sonra en çok önem verdikleri bölge idi. Ayrıca bu bölgenin Van-Diyarbakır-Halep ve İskenderun karayolu üzerinde bulunması stratejik önemini daha da arttırıyordu. Bu bakımdan gerek Rusya ve gerekse Ermeni komiteceleri buraya ayrı bir önem veriyorlardı. Ayrıca, bu bölgenin Muş ve Talori⁹ gibi Ermeni isyanları bakımından tanınmış olduğuda söylenebilir. Komiteciler bu bölgeye özel bir ehemmyet vermişler, bölgeye en gözde adamlarını gönderdiklerigibi, Ermeni Patrikhanesi de en seçkin papazları ile ruhani reislerini gönderiyordu.

Gerek Van, gerek Bitlis Vilâyetleri öteden beri komite hareket ve faaliyetine, Ermeni isyanlarına en elverişli bölge olmuş, en büyük ve kanlı olaylar bu havalde meydana gemiştir. Ermenilerin takdis ettikleri yerleri Kafkas'lı çete başları bu bölgede gruplarını teşkil ederek, en büyük isyanları bu havalide çıkarmışlardır. Patrikhane ve

komiteler, Avrupa Devletlerine, Osmanlı İidaresi aleyhinde yaptıkları şikâyetlere, hep bu çevre konu teşkil etmiştir.¹⁰

Ermenilerin Osmanlı hükümetine karşı durumunu anlamak için yalnız bu bölgeyi incelemek yeterlidir. Bu bölgeler, denilebilir ki bir gün bile isyandan, Ermenilerin taarruzundan kurtulamamıştır. En meşhur komite reisleri bu havaliyi dolaşarak halkı maddi ve manevi yönden isyanlara hazırlamışlar, memleketi asayiş ve emniyetden mahrum göstermek için kendilerine faaliyet alanı olarak bu vilâyetleri seçmişlerdir.

Meşrutiyetin ilânından önce buralarda aylarca, yıllarca süren tertiblerden sonra Talori'de, Muş'ta bir isyan çıkardılar. Birçok İslâm ailesi yok edildi. Ancak Ermeniler bu hadisede kendilerini meğdur göstermek için derhal, İngiltere, Fransa'ya diğer devletlerin hükümetlerine hitaben hazırlanan telgraflar yağdırdı. Yabancı ülkelerdeki Ermeni komite şubeleri de Osmanlı Devleti aleyhinde mitingler düzenlediler. Osmanlı Devleti içerisinde Ermenilerin hayat şartlarını ve durumunu bilmeyen kimseler de Ermeni müdafaa ve hamisi kesildiler.

Ermeni komitelerinin faaliyetleri olmadığı zamanlar bu havalide Müslüman ve Ermeniler çok iyi münasebetler içerisinde yaşıyorlardı. Her iki taraf hukukuna ve mukaddesatına hürmet gösterirlerdi. Ancak Rus siyasetine alet olmuş komitecilerin faaliyet ve telkinleri ile Amerika'ya Avrupa'ya, İstanbul'a gidip geri dönenlerin tahrikleriyle iki unsur arasında derin uçurumlar açıldı.¹¹

1878 yılında imzalanan Ayastafanos Andlaşması bağımsızlık taraftarı Ermenilere çok büyük ümitler vermişti. Osmanlı Ermenileri bu Antlaşma ile, Rus İdaresi altına giriyordu. Rus orduları buraları işgâl altında bulunduracak ve sonra bağımsız bir Ermenistan kurmak üzere Ermenilere bırakacaktı. Berlin Konferasında Ermeni isteklerinin 61. maddeye bağlanıp kalması, bütün bu ümitleri kırmıştı. Bundan dolayı Ermeniler artık şikâyeti bırakarak harekete geçme zamanının geldiğine inanıyorlardı. Berlin'den dönenler bunu açıktan açığa tevsiye ediyorlardı. Osmanlı Devleti 1877-1878 Rus savaşından yeni çımişti. Bunu fırsat bilen Ermeniler Türkiye topraklarında bağımsız bir Ermenistan devleti kurmak için hemen harekete geçmiştir.

¹⁰ C. Anadol. Tarih'in Işığında Ermeni Dosyası (1982) 290.

¹¹ E. Yaşarbaş. Ermeni Terörünün Tarihçesi (1983) 161.

Ermeniler bu emellerine ulaşmak için peş peşe çeşitli komiteler kurdular. 1872'de Van'da Birlik ve Kuruluş Cemiyeti kuruldu. 1882'de gene Van'da Kara Haç Cemiyeti, 1887'de Hıçak Komitesi, 1890'da Kafkasya'da Taşnaksutyun komitesi kuruldu. İşte bu komiteler kuruldukları tarihten itibaren Osmanlı Devleti içerisinde tedhiş hareketlerini başlattılar.

Bitlis ve havalisinde mevcut olan komite teşkilâtları, Meşrutiyetin ilânından sonra daha mükemmel hale getirildi. Çete ve fedai kuruluşları köylere kadar yalyıldılar. Her köyü genç öğretmen ve papazlar idare ediyordu. Komite müfettişleri sürekli teftiş bölgesini dolaşarak, silâh temin ediyor, komite kararlarının tebliğ ediyor ve köylüler arasındaki anlamazlıkları komite talimatına uygun bir şekilde çözüyordu. Halkı hükümete yaklaşmaktan resmî dairelere müracattan men ediyor, silâh temin edilmesinde gevşek davranınları, hükümete başvuranları şiddetle cezalandırıyordu.¹²

IV. Ermeni Olaylarının Başlamasında Patrikhane ve Kiliselerin Rolü

Ermeni patrikhane ve kiliseleri, Ermenilerin her devirde bir cemaat olarak yaşamalarını sağlayan, onların dini olduğu kadar dünyevi hayatlarını düzenleyen, onları birleştirip birçok tehlikeden koruyan, bazen de siyasi, idari kışkırtmaları ve silehlandırımlarıyla onalır tehlikelerin kocağına atan müesseseler olmuştur.

Batılı Devletlerin hem müslümanları çökertmek, hen de kendi mezheplerini empoze ederek Ermenileri Osmanlılara aleyhinde kışkırtmak suretiyle tezgâhladıkları ikili oyunlar, Tanzimat ve Islahat Fermanları, Ermeni Milleti Nizamnamesiyle tanınan yeni haklar ve imtiyazlar, 1461 den 1861'lere kadar devam eden dört yüz yıllık "sadık tebaa" imajını kiliselerin önderliğinde Ermenilerden silmeye başlamış ve bu 1859'dan itibaren de fiili durumlar, isyanlar ortaya çıkmıştır. bundan böyle Patrikhane önderliğinde Devletin içinde ve dışında bütün Ermeni kiliselerince desteklenen Türk düşmanlığı ve Ermeni milliyetçiliği fikirleri filizlinmeye başlamıştır.¹³

Ermeni halkının kilise ile ne kadar iç içe yaşadıklarını iki Ermeni yazardan daha iyi anlıyoruz. Bunlardan Dickran Boyacıyan "Ne kadar şumüllü olursa olsun, Ermeni kilisesini aynı dercede ele almayan herhangi bir ermeni tarihi, ermenilerin gerçek

¹² A.g.e. 161.

¹³ Süslü, Tehcir Olayı, a.g.e. 34 v.a.

hayatını oortaya koymayı başaramaz. Ermeni kilisesi ile Ermeni milleti o derecede iç içedir ki, birisi olmadan diğeri düşünmek mümkün değildir.¹⁴ demektedir. Hırand Pasdermadjian ise "Ermeni kilisesi, Ermeni milletinın kilise tarafından yaratılan ruhunun yeniden dünyaya gelmek için yaşadığı ruhtur"¹⁵ demektedir.

Ermenilik için çalışanların, isyan hareketlerini çıkarılanların başında en çok ruhani reisler getiyordu. Dini mevkiileri bakımından, bunların fikirleri, halk üzerinde daha fazla etkili oluyordu. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde çıkarılan isyanlarda ruhani reisler, isyanlarda rol oynamışlar, hatta çoğu zaman bu isyanları kendileri idare etmişlerdi.

Ermeni din adamlarının dini eğitim konusundaki çalışmaları ise hemen hemen yok gibiydi. buna karşılık, Ermeni Papazları milliyetçilik fikirlerini yaymak için çok çalışmışlardır. Yüzyıllardan beri, ilahî hizmetlerin yerine Müslümanlara karşı Hristiyanların dini düşmanlıklarının aşılandığı esrarengiz kiliselerin duvarları arasında bu fikirler gelişmiştir. Okullar ve seminerler, dini liderlerin bu eserine büyük ölçüde yardım etmişlerdir. Doğu Hristiyanları gibi kiliselir de, hristiyanlığın kaidelerini ve anelerini bir tarafa bırakarak, millî propogandayı başlıca meşguliyetleri haliine getirmişlerdir.¹⁶

Ermeni din adamları dini konuları bir tarafa bırakarak, millî fikirlerin yayılmasına ve icrasına yönelmişlerdir. Yüzlerce seneden beri bu fikirler manastırların içerisinde gelişme imkânını bulmuştur. buralarda ruhani ayin yerine hristiyanlarla müslümanlar arasında dini düşmanlık tohumları ekilmiştir. Kilise okulları da bu hususta din adamlarına katılarak millî duyguların geliştirilmesi çalışmaları içerisine girmişlerdir. Bu sebeple Ermeni komitecileri, papazları çok çabukt kendi saflarına çekmeye muvaffak olmuşlar ve müslümanları büyük bir nefretle görmeye başlamışlardır.

Ermeni din adamlarının ermeni teröründeki rollerini en yüksek rütbeli iki din adamının, Patrik Narses Varjabedian ve Mateos İzmirliyan'ın bayanları tereddüte yol

¹⁴ D.Boyacıyan, Armania (1972) 84 v.d.

¹⁵ H.Pasdermadjian, Histoie de /Armenie (1964) 290.

¹⁶ Mayewski, a.g.c. 14.

açmayacak bir tarzda belgelemektedir. Patri Varjabedyan'ın 1878 tarihinde mançester Ermeni Komitesi Başkanı Karakin Papazyan'a gönderdiği mektuptan bir bölüm:

"....Siyasetimiz Rusya'ya minnet borçlu kalarak İngiltere'den ümid ve İngiltere sayesinde manevi ve maddi alanda refahımızı temin etmektir. Bu refahı ancak Ermenistan'da milli bir bağımsızlıkla elde edebiliriz. bu kelime bazılarını şaşırtmasın. Bizim formülümüz şudur: "Ermenistan'ın Ermeniler tarafından idaresi: Administration de / Armenie par les Armenies." ¹⁷

V. Musa Bey Olayı ve Buna İlişkin Ermeni Propogandaları

Ermeni Hınçak Komitesi tarafında istabul'da Temmuz 1890'da yapılan Kumkapı gösterisinden önce, komiteciler tarafında bütün Avrup'ya karşı türlü şekillerde propoganda aracı oolaraka kullanılmış Musa Bey meselesi vardır. Bu mesele dolayısıyla Türkiye'deki Ermenilerin can ve mal emniyeti, Hristiyanlığın güvenliği ileri sürülmek suretiyle feryatlar koparılmıştı.

Musa Bey Aslen Mutkili olup 1889'da Muş'ta Nahiye Müdürü olarak görev yapmaktadır. Babası kaymakamlık yapmış, eşkiya takibinden aldığı yaralardan dolayı şehit düşmüştür. Musa Bey çevresinde sevilen ve sayılan bir insandır. Muş'ta eşkiya ve serserilerden halk bıkmıştır. Müslim ve gayri-müslim halk elbirliğiyle Musa Bey'i nahiye müdürü olarak seçmişlerdir. ¹⁸ Muş mutasarrıfı Salih Paşa'nın zamanında nahiye müdürlüğü yapmış olan Musa Bey, ciddi adaletli bir şekilde görev yapmış, babası gibi son derece disiplinli davranmıştır.

Bu sırada Bogos Nasyan adında bir ermeni papazı Muş'ta Ermeniler'i devlet aleyhine ihtilal ve isyana teşvik edici bildiriler dağıtmak suretiyle kışkırtıyordu. Musa Bey papazı suç delileriyle birlikte yakalar ve adliye'ye teslim eder. Papaz istanbul'da mahkeme edilerek sürgün cezasına çarptırılmıştır. Bu olaya öfkelenen Ermeniler Musa Bey'e çeşitli ifiralarda bulunarak hakkında şikâyetlere ve müracaatlarda bulunmuşlardı. Hakkındaki şikâyetlere başlangıçta pek önem verilmemişti. Bunun üzerine 58 Muş'lu Ermeni, Başbakanlığa, Adliye'ye dilekçe vermişlerse de karşılık alamamışlardı. Şikâyet eden ermeniler komite ve patrikhane tarafından hanlara yerleştirildi. Gene komitenin

¹⁷ E.Uras, Tarihte Ermeniiler ve Ermeni Meselesi (1987) 244 v.a.

¹⁸ Nahiye Müdürleri o tarihte halk tarafından seçilirlerdi.

teşviki ile selâmlık resminde, kendileri "merhamet" diye bağırılması üzerine Mabeyin dairesine getirtilerek sorguya çekiliyorlardı.

Musa Bey, mahkeme edilmek üzere İstanbul'a getirildi. Yabancı siyâsi temsilcilerin, gazetecilerin de hazır bulunduğu büyük bir dinleyici kitlesi önünde muhakeme edildi. Altmış kadar şikâyetçi ve şahidin dinlenmesi neticesinde sorumluluğu gerektiren bir unsur görülmediğinden Musa Bey suçsuz bulunmuştur. Komitecilerin bu kadar önem verdikleri bu gösteri de istenilen sonucu verememiştir. Bununla beraber, bu mesele, kuvvetli bir propoganda aracı olmuştur. Sözde mağdur olan Ermenilerin fotoğrafları çekilerek özellikle yabancı ülkelere gönderilmek suretiyle Hristiyan kamuoyu tahrik edilmek isteniyordu.

Komitecilere ve patrikhaneye göre taraflı, gerçekte ise yabancıların gözönünde bütün davacıların dinlenmesi suretiyle yapılmış olan bu duruşmanın bütün ayrıntıları, o zamanki gazetelerde (13 Kasım 1305) gösterilmiştir.¹⁹

Mahkemenin kararından memnun olmayan Ermeniler, Musa Bey hakkında çeşitli iftiralarda bulunarak, Avrupa'da yayınlanan çeşitli gazeteler buna çanak tuttu. İstanbul Hükümeti, Ermenilerin açtığı, Avrupa'nı desteklediği bu geniş propagandayı susturmak için Musa Bey'i iki yıl Muş'ta, bir yıl da Bitlis'te gözaltında bulundurdu. Ancak bu tedbir de fayda vermeyince hükümet Musa Bey'i bir başka vilâyette gözaltında bulundurma kararını verdi.

VI- Ermeni Komitelerinin Bitlis ve Havalisindeki İlk Olayları

Olayların başlamasından önceki tarihlerde komiteciler bölgesi karış karış gezerek Ermenileri yapacakları katliama hazırlamayı başarmışlardı. Bunu fiiliyata 13 Ekim 1895 günü sokmuşlar, türklerin cuma namazında olmalarını ayarlayarak, ibaretle, silahsız ve müdafaasız bir zamanı seçerek katliamı rahatlıkla yapmayı düşünmüşlerdi. Bunu bir noktada başarmışlardı. Dükkânlar yağmalanmış, camidekilerin birçoğu şehit edilmişti. O gün 39 erkek, 33 kadın Türk şehit olurken, Ermeni isyancılardan 30 kişi ölmüştü. Bu olayın önceden hazırlanmış bir olay olduğunu 27 Ekim 1895 günü Bitlis komiserliğinin çektiği şifreli bir telgraftan anlamak mümkündür. Bu telgrafta; Bu olayı Protestan misyoner Core isimli birisi

¹⁹ Uras, a.g.c. 460. v.a.

kışkırtmış, bir gün önce Kamerak Kilisesi'nde toplanıp camilerin cuma günü basılmasına karar vermişler, bu kanlı olayı düzenlemişlerdir.²⁰

Ermeniler 7 Kasım 1895 günü, kendilerine katılmayan, devlete sadakatten ayrılmayan Ağaçyan Efendi'yi öldürmekten çekinmemişler ve diğerlerle gözdağı vererek olayı tamamlamaya çalışmışlardır. Şehirde başlatılan olaylar bir ada köylere de sıçramış, Hakür ahiyesi'in Eyru Köyü'nde Cihan ve Semiden Köylerinde sekiz Türk'ü öldürmüşlerdir.²¹

Ermeniler Bitlis ve havalisindeki Müslüman köylerini de basarak yakmışlar ve ahaliyi katletmişlerdir. Bu cinayeti işleyen Ermeni erkek ve kadınları yakalanmıştır. Mahkemede vermiş oldukları ifadelerinde köylerin kendileri tarafından yakıldığı itiraf etmişler, ayrıca bu olayları müslümanlara maletme ve kendilerini mazlum göstermek çabası içerisinde olduklarını da belirtmişlerdir.²²

Bitlis isyanı bir misyoner tarafından tezgâhlanmıştır. Bitlis'teki Ermeni çocukların beyinleri, faaliyet gösteren Amerikan Koleji'nde uzun zaman yıkanmış, okuyup bitirenler Hinçak Komitesi'ne üye kaydedilmiş ihtlâl ve isyan fikirleri ile fedai durumuna getirilmişlerdir. Diğer bir kısmı ise devlet dairelerine yerleştirilmiş, devlet düzeni bozulmaya, yeri gelince işi bırakmaya ve işleri aksatmaya çalışmışlardır. En gelişmiş silâhlara sahip olan komiteler alına karar gereği, işaret olarak kilise çanının kullanmışlar ve her şeyden habersiz Türklere saldırmışlardır. Ermeniler gayet iyi silâhlanmalarına rağmen Bitlis halkı eline ne geçirir ise karşı koymaya ve kendilerini müdafaa etmeye çalışmışlardır. Fakat Ermeniler çocukları da öldürmeye, kadınlara tecavüz etmeye kadar işi götürmüşler, bu arada takvasıyla Türklerin büyük saygı ve sevgi duydukları Şeyh Haydar Efendi'nin korkunç bir şekilde şehit edilmesi, durumu daha da kötüleştirmiştir.

Ermeniler bir taraftan bu olayları başlatırken, bir taraftan da yabancı devletlerin Türkiye'deki temsilcilerini ayağa kaldırmışlardır. Bunu Bitlis Valisinin Muş'tan çekmiş olduğu şifre telgraftan da anlıyoruz. Van İngiliz Konsolosu Kulp ve Muş civarında yaptığı incelemede, kendisinin de şahit olduğu üzere Ermeni eşkiyası Kerkar

²⁰ E.Akçora. Askeri Tarih Bülteni 13/24. 1989. 90-91.

²¹ M.Hocaoğlu. Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler (1976) 272-275.

²² B.O.A Bab-ı Ali Daire-i Sadaret-i Uzma Şifre Kalemi, Belge no: 1.

tarafından imzalanmış belgelerin tercümesinden ve ele geçirilen Ermenilerin ifadelerinden anlaşılmıştır ki, Ermeni köylerin basarak, halkını öldürenlerin, Müslüman Türklerin kılıklarına girmiş bu Ermenilerdir.²³ Amaçları devletin kanunlarına saygılı Ermenileri müslümanlara karşı tahrik ederek saldırmalarını sağlamaya çalışıyorlardı.

Bitlis'teki Ermenileri kışkırtanlar, dışarıdan yardımlar almaya başlamışlardı. Bu hususu Bitlis Vilayeti'nin 25 Kasım 1895 tarihli şifreli telgrafında görmek mümkündür. Bu telgrafta; "Bitlis'teki Ermeni Milli Cemiyeti'nin İran'daki ermenilerle işbirliği yaptığı ve bu sebeple oradan birçok Ermeni çetecinin sınırdan geçerek Van'a geldikleri öğrenilmiştir" denilmekle pek yakında Van ile Bitlis'in daha da karışacağı anlaşıyordu. Bu karışıklıklar ve çatışmalara sonunda Bitlis Vilayeti'ndeki ölü ve yaralı sayısını belgelerle vermek gerekirse; 152 Türk şehit, 180 yaralı. Ermenilerden 45 ölü, 117 yaralı görülmektedir.²⁴

Ermenilerin bu bölgede yaptıkları katliamlar ve bunların asıl amaçlarının ne olduğu konusunda bize bir fikir vermesi bakımından, Erzurum'da dördüncü Ordu Komutanı Zeki Paşa'nın Seraskerlik Makamına gönderdiği şifre telgrafında şöyle ifade edilmiştir:

"... Gerçekte bu hain eşkiyanın düşüncesi: Çevrelerinde İslâm halkı yok ettikten sonra İngiltere ve diğer devletlerin yardımlarıyla bağımsız bir devlet kurmak olduğu, daha önce arz olunduğu üzere bir mağara içerisinde sağ olarak yakalanan Murat takma adlı Hamparsun'un ve arkadaşlarının ilk soruşturmalarındaki ikrar ve itiraflarıyla doğrulanmıştır.

Ermenilerin Müslüman halka yaptıkları işkence ve zulümleri gösteren hususlardan biri de adı geçen Hamparsun'un üzerinde ele geçirilen hiyanet belgeleri arasında "Talori'li Ohannes" adındaki birinin gönderdiği mektuptaki "On iki günden beri muzaffer idik, fakat bugün asker her tarafımızı sardı, bizi kılıçtan geçiriyorlar, sonumuzun ne olacağı belli değildir..." bölümündeki "On iki günden beri muzafferdik" cümlesidir. Gerçekte bunlar üzerine başlangıçta gönderilen Anduk Dağı'nın karşısındaki Şinik ve Zimal köylerine yerleştirilmiş olan iki bölük kuvvetindeki birliğe

²³ Bitlis Valisi Ferit Bey'in gönderdiği 24 Nisan 1320 nolu şifre telgraf. B.O.A. Belge no: 2.

²⁴ E.Akçora, Van ve Çevresinde Ermeni İsyânları (Basılmamış Doktora Tezi) (1985) 463.

"... Sizin yeriniz Şam'dır, oraya gidin. Bu yerler bizimdir... " gibi kışkırtıcı sözler, el ve kol işaretleriyle dine, devlete ve müslümanlığa yaptıkları hakaretler ve küfürlerdir.

Onsekiz yıldan beri devlete vergi vermeyen, içlerine hiçbir hükümet memuru sokmayan, ara sıra giden jandarma er ve subaylarına ve memurlara saldıran, müslümanlara hakaret eden, soyan, öldüren ve buna benzer haince hareketlere girişen bu Ermeni eşkiyası olduğu olayların araştırılıp, soruşturulmasından, yerel yönetimlerde bu konuda mevcut olan resmi bilgi ve belgelerden açıkça anlaşılmaktadır."²⁵

Bitlis ve havalisindeki olaylar 1896 yılında da devam etmiştir. Devlete sadık kalan ve isyanlara katılmak istemeyenler komitelerin baskı ve tehditleri ile yola getirilmek istenmiş, yine uymayanlar derhal öldürülmüşlerdir. Bununla ilgili 18 Ağustos 1896 tarihli Bitlis komiserliğinin çektiği şifreli telgrafta şunlar belirtiliyordu;

"17 Ağustos gecesi saat bir sıralarında Bitlis Ermenilerinden Haçik'in (Piskopos vekili hakkında bazı ihbarlarda bulunmasından ötürü) Sapkor denilen yerde tabanca ile Ermeniler tarafından yaralandığı haber alınması üzerine derhal olay yerine gidilmiş, yaralının ifadesi alınmıştır. Haçik ifadesinde "piskopos vekili aleyhinde hareket ettiğinden bütün Ermenilerin kendisine düşmanca davrandıklarını, Ermeni ileri gelenlerinden Hovakyon adamı Kızılmescit²⁶ Mahallesinden Osep ve altı arkadaşı kendisini kandırıp sapkar denilen yere götürdükleri, orada içki içtiklerini, dönüşte üzerine iki el silah atıp yaraladıklarını söylemiştir." yapılan muayenesinde karnından yaralandığı, kurşunludan birinin karnından girip sağ tarafından çıktığı görülmüştür. Yaralı beş saat sonra ölmüştür. Katil Osep ve Ovadis efendi yakalanarak gözüaltına alınmıştır."

Olayın tahkikine gelen İstanbul Sorgu Hakimi Mehmet Emin Bey, Albay Sakık, Yarbay Abdurrahman Nafiz, beyoğlu Sorgu Hakimi Ohannes Tarosyan'dan kurulu tahkik heyeti 22 Eylül 1896'da şunları bildiriyorlardı:

Diğer yerlerde olduğu gibi Bitlis'te de Müslümanlar Ermeniler gayet dostça geçinmekte, tabiiyete aykırı hiçbir tutum ve davranışları görünmemekte iken, bazı kötü niyetli ve kışkırtıcı Ermeilerin aldatma va kandırmaları sonucu olarak Bitlis

²⁵ Ökte, a.g.e. 325-327.

²⁶ Bitlis'in bir mahalesinin adıdır. Günümüzde bu mahalle Bitlis'te aynı ismi taşımaktadır.

Ermeilerinden bir takım aklı yufkaların fikirlerini zehirleyerek karışıklık ve kargaşakılık çıkarmak ve sorumluluğunu Müslümanlara yüklemek için gereken yerlere fedailer ve cani serseriler gönderip ihtilal komiteleri ve çeteler teşkil etmiş, cinayetler düzenleyerek ayaklanma çıkarmak istemişlerdir. Bu amaçla zaptiye erlerinden Osman'ı sebepsiz vurmuşlar, Ahlat Hapishanesi'nin kapılarını kırarak mahkumları kaçırmışlar, Müslümanları tahrik edici sözler sarfetmişlerdir. Yine Liz, Koravi ve Sakavi adındaki köylere gelen vergi memurlarını dövüp kormuşlar, devlet memurluğunda bulunan Ermenileri tehditle istifa ettirmişler, yeniden devlet memurluğuna girmek isteyenlere zor kullanarak engel olmuşlardır. Böylece emniyeti ve güveni sarsacak her türlü hareketi desteklemişlerdir. Okullarda kiselerde ihtilalci fikirleri aşılmaya, yeni olaylar çıkarmaya çalıştıkları tespit edilmiştir.²⁷

Zehirli fikirlerini saçanlar Bitlis'in bütün huzuruna kaçırmış ve fırsat buldukça Ermeni azınlıklara bağımsızlık vaatleri ile onların kullanmaya çalışmışlardır. Olaylar daima dışarıdan tezgâhlanmış, barış zamanında gizlice silahlanmışlardır. Osmanlı Devleti, sınırdan sızmaları aldığı tedbirler ile önlemeye çalışmış ise de komiteciler içerdeki hainler sayesinde bu bölgeye gelmeyi başarmışlar ve saklanabilmişlerdir. İşte bu durumu hemen stismar edenler, "Ermeniler katlediliyor" yaygaraları ile batılı devletlerin ilgilerini çekmesini bilmişlerdir. Bunlara örnek olarak 11 Mayıs 1896 ve 1 Haziran 1896 tarihli Bitlis Vilayetin'in şifre telgarflarından da görmek mümkündür:

Taşnak komitesi tarafından bu bölgenin Ermenilerini ihtilal ve isyan için göndermiş Rusyalı Karakin Muş'un Serutlu köyünde arkadaşlarıyla birlikte telef edildiği önce arz edilmişti. Yukarıda adı geçen çete başı Karakin'in üzerinde Viyana'da basılmış "Ermeni Komiteler Mukavelesi" adlı bir küçük kitap çıkmıştır. Bunda komitelerin tertibi, çoğaltılmaları, ihtilal ve isyan çıkarma yolları, silah temini, Ermenileri silahlandırma, para bulunması için gerekli tedbirlerin alınması, para vermek istemeyenlere tehdit ve terör uygulaması silahın getireceği yollarda tedbirler alınması gibi hususlara yer vermektedir.

1 Haziran 1896 tarihli şifre telgrafta ise şunlar bildiriliyordu:²⁸

²⁷ Hocaoglu, a.g.c. 279.

²⁸ A.g.c.382 v.a.

Van'daki Rus ve İngiliz konsolosları bir müddeten beri vilayetin değişik yerlerinde gezmektedirler. Maksatlarının Taşnak komitelerinin vilayetteki Ermenileri kandırarak emniyet ve asayiş bozarak çin gönderdiği Rusyalı Karakin'in geçenlerde ölü olarak yakalanmasından pek çok üzülmüş bir takım Ermenilerin Sason Ermenileri üzerine gönderilmiş olan askerlerden dolayı ortaya çıkan durumu incelemek olduğu anlaşılmaktadır. Ermeniler arasında gezip dolaştıktan sonra vilâyete dönen İngiliz konsolosu, vilâyette gördüğü emniyet ve asayişten memnun kaldığını, Ermenilerin iftiracı, yalancı olduklarını söylemiştir. Seyahatinden Van'a dönen Rus konsolosu da İngiliz konsolosunun sözlerin tekrarladıktan sonra, Kafkasya'da bu derece emniyet ve asayiş bulunmadığını ve bu gerçeği elçiliğine yazacağını belirtmiştir.²⁹

VII. 1900-1908 Yılları Arasında Bitlis ve Havalisinde Meydana Gelen Ermeni Olayları

Ermeniler XX. yüzyıl başlarından itibaren esas hedeflerinden sapmadan bir yandan terörü devam ettirirken, olaylar yoğunluk kazanırken, bir taraftan da ev ev fert fert silahlanmaya ve silahlı bir isyan ve ihtilâl için hazırlıklara özen verilir. Silâhlar çeşitli yollarla ve çoğunluğu Rusya'dan olmak üzere diğer devletlerden Osmanlı ülkesi içerisine sorularak, depolanır ve dağıtılır.

Taşnaksutyun komitesi fırsat düştükçe çetelerini, mahalli hükümet kuvvetleriyle çarpıştırmaya çalışıyordu. İçeriye silâh sokmak için en uygun ve güvenilir yol olarak İran yolu kullanılıyordu. Burada sınır iyi kontrol edilmiyordu. Ancak Ermeniler Osmanlı-İran sınırı üzerinde Hanasor bölgesinde güçlü Mazrik aşiretin kendilerine engel olarak görüyorlardı. Taşnaksutyun merkez idare komitesi bu aşiretten kurtulmak için 1891 yılında Hanasor akını hazırlandı. 400 kişilik komite çetesi toplandı. Bunlara her taraftan akın akın gönüllüler katıldı. Çetede biri Kirkor adında Kafkasyalı, biri de Vartan adında Van'lı Ermeni papazı bulunuyordu. Bu çetenin iki gün süren saldırısıyla Mazrik aşiretinin büyük kısmı Ermeniler tarafından yok edilmiştir.³⁰

1895 yılında Kafkasya'dan, İran'dan Türkiye toprağına Antranik, Hrayr, Serop gibi meşhur çetelerin yönetiminde birtakım çeteler gelmeye başladı. 1897 yılında bazı

²⁹Uras, a.g.c.520.

³⁰Hocaoglu, a.g.c. 383.

komite teşkilatçıları, Sason ve Muş bölgesine gelerek yerleştiler ve isyan esaslarını hazırlamaya başladılar. 1898'de Taşnaksutyun kongresinde Sason'un faaliyet merkezi olarak seçilmesine ve oraya silah, cephane yığılmasına karar verildi. İsyanı Serop idare edecekti. Kendisinin faaliyet alanı Bitlis, Ahlat, Sason ve çevres idi. Antranik'in de Sason'a gelmesinden sonra isyan için bütün hazırlıklar tamamlanmıştı.

Tarihe ikinci Sason İsyanı diye geçen bu olaylarda isyan hareketleri Sason'un her tarafına yayılmış, oradan da Talori ve Muş Ovası'nı intkal etmiştir. Sason o tarihlerde Bitlis'e bağlı bir sancak merkezi durumunda idi. Bu isyanların liderliğini Akntranik yapıyordu. Osmanlı Devleti 13 Nisan 1904'te askeri hareket başlattı. Çete başları Serop ve Hrayr vuruldu. Ancak Antranik ve çetesi isyan hareketlerini Sason tepelerinden Muş Van'a kadar yaymışlardır.

Ermeni çetecileri kendilerine katılmayan Ermenilere karşı da çok insafsız davranmışlardır. Bun Bitlis Vilayet'nin 13 Ağustos 1899 tarihli şifreli telgrafında görmek mümkündür:

Bu köyün (Henenik) evlerinin müslümanlar tarafından yakıldığı iddiası tamamiyle yalandır. Gerçi bu köyde iki ev yakılmış ise de bu evler çete başı Serop'un adamları köylülerce reddedilmesi üzerine adı geçen çete tarafından yakıldığı beş Ermeninin kaymakamlığa haber vermesi üzerine düzenlenen tutanağın mahkemeye verildiği kaymakamlıktan bildirilmiştir.

Ermeni asiler bu olayları tırmandırırken, kendilerini masum göstermek için Avrupa devletlerine başvurmuşlardır. Bunun üzerine İngiliz elçisi Osmanlı Hükümeti'ne başvurarak Geligozan ve Talori civarındaki köylerin müslümanlar tarafından yakıldığı konusunda çeşitli söylentilerin bulunduğu dar iddiaların araştırılmasını isteginde bulunmuştur. Yapılan incelemede yakılan köylerin içinde müslüman köylerin de bulunduğu, ayrıca ele geçirilen Ermeniler üzerinde bulunan çeşitli belgelerden de anlaşılacağı üzere, bu bölgede topluca bulunmak, Osmanlı Hükümeti'ne karşı isyan hareketlerin daha rahat bir şekilde geliştirmek istediklerin anlaşılmıştır. Tahkikatın neticesi hakkında bütün konoloslara bilgi verilmiştir.³¹

³¹ B.O.A. Belge no: 3.

Öte yandan Avrupa'da bulunan Ermeni komitesi Muş taraflarında meydana gelen ve bizzat Ermeniler tarafından çıkarılan olaylar bahane edilerek bütün Avrupa ayağa kaldırılmıştır. Hatta Osmanlı Ülkesi içerisinde meydana glene sıradan adi vakaları bile Ermeniler suestimal ederek, bunu bütün Hristiyanlara karşı yapılmış bir hareket olduğunu gösterme çabası içerisinde olduğu görülmektedir.³²

Ermeniler Sason ve Muş'ta bölgesinde kanlı katlianlarına devam ederken Ermeni Piskoposları da siyasi çalışmalarını yoğunlaştırmışlardır. Bunu Bitlis Valisi Ferid Bey'in gönderdiği 4 Ağustos 1320 tarihli şifreli telgrafta görüyoruz:

Muş Ermeni Piskopos vekili Muş'ta konsoloslara dört parça evrak vermiştir. Daha sonra Şaki Antranik konsoloslara Osmanlı Devleti'ni Şikâyet ve Islahat talebine dair bir muhtıra teslim etmiş, Bitlis valiliği de adı geçen muhtıranın tercüme suretini Sadaret makamına göndermiştir.³³

Ermeni terör hareketlerinin bir diğer hedefi de Osmanlı Devleti'nin merkezi yönetimi ve padişah II. Abdülhamid olmuştur. Ermeniler beklentilerini gerçekleştirmede padişahın en önemli engel teşkil ettiğini, bu padişah var oldukça istenilen amaçları sağlayamayacağını anlayarak tek düşman olarak padişahı seçmişlerdir. bu sebeple 1905'te Yıldız süikast girişimi Ermeni terör örgütlerince gerçekleştirilir. Başarı sağlanamazsa da terör örgütlerinin özellikle taşra il ve ilçelerinde güç ve baskıları artar.

Bitlis'te Ruslar kadar İngiliz konsoloslarının da Ermeni komitelerini kışkırttığı, ihtilâl fikrini yaydığını, Bitlis Valisi'nin 22 Kasım 1901 tarihli telgrafından anlıyoruz:

Bitlis'te bulunan İngiliz Konsolosu Ermeni komitecileriyle sıkı fıkı görüşmekte ve ihtilâl fikrini yaymaya çalışmaktadır. Konsolosun bu davranışları Zat-ı Şahane ile İngiliz Hükümeti arasındaki dostluğa yakışmayacak bir devranış olduğundan, Bitlis Ordu Komutanı Salih Paşa tarafından gizli bir telgrafla bildirilmiştir. 1903 tarihli bir telgrafta ise İngilizlerin gizlice silâh dağıttıklarını ve desteklemeye devam ettiklerini görüyoruz.³⁴

³² B.O.A. Belge no: 4.

³³ B.O.A. Bege no: 5.

³⁴ A.Yaman, Ermeni Meselesi ve Türkiye (195) 150.

1904 yılında Ermeniler Bitlis havalisindeki olayları daha geniş bir sahaya yaymışlardır. Bitlis Valiliği'nin Hariciye Nezareti'ne 13 Haziran 1904 tarihinde gönderdiği telgıfta bu olaylar bildirilmiştir. Bu telgıfta Hariciye Nezareti Osmanlı büyükelçilerine bir genelge olarak göndermiş ve şunlar belirtilmiştir:

Ahalisi Müslüman ve Ermenilerin evlerine hapsedilmiş ve her iki köyde çeşitli mezalim gasp ve 25 kişi katledilmiş, 10 kişi yaralanmış, çetecilere nasihat etmek isteyen bir rahip kovulmuş ve askerlere kurşun sıkılmış, köyün evleri çoğunlukla yakılmıştır.

Olaylar kaşısında Osmanlı Hükümeti soğukkanlılığını elden bırakmamış, bilhassa olaylara karışmayan Ermeni ahalisinin güvenliğini sağlama konusunda Dördüncü Ordu Komutanlığı'na çekilen şifre telgrafta görmek mümkündür.³⁶

Meydana gelen bu olayları sulh yolu ile çözmek isteyen Osmanlı Hükümeti içlerinde Ermeni cemaatinin temsilcileri de bulunan nasihat heyetlerini oluşturmuş, heyet de olayların çıktığı bölgelerde eşkiyaya nasihat etmek için çalışmaya başladığını Bitlis Valiliği'nin 20 Nisan 1320 tarihinde gönderdiği şifre telgrafında belirtilmektedir.³⁷ Bu olaylar esnasında bölgede bulunan Ermeni köyleri adeta birer silah deposu haline getirildiğini de valiliğin 23 Temmuz 1320 tarihle şifre telgraflarından anlaşılmaktadır.³⁸

Bu olaylarla ilgili Bitlis Valisi Ferit Bey 3 Aralık 1904 tarihli telgrafında, yine isyan ve ihtilâl havalalarının estiğini, komitelerin tehditlere devam etteğini, zorla zenginlerden para istediklerini bildirirken, alınan tedbirler sayesinde ve şüpheli kişilerin evlerinde yapılan aramalarda suç unsurlarının yakalandığını, fesat ve fitne toumu saçan yerlerin kapatıldığını açıklamıştır.

Ermeniler 1907 yılında ise değişik bir teklifte bulunmuşlardır,; 200.000 kişinin imzasını toplayarak Bitlis, Diyarbakır ve Elazığ Ermenileri, Rus Konsolosluğuna başvurarak Rus vatandaşlığına geçmek istediklerini bildirmişlerdir. Böylece Rusya'nın oyununa gelmiş oluyorlardı.

³⁶ B.O.A. Belge no: 6.

³⁷ B.O.A. Belge no: 7.

³⁸ Akçora, a.g.m. 94.

VIII. II. Meşrutiyet'ten Sonra Türk-Ermeni İlişkileri

1908 tarihinde Meşrutiyet'in ilânından sonra Ermeni isyanları şiddetini kaybetmiştir. Hareket yerine teşkilât merkezlerini güçlendirme, silah depolarının kurulması ve halkın silahlılanması işleri ile uğraşıldı. Yeni seçimler neticesinde Osmanlı parlamentosuna 14 Ermeni asıllı milletvekili girmiştir. Ermeni milletvekilleri komitecilerin büyük bir baskısı altındadır. Ermenilerle ilgili yeni ıslahat düzenlemelerine girişilir. Yapılacak reformların Avrupa devletlerinin veya Rusya'nın gömzetiminde olması konularında tartışmalar devam eder.

Taşnaksutyan Ermeni Komitesi tarafından Van'da yayınlanan Aşhadanik' ve Vandusab, Erzurum'da çıkarılan Haraç gazeteleriyle İstanbul'daki Azadamard gazetesi bilhassa yabancı memleketlerdeki Ermenilere olayları duydukları şekle sokarak yetiştiriyorlardı. Bunların yayınlarına, komitelerin konsoloslara verdikleri muhtıraya, yabancı memleketlere çektikleri telgraamlardaki mezalime, katliamlara göre bu vilâyetlerde tek bir Ermeni kalmaması icap ediyordu. Halbuki bütün bu tertipli oyunlarda, olaylarda her zamen müslümanlar ezilmiş, onlar vurulmuş, ocakları södürülmüş, Ermeniler ise her zemen himaye görmüş, sahip oldukları silâh ve teşkilat sebebiyle mukabeleden korunmuşlardır.³⁹

İtalya'nın Trablusgarb'ı işgâlinde sonra çıkan Balkan Savaşlarının Osmanlı Devleti açısından feci sonuçları, hiçbir fırsatı kaçırmayan Ermeni komitecilerini derhal harekete geçirmiştir. Ermenilere göre Osmanlı Hükümeti en kötü durumda bulunuyordu. Kafkas genel Voronsof-Daşkof tarafından teşvik edilen Bütün Ermenilerin Katagikosu V. Keork, Petersburg'a bir heyet göndererek Türkiye'nin bu zayıf durumundan yararlanmak suretiyle Ermeni meselesinin devletlerarası bir alana aktarılmasının doğru olup olmayacağını, Rus hükümetinden sordu. Kendisi, böyle bir teşebbüs için desteklendi. Bunun üzerine V. Keork, Doğu Hristiyanları'nın eski dostundan, Türkiye Ermenistan'ı ve ermenilerini himaye altına almasını istedi.

Ermenilerin ümitleri bu sefer eskisinden daha fazla yine Ruslardaydı. Rus kontrolü altında bağımsızlıs, bunun için de Rus işgalini istiyorlardı. Ruslarla birlikte gereken düzenleme ve teşkilât yapıldı. Rusya devletlerle birleşecek, Ermeni isteklerini insaniyet perdesi altında takip edecek, Osmanlı hükümetini ıslahata mecbur bırakacak

³⁹ Ermeni Komitelerinin A'ma ve Harekât-ı İhtilâliyesi (1983) 230.

İstanbul Patrikkhanesi ve bütün teşekküller de Rusya etrafında toplanarak ona lâzım olan her şeyi hazırlayacaklardı.⁴⁰

1880 yıllarında yoğun şekilde başlatılan ıslahat temalarına bu dönemde de yer verilmektedir. Ancak, propoğandalarada, bu temalar, sürekli olarak Avrupa devletlerinin açıklanan konularda daha etkin olması hedeflerine yönelmekte ve bu devletlerin bir birleriyle olan rekabetleri tahrik edilmek istenmektedir. Ermenilerin bilhassa II. Abdülhamit'e yönelik propoğandaları da Avrupa kamuoylarını olduğu kadar bütün Osmanlı ülkesinde etkilemeye başlamıştır.

Bu dönemin bir başka özelliği de Osmanlı Devletinin, yurt dışında en çok konuşulan ve hakkında en çok yazı yazılan bir devlet olmasıdır. Ancak, bütün bu yazılar ve yayınlarda Osmanlı Devleti'nin hürriyet, adalet ve kardeşlik gibi soyut kavramları, devlet düzenine almadıkça Avrupa ile ilişkilerinin kesilmesi gerektiği, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'dan çıkarılmasının zorunlu olduğu vurgulanmaktadır.⁴¹

Meşrutiyetin ilânından sonra Ermeni komite faaliyetlerinde bir müddet aldatici bir sükunet görüldü. Komite reisleri bildiriler, konuşmalarla faaliyetlerini tamamen kanuni ve haklı bir şekle çevirerek, meşrutiyeti korumaya çalışacaklarını ilân etmişlerdir.

Hınçak komite reislerinden Sabahgülyan, Beyoğlu Ermeni kilisesinde verdiği nutukta: " Osmanlı meşrutiyeti ilân edilmiş olduğundan biz, Hınçaklılar, eğilimlerimizi, iltılâl fikirlerimizi bırakıyor ve kfaaliyetlerimizi memleketin ilerlemesine adıyoruz" diyordu. Taşnaksutyan ileri gelenleri de. " Bütün kuvvetleriyle meşrutiyeti korumaya çalışacaklarını ve bütün unsurların bird gayeye doğru yürümeleri için Genç Türklerle işbirliği yapacaklarını söylüyorlardı.⁴²

Komiteler gerçek yüzlerini saklamayı bir müddet için başarmışlardır. Ancak bu durum, onların boş durduğu manasına gelmemelidir. Nitekim ilk günlerin heyecanı geçerken, bir taraftan da hükümetin zayıflığından faydalanarak faaliyetlerine hız vermişlerdir. Taşnaksutyan komitesi, Ermeni teşekküllerine, müesseselerine, kiliselerine tamamen el atmış bir durumdaydı. Osmanlı Mebuslar Meclisindeki Ermeni

⁴⁰ Uras, a.g.e. 374.

⁴¹ Ökte, a.g.e. c: I. 16.

⁴² Uras, a.g.e. 571.

milletvekilleri, patrikhane ve buradaki ruhani ve halk meclisleri üyeleri, ruhani reisler, illerdeki öğretmenler tamamen Taşnaksutyun mensupları idiler. İllerde düzenli ve silâhî çeteleri, fedai takımları vardı, komite her yerde saldırgan durumunda idi.

Taşnaksutyun, Kopenhag sosyalist kongresine verdiği muhtıradan, şöyle deniliyordu:⁴³

"1908 yılına kadar, komitemizin Türkiye'deki faaliyeti gizli ve yalnız geceleri yapılırdı. Gündüzleri komite üyeleri çıkamıyorlardı. Silâhlanma, eğitim daima gece oluyordu. Faaliyetimiz daima siyasi ve ihtilâlcı idi. Bu faaliyet, bugün de Osmanlı hükümetinin bütün merkezlerinde devam etmektedir. Yalnız şu fark vardır ki, şimdi açıktan açığa ve gündüz yapılmaktadır. Türkiye'nin Ermeni yerleşmiş olan kısımlarında da komitelerimizin tam teşkilâtli ve tertipli büyük çeteleri vardır."

Ermeniler gazetelerde de Türkiye aleyhinde propoganda yaparak, Ermenilerin Müslümanlar tarafından saldırıya uğradıklarını ileri sürmüşlerdir. Oysa ki, Van Valisi'nin 2 Teşrinî evvel 1328 tarihli şifreli telgrafından da anlaşılmaktadır ki; bu iddiaların tamamen gerçeklerden uzak bir şekilde yazıldığı bildirilmektedir.⁴⁴

Ermeni kiliselerinin de bu propogandaları daha yüğün bir şekilde katılmaktadır. Ermeni patrikliği'nin 3 Eylül 1912 tarihinde Adliye Nezareti'ne gönderdiği tergraf da bu tür propogandaların bir parçasıdır. Ermeni Patriği bu yazıda, Van ve Bitlis Vilâyetleri dahilinde çeşitli cinayet ve eşkiyalık olaylarının meydana geldiğini ve bunların önlenmesini talip etmektedir.⁴⁵ Patrik burada, saldırıya uğrayanların Müslümanlar olduğu halde, yabancılara karşı kendilerin mağdur gösterebilme gayretleri içerisinde oldukları bildirilmektedir.

Bütün bu olayların çıkarılmasında Ermenilerin asıl hedefi bir Ermeni Muhtariyetinin kurulması idi. Ancak bunu sağlamaya çalışırken güvendikleri devletlerin başında Rusya geliyordu. Bunu Trabzon Valisi'nin 12 Nisan 1329 tarihle şifre telgrafında görmek mümkündür. Bu telgrafta; bir muhtariyet kurulması amacıyla Ermenilerin Doğu Vilâyetleri'nde Rusya'nın müdahalesini davetedecek surette Mayıs ve Haziran aylarında bir olay çıkarmak için hazırlıklarda bulundukaları ve Rus

⁴³ Taşnaksutyun Muhtırası, 1910.

⁴⁴ B.O.A. Belge no: 9.

⁴⁵ B.O.A. Belge no: 10.

hududunda bazı fedailerin tecavüz niyetinde olduklarının haber alındığını, bunun için fevkalade uyanık bulunması lüzununa işaret ederek, özellikle Ermenisiz çok olan yerlerin askersiz bırakılmaması gerektiğini bildirmiştir.⁴⁶

Osmanlı Devleti bu dönemde dışarıdan gelen saldırılara karşı kendini savunmaya çalışırken, budurumu fırsat bilen Ermeni komiteliri faaliyetlerine daha rahat bir şekilde organize etme imkânını bulmuştur. İçeride bu cinayetlerini işleyip bunları Müslümanlara maletme çabalarının bir örneğini de bunları kendi lehlerinde değerlendirmek için olayların soruşturmasına gönderilen heyeti etkilemeye çalıştıklarını Bitlis Valisi'nin 7 Mayıs 1326 tarihli yazılarında dağörmekteyiz.⁴⁷

Ermeni komitecileri Müslümanlara Ermeniler arasında bir düşmanlık meydana getirme ve Osmanlı askerleriyle Ermenileri bir çatışma noktasına getirme hususunda da her türlü vasıtaya başvurarak, neticede bir Ru müdahalesini sağlamaya çalışıyordu. Bu durumu Rusya'nın Bitlis konsolosu'nun İstanbul'daki Rus Büyükelçisine gönderdiği 24 Aralık 1912 tarih ve 63 numaralı rapordan görüyoruz:

Ermeni umumi efkârının bu duruma gelmesinde Taşnaksutyun cemiyetinin faaliyetlerinin büyük payı vardır. Bu cemiyet, Ermenilerle Müslümanlar arasında düşmanlık meydana getirmeye ve Ermeniler için vilâyette meydana gelebilecek felâketlerin neticesi olarak Rusya'nın müdahalesini ve memleketin Rus askeri tarafından işgâl edilmesini temin etmeye son derece gayret göstermektedir.

Taşnaklar, her türlü vasıtayı kullanarak genellikle Müslümanlarla ve özellikle de Osmanlı askerleriyle Ermenilerin karşı karşıya gelmelerine çalışıyorlar. Mesela, Bitlis ve Muş'taki Taşnak komitesi dehşet ve heyecan meydana getirmek için pazardaki Ermenileri dükkânlarını kapatmağa sevk etmişlerdir. Yine onlar, bir Ermeni fedai çetesini silâhlandırmışlar ve bu çete Hizan kazasında mektep müfettişi ve Taşnaksutyun taraftarı olan Rafael'in katlinin intikamını almak için birkaç Müslümanı öldürmüştür. Bütün bunlardan maksat Müslümanların Taşnaklarla çatışmasını sağlamaktır. Tabîî sonra Müslümanlar Ermeni köylerine hücum edecekler ve bu hal de ümid ettikleri şekilde Rusya'nın silâhlı müdahalesini doğuracaktı. Bu fikri desteklemek için Bitlis Taşnaklarının ileri gelenleri, şayet Türkiye'nin bu durumundan istifade

⁴⁶ B.O.A. Belge no: 11.

⁴⁷ B.O.A. Belge no: 12.

ederek Rusları buraya getiremeyecek olurlarsa büyük bir hata yapmış olacaklarını beyan ediyorlardı.⁴⁸

Ermenilerin gerçek amaçlarına Türkiye'deki yaşantıları da değildir. Çünkü Müslümanlardan daha zengin ve daha refah bir toplumdur. Asıl niyetlerinin bu raporun devamında daha iyi ortaya çıkmaktadır.

Balkanların şimdiki durumu, Slavlar ve Yunanlıların Türkiye'ye galip gelmesi, Ermenileri heyecana getirmiş ve onların kalbini Türkiye'den kurtulmak ümid ve sevinciyle doldurmuştur. İntikam hissiyle kaynayan Ermeniler, Türk mağlubiyetlerine Allah'ın inayeti ve Ermeni sefalet ve hor görülmesinin intikamı olarak telakki ediyorlar. Bitlis, Erzurum ve Van şehirlerinin Kafkasya'nın kiler ve Kafkasya ahalisinin hâli ticareti ve nakil vasıtalarıyla Ermenilerle meskun vilâyetlerin mukayesesi, Ermenilere kendilerinin Türk hâkimiyetinden hiçbir saadet ve hürriyet beklemeyeceklerini açık bir dille ihtar etmektedir. Ermenilerin ve zannederim Bitlis ve civarı Hristiyanlarının bütün ümidleri Rusya'dadır.

Ermenilerin Rusya'ya sempatilerinden söz ederken 1907 yılında Bitlis, Diyarbakır ve Ma'mûratül-Aziz⁴⁹ Ermenileri tarafından iki yüz binden fazla imzayla kendilerinin Rusya tabiiyetine kabul edilmeleri hakkında Konsolosluğumuza verilen dilekçeyle, 1904-1905 yıllarında Süryanilerin Ortadoksluğu kabul etmek için Rus papazları getirilmesini istemelerine dair olan teşebbüslerini de hatırdan çıkarmamamk gerekir. Sakin ahalinin nazarında manen iflas etmiş olan Taşnaksutyun cemiyeti, Ermenilerin itimadını tekrar kazanmaya çalışıyor ve Ermenilerle Müslümanlar arasında düşmanlık doğuracak sebepler yaratarak Rusya'nın silâhlı müdahalesini hazırlayacak teşebbüslerde bulunuyorlar.⁵⁰

Ermeni komitecileri Bitlis'te asılsız sözler yayarak bütün Ermenilerin kendilerine katılması için uygun bir ortam hazırlamaya çalışmışlardır. Rusya'nın Bitlis Konsolosu'nun 19 Kasım 1912 tarih ve 63 numaralı diğer bir raporunda bunu daha iyi anlamaktayız:

⁴⁸ Ermeni Komitelerinin A'ma ve Harekâtı İhtilâliyyesi, a.g.c 99 v.d.

⁴⁹ Elâzığ ilimizin eski adı.

⁵⁰ Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekâtı İhtilâliyyesi, a.g.c. 102 v.d.

Ekimin dokuzuncu Cuma günü birkaç kunduracı Ermeni "Ermenilerin namazdan çıkacak olan Müslümanlar tarafından katledilecekleri" şiyasını yayarak dükkânlarını kapadılar. Fakat hiç kimse onlar gibi dükkânlarını kapamadığından yalnız kaldılar. Zabıta tarafından alınan tedbirler sayesinde hiçbir olay vuku bulmadı. Müteşebbisler tevkif edildi ve soruşturmalardan kendilerinin Bitlis Taşnaksutyun cemiyetine mensup oldukları ve cemiyetin ileri gelenlerinin teşvikiyle bu yolda hararekt etmiş oldukları meydana çıktığından, onlar da tevkif edildiler. Taşnaksutyun cemiyetinin bu hareketi, her ne kadar sonuç vermediyse de, komitenin faaliyetlerinin başlangıcını teşkil ettiği için mahalli otoritelerin dikkatlerinin toplanmasına yaramıştır. Taşnaksutyun cemiyeti, Karkar'da katledilen iki Ermenin intikamını Müslümanlardan almak ve memlekette karışıklık çıkarmak için fırsat bekliyordu.⁵¹

Yine Ermeni köylülerin daimi surette Türk taarruzlarına uğradıkları zannedilmemelidir. Şayet gerçek böyle olmuş olsaydı şimdiye kadar hiçbir Ermeni köyünün bu havalide kalmaması gerekirdi. Halbuki Ermeni köyleri her zaman için Türk köylerinden daha zengin ve nispeten daha hasılatlıdır.⁵²

1913 yılının Mart ve Nisan aylarında Bitlis, Erzurum ve Van'daki Rus konsolosuklarından gelen telgraflar, katliam için hazırlıklar yapıldığı öne sürülmektedir. Rusya'nın İstanbul'daki büyükelçisi Giers, Rus Dışişleri Bakanı Sazanofa çektiği bir telgrafta, Ermenilerin Bitlis Erzincan vb. yerlerdeki olaylardan çok endişe duyduklarını rapor etmekte ve Anadolu'da Hristiyanlarla Müslümanlar arasında bir çatışmanın patlak vermesinden korktuğunu bildirmektedir. Bütün bu telgraflar Türkiye'nin doğu bölgesi üzerinde uluslararası bir görev yüklenmek isteyen Rusya'nın Avrupa hükümetleri nezdinde yapacağı teşebbüslere hazırlık olarak, düzenlenmiş duyurulacak düzme katliam haberlerinin tarihleri büyük bir itina ile tespit edilmiştir. 5 Haziran'da Sazanof, Berlindeki büyükelçisine, üçlü ittifakın Ermeni meselesindeki tutumuna esas olacak ilkeleri tesbit etmesi için talimat verdiğini ve 1895 tasarısının hareket noktası olarak alınmasını teklif ettiğini bildirmektedir. Nihayet Rus Dışişleri Bakan yardımcısı Neratof bu meseleyi Avrupa hükümetlerinin önüne getirmiştir.

⁵¹ A.g.c. 113 v.d.

⁵² A.g.c. 116.

Fransa 7 Haziran 1913 tarihli bir genelgede, belirtilen hususlara derhal katılmış, İngiltere ve diğer büyük devletlerin katılması daha güç olmuştur. Artık "Ermeni Meselesi" resmen ortaya atılmış bulunuyordu. 9 Haziran'da üçlü ittifakın İstanbul'daki büyükelçilerinden kurulu bir komisyon, diğer büyükelçilere teklif edilecek Islahat tasarısını hazırlamakla görevlendirilmişti. 10 Haziran'da Almanya ve Avusturya-Macaristan, Osmanlı toprak bütünlüğünü korumak şartıyla meseleyi tartışmayı kabul ediyorlardı. Aynı gün Sazanof, Giers'e gönderdiği talimatta "Rus teşebbüsünü Sadrazam'a anlatmasını ve Rusya'ya sıkı bağlarla bağlanıp bağlanmamanın artık Türkiye'ye kalmış olduğu kendisine bildirilmesini" istiyordu.

Almanya bu konuda güçlük çıkartmakta geçikmemiştir. İstanbul'daki büyükelçileri Wangenheim'e görüşmelere katılması talimatını vermekle beraber, bunların yararlı olabileceği hakkında besledikleri şüpheleri saklayamayarak, büyükelçiler toplantısının bir "Yüksek Mahkeme" anlamına gelmeyeceğini bildiriyorlardı. Ayrıca, Berlin ve Viyana, Türkiye'nin bir temsilcisinin de görüşmelere katılmasını istiyorsa da, Giers ile Sazanof, Türk temsilcisinin toplantılara katılmasının ön tasarısının hazırlanmasını engelleyeceğini bahanesiyle, bunu kabul edilmeyecek bir teklif olarak karşılıyorlardı.

Neticede Rus Büyükelçiliği baştercümanı Andre Mandelstam tarafından 1895 tarihinde İngiliz, Fransız ve Rus Büyükelçilerin verdikleri nota ve sundukları tasarıya, padişahın 20 Ekim 1895 tarihli iradesini, 1880 tarihli Avrpa Komisyonu kanun tasarısını ve Lübnan statüsüne dayanılarak bir Islahât tasarısı hazırlanmıştır. Üçlü ittifakça kabul edilen Mandelstam tasarısı, Avrupa devletlerinin bu konuda yapacakları görüşmeler için esas olarak kabul edilmiştir.

İstanbul Rus elçiliği baş tercümanı Andre Mandesltam tarafından hazırlanan Islahat hakkındaki projenin ilk iki maddesi aşağıda olduğu gibidir:

I- Aşağıdaki altı ilden bir il meydana getirilecektir.⁵³ Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Sivas.

Bunların hudutları içindeki bazı yerler ayrı tutulacaktır: 1- Sancak, 2- İlçe, 3- Bucak

⁵³ Le Sort de l'Empire Ottoman, A.Mandelstam (1914) 80 v.d.

Bu idari bölüm, halkın etnoğrafik grup halinde dağılışı ve mümkün olduğu kadar aynı ırktan bulunması suretiyle tespit olunacaktır.

II- Ermeni bölgesinin Genel Valisi, Osmanlı tebaasından bir hristiyan ya da tercihen devletlerin onayıyla Padişah tarafından beş yıl için tayin edilecek bir Avrupalı olacaktır.⁵⁴

Mandelstam'ın hazırladığı bu ıslahat projesinin, en önemli maddesi Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakık, Elazığ ve Sivas illerini bir Ermeni bölgesi haline getiren birinci maddesidir. Bu madde ile doğrudan doğruya bir Ermeni bağımsızlığı kurmayı hedeflemektedir. İkinci madde ile meydana gelecek Ermeni bölgesinin başına da bütün il memurlarını görevden almaya ve tayine yetkili bir Avrupalı geçiriliyordu. Böylece Anadolu'da formalite gereği hükümete bağlı, gerçekte yürütme kuvvetini taşıyan, genel meclisi ile tam ve bağımsız bir teşekkül kuruluyor demektir.

Bütün bu ıslahat teşebbüsleri, nihayet doğu illeri için iki müfettiş tayini ile sonuçlandı. Hınçak ve Taşnaksutyun komiteleri de I. Dünya Savaşı öncesinde teşkilâtlarını tamamlamışlar, silâtlarını tamamlamışlar, silâh depolarını kurmuşlar, komitecilerin sayısını artırarak saldırgan bir duruma geçerek fırsat kollamaya başlamışlardır. Umumî savaşın başlamasını millî mefkûreleri için bulunmaz bir fırsat ve nimet saydılar.

IX- I.DünyaSavaşında Ermeniler ve Bitlis'te Ermeni Mezalimi

Osmanlı Hükümeti, I.Dünya Savaşına girmeden, önce Ermeni komiteleri, başta patrikhane olmak üzere, Osmanlı Hükümetinin Rusya'yakarşı savaşa girmesi halinde alacakları durumu tespit için toplantılar yapıyorlardı. Galata'daki Ermeni Büyük Merkez Okulu'nda patrikhaneden görevlendirilen rahip Kapriel Cerahirciyan'ın başkanlığında Taşnaksutyun, Hınçak, Varagazmiyal Hınçak, Ramgavar temsilcilerinden oluşan Birleşik Millî Ermeni Kongresi "Ermenilerin Osmanlı Hükümetine sadık kalmaları, askeri görevlerini yapmaları, dış tesirlere kapılmamaları" şeklinde bir karar vardı. Taşnaksutyun da bu şekilde propagandalar yaparak bu suretle

⁵⁴ Uras, 388.

Osmanlı Hükümeti'ne güven vermek istediler. Bir taraftan da durumun alacağı şekli bekleyerek bütün kuvvetleriyle hazırlanmakta kusur etmediler.⁵⁵

Şayet Ermeniler aldıkları bu karara uysalardı, bugün ne bir tehcir davası, ne bir katliam iddiası ve ne de çoğu Müslüman olmak üzere birçok insanın ölümüne sebep olacaktı.

1914 Haziran'ında Erzurum'da Taşnaksutyun kongresi toplandı. Kongrede Osmanlı hükümetine karşı takip olunacak politika hakkında bazı kararlar aldı. Kongre, İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefet durumunda kalmaya, onun siyasi programını eleştirmeye, kendisine ve teşkilâtına karşı şiddetle mücadeleye girşeme kararını vermiştir.

Eçmiyazın Katogikosu Kevork Osmanlı Devleti daha savaşa girmeden önce Tiplis'e gelerek Çar tarafından kabul edilmiştir. Kevork Çar'a hitaben yaptığı konuşmada "Ermenilerin kurtuluşunun Türkiye'den ayrılacak ve Ruslar himayesinde kurulacak muhtar ve Ermenistan Devletiyle mümkün olabileceğini" söylüyordu. Katogikas bunu söylerken dahi, Rus hapishaneleri ve Sibiryâ Ermeni mahkûmlarıyla doluydu. Buna rağmen bir taraftan Çarlık Rusyası'nın tahriki, diğer taraftan Katogikos ve komitecilerin gayretleriyle Kafkasyada Türklere karşı büyük bir mücadelenin hazırlığına başlanmıştı. Dünyanın her yerinde gönüllü Ermeniler Kafkasya'ya gelmişlerdir.⁵⁶ Bu çete ve gönüllülerin bir kısmı da Tiplis'e gelmeye başladılar. Antranik Tiflis'e getirildi. Osmanlı meclisinde Erzurum milletvekili olan Kakin Pastırmacıyan, komite tarafından teşkilât için Kafkasya'ya gönderildi. Taşnaksutyun bütün kuvvetiyle faaliyete geçti.

Seferberliğin ilânından sonra Taşnak Komitesi Rusya'dan gerekli emirleri alarak, Van bölgesinin idaresini tanınmış komitecilerden Van mebusu Varamyan'a, Muş ve Bitlis bölgesini ise, Ermeni çete komutanlarından Van Mebusu Vahan Papasyan'a vermişti. Varamyan Van'da, Papazyan Muş'ta hareketleri hazırlama ve idareye koyuldular.

⁵⁵ A.g.c. 579.

⁵⁶ S.Koçaş. Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk ermeni İlişkileri (1967) 187.

Papazyan, Ermenice Vem Mecmuası'nda neşrettiği hatırlarında "Daha savaş başlamadan komitelerin aldıkları karar gereğince ve Rus Ordusunun hareket tarzına uyarak, onlarla beraber Doğu cephesinde Türklere karşı savaş kararı alındığını ve ona göre hazırlıklar yapıldığını" yazmıştır. Bu itiraf, Ermenilerin tehcirden sonra isyan ettikleri iddiasının en açık tekzibidir.⁵⁷

I. Dünya Savaşı başlar başlamaz Ermeniler, Türk hatta Rus ve İran hakimiyetinden kurtularak bağımsız bir Ermenistan kurmak için harekete geçmişlerdir. İtilâf Devletleri, hem içerideki, hem de dışarıdaki Ermenileri silâhlendirip bağımsızlık vaad ederek Osmanlı Devleti'ni kısa sürede saf dışı etmek üzere faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır. Osmanlı Devleti ise, savaş sebebiyle son verdiği ıslahat baskılarına karşılık, Ermenilerin cephede ve cephe gerisinde başlattıkları terör hareketlerini etkisiz kılmak, hem Türk hem de Ermeni tebasını bunlardan korumak amacıyla başka bölgelere nakletmek ve birçok cephede İtilâf Devletleri'yle savaşmak durumunda kalmıştır. Bir taraftan Ermeniler, diğer taraftan içerideki ve dışarıdaki kiliseler, bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması için bundan daha iyi bir bahane bulunamayacağı kanatine varmışlardır. Gerek Taşnaksuyun ve gerekse diğer Ermeni komiteleri ve gönüllüleri I. Dünya Savaşının daha ilk günlerinden itibaren Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askeri durumu hakkında casusluk yapmışlar ve Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis gibi savaş sahası olması muhtemel vilayetlerde bulunan Ermenilerin büyük kısmı kendi silahlarıyla, silah altına alınanlar ise, firar ederek Ruslarla katılmışlardır. Ermenilerin dörte üçü doğrudan doğruya veya İran üzerinden Rusya'ya geçmişlerdir. Osmanlı ordusunda silah altına alınanlar ise, firar edip yollarda rastladıklarına ve çevreye saldırmışlardır.⁵⁸

Ermeni komiteleri de Osmanlı topraklarındaki şubelerine şu talimatı vermişlerdir: Rus ordusu hududdan ilerler ve Osmanlı askerleri çekilirse, her tarfta birden eldeki vasıtalarla baş kaldıracaklardır. Osmanlı ordusu iki ateş arasında bırakılacak, binalar ve resmi daireler bokmbalarla uçurulacak, yakılacak, Hükümetin kuvveti dahilde işgâl olunacak, levazım kabileleri örülecektir. Bilakis Osmanlı ordusu

⁵⁷ A.g.c. 188.

⁵⁸ Süslü, a.g.c. 64 v.d.

ilerlerse, Ermeni askerleri silahlarıyla Ruslara iltica edecek ve kıtalarından fırlarlar
çeteler teşkil edeceklerdir.⁵⁹

Rusya Ermeni komitelerini ve gönüllülerini bir takım vaadlerle teşvik, tarik edip silâhlendirilerek Osmanlı Devleti'ne saldırtmıştır. Aslında diğer Avrupa devletlerinin bu konuda Rusya'dan hiç geri kalmamışlardır.

Ermeniler, seferberliğin ilk günlerinde Osmanlı Devleti'nin lehinde ufak tefek gösteriler de yaptılar. Fakat silâhlendirilen Ermeni kabileleri silâhlarını almalarından sonra Rusya tarafına geçmeyi ve fırat etmeyi de ihmal etmediler. Çeteler yollarda askerlik görevini yapmaya giden Müslümanlara saldırmaya başladılar. Bu durum Ermenilerin öteden beri tuttukları hareket tarzına göre adi vakadan sayılabilirdi. Bununla beraber olaylar gittikçe önem kazanmaya, Müslümanlar vatani görevlerine büyük bir tehlike içerisinde yerine getirmeye çalışırken, Ermeniler ise firara ve çeteler kurmak suretiyle askere gitmiş Müslümanları geride kalan anne, baba ve çocuklarına saldırmak için hazırlanmaya başlamışlardır.

Rusların Ermenilere yaptığı vaadlerin bir başka örneğini de Rus Çarı II. Nikolas'ın savaşın başlangıcında Ermenilere hitaben yayınladığı şu beyannemede görüyoruz: Ermeniler! Doğudan batıya kadara büyük Rusya'nın bütün ahalisi davetimizi büyük bir saygıyla kabul etti. Ermeniler, bir çoğumuzun altında ezildiği ve ezilmeğe devam ettiği beş asırlık istibdattan sonra hürriyete sahip olacağımız saat geldi. Ruslar, Ermeni evlâdını büyük bir iftiharla hatırlıyor. Lazaroflar, Melikoflar ve benzer Ermeniler Slav kardeşlerinin yanında benim için bu büyük günde de bütün vazifelerinizi sarsılmak bir iman ve kanaatle ifa edeceğimize ve gerçek davamızın ve silâhlarımızın kesin zafere ulaşması için çalışacağınıza bir delildir. Ermeniler! Çarlar Hükümetleri altında kan kardeşlerinize birleşerek nihayet hürriyet ve adalet nimetlerine kavuşacaksınız.⁶⁰

Rus Çarı'nın bu beyanı üzerine, Ermenilerin bir kısmı Türklere karşı savaşan Rus ordularına katılırken, bir kısmı da gönüllü Ermeni alaylarına katılmışlardır. Bu gönüllü olaylara katılan Ermeniler bölgeyi çok iyi tanıdıklarından hem Ruslara rehberlik etmiş, hem de pek çok sabotajlar yapmışlardır. Rusya sadece propaganda

⁵⁹ A.g.e. 65.

⁶⁰ Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harakât-ı İhtilâliyesi, a.g.e. 142 v.d.

yapmakla kalmamış, Ermenilere silâh cephane temin etmiş ve ekomik yönden de desteklemiştir.

1915 Şubat'ında Tiflis'te toplanan Ermeni Millî Kongresinde Taşnaksutyun örgütünün temsilcisi verdiği raporda şu hususlar ifade edilmiştir:

Bilindiği üzere, Rus Hükümet savaşın başında Türk Ermenilerini silâhlandırmak, hazırlamak ve hatta Türkiye ermenistanı içerisinde isyan tertip ettirmek için, ilk olarak 242.900 ruble vermiştir. Gönüllü birliklerimizin, Türk ordusu zinciri arasında geçerek oradaki ihtilalcilere katılması ve mümkünse, Türk ordusunun cephe gerisinde bir anarşi çıkartarak bu suretle Rus ordusunun Türkiye Ermenistanı'nı işgalini temin etmesi ve ileri hareketlerini kolaylaştırması gereklidir.⁶¹ Rus Hükümeti, Ermeni diplomatlarını kendi işlerini serbestçe düşünmek ve isteklerini bildirmek için serbest bırakmıştı. Ancak şu şartla ki, söz verdikleri görevi yapacaklar, yani gösterilen süre içinde Türkiye Ermenistan'ında ihtilâli çıkaracaklardır.

Bütün bu hazırlıklar sonunda Rusya'dan gelen gönüllü Ermeniler, Osmanlı ordusuna katılıp silâhlarıyla birlikte firar eden Ermeniler, kiliseler, komiteler ve mahalli Ermenilerin faaliyeti sonunda Bitlis ve havalisi de bir barut fıçısı haline getirilmiştir. Bir tarftan Osmanlı ordusu arkadan vurmaya çalışırken, öte taraftan da aktif gücü seferberlikte olan Türk kadını, kızı, çocuk ve yaşlıları hemen her gün, katliama, işkenceye maruz bırakılmıştır. İtilaf Devletleriyle Çanakkale'de bir ölüm kalım savaşına giren Osmanlı ordusunun ikmal yolları ve telgraf hatları kesilmeye ve cepheden yaralı dönen Osmanlı askerleriyle, asayişi sağlamakla görevli jandarmalar, sistemli bir şekilde öldürülmeye başlanmıştır.⁶²

Ermenilerin bu ihtilâl teşebbüsleri üzerine Dahiliye Nazırı Talat Bey'in Bitlis de dahil olmak üzere bazı vilâyetlerimize gönderdiği 15 Şubat 1914 tarihli şifre telgrafında görüyoruz. Dahiliye Nazırı bu telgrafta; Ermenilerin ve bütün düşmanlarımızın memleketimizde bir ihtilâl teşebbüsü hazırlamakta olduklarını bildirerek, her türlü ihtimale karşı gereken tedbirlerin alınmasını istemiştir.⁶³

⁶¹ Uras a.g.c. 601.

⁶² Süslü, a.g.c. 74.

⁶³ B.O.A. Belge no: 13.

I. Dünya Savaşında Rusların doğu sınırlarımızı geçmesi üzerine Ermeniler, Van, Muş ve Bitlis'te Ruslar ile birleşmenin zamanın geldiğine inanarak, çeşitli bahanelerle isyan ve ihtilâl hareketlerine girişmeye başladılar. Gerek Bitlis'te ve gerekse Van'da seferberliğin başlangıcında Ermeniler askere yazıldılar, ancak silâhlarını alır almaz Rusya tarafına geçmeye, çeteler kurarak asker ve jandarma ile çarpışmaya başladılar. Van'ın terkedilmesinden sonra, orada toplanan silâhlı Ermeni asker kaçaklarının sayısı on bir kadardı. Van'da Ermeni isyanı başlayınca bunun yansıması hemen Bitlis'te hissedildi.

Bitlis ve havalisinde ilk isyan Bitlis'e bağlı Hizan Kazası'nda başlamıştır. 1914 yılı Ocak ayı ortalarında bir jandarma birliği Kaza'ya bağlı Sekur Köyü'ne asker kaçaklarının tespiti üzerine onları yakalamaya gitmişti. Ancak köydek halk, komitecilerin de kışkırtmalarıyla "Osmanlı Devleti'ne asker vermeyeceklerini ve hükümeti tanımayacaklarını" söyleyerek silâh kullanarak jandarmaları şehit etmişlerdir. Bununla yetinmeyen Ermeniler şehit askerlerin gözlerini çıkararak kafalarını taşlar arasında ezmişlerdir.

Askeri nakliyat bakımından çok önemli olan Van-Bitlis arasındaki Gevaş telgraf hattı Ermeniler tarafından kesildi. Gönderilen askeri birliklere karşı, üç gün durmadan ateş yağdırdılar. Bu hususu Dahiliye Nazırı Talat Bey'in Bitlis Vilâyeti'ne gönderdiği 1914 tarihli telgarfinda açıkça görülmektedir:

"Van ve Bitlis arasındaki Ermeni köylerinin kıyam ederek, kendilerine iltihak eden Ermeni asker firarileriyle birlikte beş telgraf hattını kestikleri ve bu Vak'ada Van ve Gevaş arasında, Gevaş Kazası ile Van'a posta evrakını nakleden jandarmaları pusuya düşürerek şeti eyledikleri ve bu sebeple Van ve Bitlis postalarının te'hir-i ihalesine mecburiyet bulunduğu iş'ar kılındığından oraca da telgraf hututunun ve gerek postaların muhafazası için icab eden tedabirin Van vilâyetiyle bilmuhabere ittihazıyla enbarı"⁶⁴

Tasa ve Sekur köylerinde isyan devam ederken yine merkeze bağlı büyük bir köyü olan Viris'de 7 Şubat 1914'te çarpışmalar başladı. Ölen eşkiyalar arasında Van'ın Hordis Köyü papazının oğlu olan ve bu bölgede büyük şöhrete sahip olan, çarpışmaları sevk ve idare için Van'dan gönderilen Vhan ile çete başı Kalo'nun

⁶⁴ B.O.A, Belgé no: 14.

cesetleri de evcuttu. Hizan ve Bitlis civarında isyan başlar başlamaz, Muş ovasında da olaylar başgösterdi. Muş Sancağı'na bağlı Servenek Ermeni Köyü'ne asker almaya giden jandarma birliğine köy çevresinde evvelce kazınmış siperlerden ateş açılarak saatlerce kurşun yağdırdılar. Erlerden bazıları şehit oldu. Aynı zamanda Akan Nahiyesi'ne bağlı Kümes köyüne giden nahiye müdürüyle yanındaki jandarma müfrezesini, bulundukları handa sekiz saat kurşun yağmuruna tuttular. Jandarma ve sivillerden dokuz kişi şehit oldu, nahiye müdürünün bulunduğu ev ateşe verilip yakıldı. Buradaki çarpışmaları idare edenlerin, Muş Taşnaksutyun delegeşi Rupen ve meşhur komiteci Esro olduğu ve isyanın Papazyan tarafından sevk ve idare edildiği anlaşılmıştır.

Yine asker toplamak için Hizan'a giden Bitlis Jandarma Alay komutanı ile beraberindeki müfrezenin Karkar Deresi'nde yolları kesilerek üzerlerine yedi saat kurşun yağdırılmıştır. Jandarmalardan bazılara şehit düşmüştür. Meşhur çeteci Üzümlü Lato da yanındaki Van fedailerinden oluşan çetesiyle Müküs ve Hizan civarında faaliyette bulunuyordu.

Ermenilerin bu isyanlardan amaçları, askerin hareketlerini, sevklerini ve haberleşmesini bozmak, askeri kuvvet ve birlikleri meşgul etmektir. Bunun için Bitlis'teki Ermeniler ellerinden geleni esirgemediler.⁶⁵

Bütün imkânsızlıklara rağmen Bitlis ve çevresindeki çetelere karşı jandarma kuvvetleri gereken tedbirleri almışlardır. Nitekim 28 nisan 1915 tarihli 3. Ordu Komutanı Mahmut Kâmil Bey, Başkumandamlık Vekaleti'ne bildirdiği şifreli telgraf bunu göstermektedir. telgrafta özeltir "Bitlis İhtilâl reislerinden Haço ve biraderi İsko ile birlikte yirmi beş kadar çeteci ile Hizan dahilinde çıkan çatışmada Ermeni komitecilerin birçoğu ölü olarak ele geçirilmiştir."⁶⁶ denilerek isyanların maksatlarını da ortaya koymuştur. Yani askeri kuvvet ve birlikleri meşgul etmek en önemli stratejilerini teşkil etmiştir.

Bitlis havalisinde Ermeni isyanları bütün şiddeti ile devam ediyordu. Halk ise vatan savunması için askere koşuyordu. Savunmasız köylere inen Ermeni çetecileri savunmasız halkı genç, ihtiyar, çocuk, kadın demeden katletmişlerdir. Gerçekten

⁶⁵ Ermeni Koitelerinin A'mal ve Harekât-ı a.g.e. 232 v.d.

⁶⁶ Akçor, a.g.e. 95 d.n 10.

Ermeni ve Rus zölmünden dolayı ölen bir milyon müslümanın hesabı hiç verilmemiştir.

Ermeniler gerçek yüzlerini kendi aralarındaki mektuplaşmalarda da göstermişlerdir:

Karaoğlan Biraderlere-Bitlis

17 Kasım - 1914 Frezno (Fresno)

Biraderlerim,

... Milletimizin yeni hayatını bir hafta evvel gazetelerden okudum. Ruslar Bayezid ve Eleşkirt'e dahil olmuşlar, Zaten Türk'ü bitirecekler. Benim de o zaman vatanıma dönmem muhakkaktır. Selam. Nivart.⁶⁷

Varter Harutunyan - Bitlis

20 Kasım 1914 Difroit (Detroit)

Bu mektup son mektubumdur. Zira ben de artık vatan vazifemi yerine getirmek ve Türk'ün başını ezmek üzere Ermeni gönüllülerine katılmaya gidiyorum. Rusya, İngiltere ve Fransa, Türk ve Alman'dan tam bir intikam almak için kesin karar vermişlerdir. Ermeni hür ve bağımsız olacaktır. Emin olunuz, kurtuluş pek yakındır. Oğlun Bedros Harutunyan.⁶⁸

Nektar Seferyan - Bitlis

Güzel Hemşirem,

Mektubumun cevabını almadan işte size ikinci bir mektup daha, Güzel bir yortu geçirdiğinizi ümit ederim. Emin olunuz ki, gelecek sene paskalyayı Ermenistan istiklâli şenlikleriyle kutlayacağız. Devlet-i Osmaniyye artık yoktur. Avrupa nihayet bu uğursuz hükümeti ortadan kaldırmak fikrini bütün icra mevkilerine bildirecektir. Muhibbin - Boğas Seferyan.⁶⁹

Ruslar Bitlis'i işgâl edince Ermenilerin büyük zölmü ile karşılaşmıştır. İşgâlden sonra şehirde asker ve halkın kalmadığını anlayan Ermeni intikam taburu şehir içine gizlenen silâhsız ve eli boş kadın ihtiyar ve çocukları hunharca öldürmüşlerdir.

⁶⁷ Ermeni Koitelerinin A'mal, a.g.e. 155.

⁶⁸ A.g.e. 155.

⁶⁹ A.g.e. 155 v.a.

Katliamı yaşayan askerlerden biri olan Hulki Saral o günleri şöyle anlatmaktadır: "Van'dan göç edip büyük güçlükler içinde ve hasta olarak Tatvan'a vardım. Göç edenlerin büyük çoğunluğu yollarda telef oldu. Biz yolda iken Van'da kalanların kâmilten katledildiğini öğrendik. Birçok işkence ve zulüm ile çocuk, kadın yaşlı demeden öldürmüşlerdir."

Bitlis'teki mezalime şahit olan ve bir Hristiyan olarak Osmanlı ordusunda görev yapan ve bu yapılanları kaleme alan Rafeal de Nogalis bunu şöyle ifade etmiştir:

Bu göçten civar il ve ilçelerle birlikte 200.000 kişi etkilenmişti. Bunların birçoğu hastalık ve Ermeni çetelerinin kurbanı olmuşlardı. Etraf cesetler ile dolu olup sıcaktan kokuşmaya başlamıştı. Kaçabilenlerin çok az bir bölümü Bitlis'e varabilmişti. O kadar çok ölü vardı ki, Bitlis deresi Türk ölüleriyle dolduğu için dere kan renginde akıyordu.⁷⁰

Rusların en büyük hedefi Bitlis'i işgal ettikten sonra güneyden Akdeniz'e inmekti. Van'ı Ermenilerle birlikte işgal eden Ruslar ve Ermenilerin Bitlis'e girmemesi için ordu birlikleri, aşiret alayları ve milis kuvvetleri cansiperane bir şekilde savunma yaptılar.

Rusların Bitlis'i işgali ve bu işgalde Ermenilerin yaptıkları katliamların canlı şahidi olan emekli General Rüştü Pakdemir şöyle anlatmaktadır:

1916 senesi başında Rus taarruzu başlayınca Türk ahalisi perişan bir halde batıya ve güneye göçe başladı. Halk ve ordunun iâşe ve giyecekleri içler acısı durumda idi. Bitlis Valisi Mahmut Bey ve Polis Müdürü İrfan Bey büyük gayretler sarfederek faydalı olmaya çalıştı. Kış çok etkili idi, üşümemizi önleyecek bir giyeceği sahip değildik. Savaş esnasında yaraları saracak doğru dürüst bir hastanemiz yoktu. Ancak şehrin doğusundaki Avih denilen semtte bir hastanemiz vardı. Yani bütün şartlar aleyhimizde idi. Ruslar her yönden bizden kuvvetli ve hazırlıklı idiler. 2 Mart sabahı şafakla beraber hiç ummadığımız bir durumla karşı karşıya kalmıştık. Ruslara ani bir baskın düşünmemize rağmen onlar bizden daha atik davranmış bizi gafil avlamışlardı. Bir anda kışlanın bulunduğu meydana gelmişlerdi. Meydan bir anda Türk şehitleri ile dolmuştu. Çaresiz, sonunda teslim olmuştuk. Rusların diğer birlikleri de şehre

⁷⁰ R.De Nogaliis, Hilâl Altında Dört Yıl (1931) 39.

dolmuşlardı. Gördüğümüz manzara içeler acısı idi. Bizi en çok üzen bir durum da, bugüne kadar yüzümüze gülüp arkamızdan vurmak isteyen Ermeniler idi. Ruslar ile işbirliği sonucu şimdi karşımızda idiler. Ruslardan daha acımasız olan bu caniler, önlerine çıkan kim olursa olsun katletmeye başlamışlardı. Buna sebep ise Rusların vaatlerine inanarak ulaşmak istedikleri bağımsız bir Ermeni devleti kurmaktı. Halbuki Rusların onları bir maşa olarak kullandıkları bir gerçektir. Bizler esir olduğumuzda bir rus subayı bu durumu çok güzel açıklamıştı; o anda Ermeniler etrafımızda kin ve nefret dolu bakışlar ile dolaşıyor, süngülerini göğsümüze batırmak için fırsat gözlüyorlardı. Ruslar bunun farkına varmışlardı. Ermenileri sert davranarak etrafımızdan uzaklaştırmışlardı. Daha sonraları temas edebildiğimiz Ruslar ile "Ermeni İstiklali" bahsi açıldığında galiz küfürler savurarak "İstiklal mi", Mensup olduğu devlete en nazik zamanda ihanet edenlerin hakkı uşaklıktır" diyorlardı. Buhakikati hainler de anladı ama pek geç.⁷¹

Ermenilerin yaptıkları mezalimi bir başka belge ile de açıklayalım:

11 Eylül 1916 tarihli Bitlis Vilayeti'nin çektiği telgraf ışığında yabancı misyonlara şu bilgiler veriliyordu; "Vilâyet merkezine gelmekte olan 100 kadar çocuk öldürülmüş, yüzlerce kadın ve yaşlı kişiler katledilmiş; Semer Köyü, Surinç Köyü kadın ve çocukları işkenceler ile katledilmiş, genç kızlar kirletilmişler, ihtiyarlar yakılmış, çocukların dipçikler ile öldürülmüş oldukları görülmüştür."⁷²

X- Ermenilerin Bitlis Şehir Merkezinde Yaptıkları Mezalim

Bitlis ve havalisinde yaptıkları katliamlara birçok örnek vermek mümkündür. Ancak vilâyet içinde yapılanlar da bunlardan geri kalmamıştır. Şehir merkezinde insanların dışında resmi ve sivil binalar yakılmış, bir harabe yığını haline getirilmiştir. Yapılan bu katliam ve hahribatları mahalle mahalle gösterirsek:

Hersan Mahallesi: Horlili Reşitoğlu Mehmet'in 50 yaşlarındaki annesi Nigâr Hanım, Ermeniler tarafından kama ile parçalanarak şehit edilmiştir. Adı geçen şahsın evinde bulunan Ahmet Ağa'nın küçük bir kızı da aynı akibete uğramış ve cesedi köpeklerle yedirilmiştir.

⁷¹ Akçora a.g.m. 98 d.n 16.

⁷² A.g.e. 99. d.n. 17.

Aynı mahallede Medine Hanım, damadı Halit ve oğlu Ali, Molla Mehmet, İbrahim ve Osman Ağalar, evine sığınan Reşit Bey, karısı ve üç kızı, üç oğlu, ayrıca Yusuf Bey, karısı ve altı çocuğu, Fakı Mehmet, karısı ve dört çocuğu, Molla resul, Tefik ve Şefik Beyler, Hasanoğlu Ahmet, Salihoğlu İbrahim, Haydaroğlu Abdulmecid, Hasan Bey Ermeni komitecileri tarafından kılıç, balta gibi kesici aletler ile feci bir şekilde parçalanmışlardır. Yine Naksibent halifelerinden Haydar Efendi katledilmiştir.

Kızılmesicitt Mahallesi: Ahlatlı hüseyinoğlu Salih'in yetmiş yaşındaki babası kılıçla parçalanmışlardır. İsmailoğlu Mehmet, İbrahim kızı Ayşe, kardeşioğlu, feci şekilde öldürülmüş, evleri yakılmıştır. Yine Mehmet kızı Nesibe'nin namusu kirletilmiş, Hoca Yusuf, Berber Şükrü, Külahcı Salih, Hacı İsmail, kardeşi İshak vahşice katledilmişlerdir.

Aynelbarid Mahallesi: Hasanoğlu Bedri'nin 17 yaşındaki Fatma Ermeni çeteciler tarafından namusu kirletilmiş, evi yağma edilmiş, Teğmen Şaban Efendi, gece evinden çıkarılarak katledilmiş, kızı Naciye Hanım, amcası kızı Gülperi'nin kirlettiği, kayınpederinin ise dövülerek öldürüldüğü görülmüştür.

Taş Mahallesi: Kâmil Efendi, kayınvalidesi, kardeşi ve üç çocuğu, Rukiye adlı hizmetçi acımadan katledilmişlerdir. Yine bu mahallede Dursun Bey, amcasıoğlu Esat, 10 yaşındaki oğlu Kadir, Tefik ve Şerif Beylerin kafaları ezilmek suretiyle öldürülmüşlerdir. Katliam yönünden en çok zarar gören mahallelerden birisi olan Taş Mahallesi'nde Haydaroğlu Hasan, Halid ve kızkardeşi Hanife, Rahime, kardeşi Resul ve kardeşi çocukları, Yusup, Cemil, Hamid ve Huri, Sadıkoğlu Polad'ın oğlu Yusuf, karısı Nazlı, kızları Nesibe, Hediye, İsa oğlu Abdülhamid, İsmail Ali oğlu Mehmed ve amcası Kasım, amcası çocukları Halit, Abdulkadir ve İbrahim oğlu 12 yaşlarındaki Zeyyad, Mehled ve kayınbiraderi Mikdad, Said, Hamid, Cemil adlarındaki şahıslardan bazıları evlerinde diri diri yakılmış, bazıları da balta ile parçalanmışlardır. Kadın ve kızların çoğunun namuzları kirletilmiş ve öldürülmüşlerdir.

Koms Mahallesi: Abdulgani'nin babası Selim, Kızıl Cami önünde parçalanmışlar, bakkal Muhittin, Molla Velizade, Hasanoğlu Bilâl, kardeşi çocuğu Mirza, karısı Gülçin, Rüstemoğlu Şaban, Kösezade Hasan, oğlu Süleyman, Çelebizade Haydar, Ruslara öncülük eden Ermeniler tarafından katledilmişlerdir.

Avih Mahallesi: Sultan adında 10 yaşındaki bir kızın namusu kirletilmiş, ayrıca Gülbeyat ve Behiye isimli kızlar gözler önünde kirletilmişler ve insanlığın yüz karası caniler tarafından acımadan katledilmişlerdir. Ayrıca Halid ve 7 yaşındaki oğlu, Hezar adındaki kadın, 16 yaşındaki Polat ile Cihangir öldürülmüşlerdir.

Zeydan Mahallesi: Caferoğlu Reşit, kardeşi Ali ve kardeşinin oğlu Halit, Osmanoğlu Nuri'nin karısı Fatma, Hacı Mehmetzade Hafız Yakup Efendi, Hasanoğlu Emin, karısı Elmas, Zülfikârzade Sadıkoğlu mikdat, Osmanoğlu Halit, Abdullahoğlu İsa, Çürükzade Halit'in karısı Halime, muhtar Şaban'ın oğlu Nuri ve torunu Şemseddin Arif adlarındaki kişiler de hunharca katledilmişlerdir.

XI- Bitlis'te Ermeniler Tarafından Tahrip Edilen Mukaddes Mekânlar, Resmi Daireler ve Umumi Binalar

Yıkılan Camiler: Meydan, Camiî Kebir, Hacobey, Gökmeşdan, Şeyh Hasan, Kurupınar, Farisiyye, Kureyş, Mermut, Taş, Kızılmescit, Alemdar, Şerefiyye, Çeharsanduk, Sultan Arap.

Bu camilerin bir kısmı ateşe verilmiş, bir kısmı da yıkılmıştır. Ayrıca Hatuniye Camiî'de ahır yapılmıştır.

Yıkılan Tekkeler: Küfrevi, Şeyh Emin Efendi, Şeyh Abdullah Bedahşani. Bu tekkeler de yakılmış ve tahrip edilmişlerdir.

Yıkılan Medreseler: Gökmeşdan, Kerrafiye, Gazi Bekiyye, Şerefiyye.

Yıkılan Ziyaretgâhlar: Şeyh Abdullah Bedahşani, Veli Şemsüddin, Şeyh Bayo, Şeyh-ül-Karib.

Yıkılan Mektepler: Gökmeşdan ilkokulu, Mermut civarında lise, Kızılmescit ilkokulu, Çarşıbaşı ilkokulu, Hersan Mahallesi ilkokulu.

Yıkılan Karakollar: Mahallebaşı, Kurupınar, Çarşı, Sapirkor, Koms, Zeydan.

Resmi Daireler: Hükümet binası, polis merkezi, jandarma binası, Belediye binası.

Yıkılan Hamamlar: Paşa, Han, Orta hamam.

Yıkılan Hanlar: Çarşı tüccar hanları, Aşağıkalede Hamza'nın Hanı.

Yıkılan Depolar: Köy meydanı askeri deposu, belediye civarında askeri depo.

Yıkılan Köprüler: Garp, Alemdar, Seferbey, Diyadin, Şerpınar, Hatuniye.

Yukarıda belirtilen binalardan başka, özel binaların da pek çoğu Ermeniler tarafından ateşe verilmiş veya tahrip edilmiştir.⁷³

XII- Görenlerin Gözüyle Bitlis'te Rus ve Ermeni Mezalimi:

Muş eşrafından Mehmet Resül'ün alınan yeminli ifadesi şöyledir:

"Ben asker olarak harpte bulunuyordum. Aldığım yaradan dolayı Bitlis cihetine doğru çekilen müfrezeyi takip edemedim ve benim gibi yaralı ve hasta olan diğer üç askerle birlikte geri kaldım. Bir müddet sonra Rus Kazaklarının öncüleri olan Ermeni çeteleri yanımıza geldiler. Arkadaşlarımızdan Harputlu Hüseyin adındaki erin gözlerini çıkararak; "kalk bak Osmanlı askeri geliyor mu?" dediler. Ve sonra zavallıyı kurşunla şehit ettiler. Diğer erin de sağ yanından derisinin bir kısmını yüzerek çanta şekline koydular. Bu zavallıya da; "elini sok bakalım, bu çantada padişahınızın parası varmı?" diyerek birtakım işkenceler yaptılar ve onu da şehit ettiler.

"Üçüncü arkadaşımızı yere yatırarak cinsiyet organını kestiler ve ağzına koyarak; "bu boruyu çal da, size Osmanlı askerinden imdat gelsin" dediler ve türlü hakaretlerden sonra, onu da şehit ettiler. Artık sıra bana gelmişti. Bu alçaklıkları yapan şahıslar, bana yabancı gelmiyordu. Yüzlerine dikkatle baktığım zaman içlerinden üçünü hemen teşhis ettim. Bunlardan birisi; Muş Ermenilerinden ve Çufar Mahallesi'nden Aram, ikincisi yine Muş'un Yaş Mahallesi'nden Boğdasar Körrükoğlu Aleksan; Üçüncüsü, yine mezkûr mahalleden Avukat Hırant Efendi'nin oğlu Hırant idi. Bunlar beni alarak bir dere içerisine götürdüler. Yaktıkları ateşte kasaturalarını güzelce kızdırdıktan sonra 24 yerimden dağladılar. Feryat ve ricalarıma hiç önem vermiyorlardı. O sarada birkaç Rus askeri yetişti. Bunlardan birisi geldi ve beni ölümden kartardı. Bu asker, kulağıma gizlice kendisinin Rus Müslümanlarından

⁷³ Ermeni Komitelerinin A'mal a.g.e. 387 v.d.

olduğunu söyledi. Artık Rus, Kazak ve Ermeni Çetesi mensuplarıyla birlikte Bitlis'e doğru yola çıktık. Yolda Ermeni mezaliminden kaçan kabilelere rastladık. Ermeniler, bu müdafaasız kadın çocuk ve ihtiyarlara şiddetle saldırıyorlar ve zavallıları, yürükleri parçalayacak bir vahşetle şehit ediyorlardı. Muş'u Ziyaret Köyü halkından olduğunu zannettiğim bir Ermeni ile yeri arkadaşı, altı Müslüman kızını getirdiler ve herkesin gözü önünde, çıplak durdurarak âdice namuslarını kirlettiler.

Hem bu alçaklığı yapırlar, hem de; "bundan sonra Müslümanlara böyle namaz kıldıracağız" diyorlardı. Biz oradan hareket ederek Tel Köyü'ne vardık. Burada üç gün kaldık. Bu müddet içinde, daha önce beni kurtarmış olan Tatar Abdülmelik, bana azıcak da olsa ekmek veriyordu. Üçüncü gün, artık bana yardım edemeyeceğinden, bir Müslümanı himâye ettiği anlaşılırsa şiddetli ceza göreceğinden bahsederek başımın çaresine bakmamı söyledi. Geceleyin, bir yolunu bulup oradan kaçtım. Şafak vakti, Kaza'nın Köyü'nün karşısındaki tepeye vardım. Köy içerisinden feryatlar işitiyordu. Ermeni çeteleri, bir taraftan evleri ateşe veriliyorlar, diğer taraftan halkı katliamdan geçiriyorlardı. Oradan da kaçtık ve birçok tehlikelere marûz kaldıktan sonra göçmenlerle birlikte geri çekildik.⁷⁴

Kale Mahallesi'nde Muş Jandarma erlerinden Mevlütoğlu Mehmed'in yeminli ifadesi de şöyledir:

"Ben, Muş'un Lize bölgesinde bulunan müfrezenin komutanına posta götürmekle görevlendirilmiştim. 28 Ocak 1914 tarihinde yola çıktım. Biraz ilerleyince, Ermeni çetesine mensup silâhlı bazı şahıslar etrafımı kuşattı. Bunlardan Bulanık'lı Keşişoğlu Kinyas'ı, Abri Köyü'nden Gâzâr'ı Geyulan Köyü'nden Bodu'yu, Muş'lu Melek'in oğlu Vanoyu tanıdım. Ermeniler tarafından şehit edilmek üzereydim. Olay yerine yetişen Rus askerleri beni kurtardılar. Bunlarla beraber Molla Köyü'ne gittik. Beni subaylarına götürdükten sonra bir odaya hapsettiler. Başıma bir de nöbetçi diktiler. Köyden getirilen gelin ve kızlarla şarap içerek eğleniyorlardı. Bana da, devamlı bu alçakları göstererek; Müslümanların hali hep böyle olacak diyorlardı. Bundan sonra, köyün gençlerini ayırdılar ve çeşitli işkencelerden sonra öldürüler. Küçük çocuk ve kadınlara akla gelmeyecek kötülüklerde bulundular."

⁷⁴ A.g.c. 393 v.a.

Muş ve Bitlis halkından 11 kişinin, yemin ederek anlattıklarına göre; Sirvinek Köyü'nden Tavinoğlu Misak vasıtasıyla, Karamiş Köyü'nden bütün erkekleri öldürülmüş, kadınların da namusları kirletilmiştir. Malababa köyünden 74 kişi, Kazan Köyü'nün bütün halkı, Heşkervan Köyü'nden 12 kişi, Eritcik, Ağdad, Vartetyi, Semürşeyh köyleri halkının tamamı, Fick, Bulanık, Hask, Küt, Nurkagak, Malakumran, Semtruz, Alevzeker, Kötanan köylülerinin de bir kısmı öldürülmüşlerdir. Kazanan Köyü'nün bütün fertleri, bir yere tophanarak, merhametsizce yakılmışlardır."⁷⁵

Muş halkından Hasip Hacı Alizâde Abdalbaki ve Hazı Ahmetoğlu Yunus Çavuş ile arkadaşlarının, yemin ederek bize naklettikleri müşahadeleri de şöyledir:

"Harbin ilk zamalarında, Ermeni çete reislerinden Beyazıtlı Sürun ile Erzurum eski milletvekilleriden Pastırmacıyan Karekin idaresindeki, 1200 kişilik hunhar Ermeni Çetesi, Müslüman köylerine tasallut ederek, vahşi hayvanlara rahmet okutacak bir tarzda önlerine gelen masum Müslüman halkı doğruyorlar. Mal ve mülklerini yağma ediyorlardı. Yaramış ve Akçaviran köyleri halkının çoğu öldürüldü. Bunların kanlı elinden yaralı ve hasta askerler de kurtulamıyordu. Lize mevkiinde ordumuz tarafından zarurî olarak bırakılan yaralı askerlerimizin hepsini, daha sonra Ruslar çekildiği zaman, Ermeni çetesi tarafından şehit edilmiş olarak bulduk. Rusların yardımcı olduğu Ermeni çetesi, Malazgirt'te 53 köyü yakıp yıkmışlar, yirmi bin civarında Müslümanı öldürmüşlerdir. Malazgirt'in Yekran Köyü'nden berber İlyas'ın oğlu Şevket'le iki karısı, gözleri önünde namusları kirletilmek istenen kızlarının bırakılmasını ağlayarak, yalvararak istiyorlardı. Fakat, Rusların kendilerine yardımcı olduğu Ermeni çetesinden Dolabaş Köylü Mardiros, Harabe Kasım Köyü'nden Kelekçi Simon, Kale Kasabalı Mardivazik, Gevrek Köyü'nden sirop gibi şakiler tarafından işkence ile şehit edilmişlerdir. Malazgirt'e bağlı Adaköyü halkından ve Bidayet mahkemesi üyelerinden Hüseyin Bey ile Meclis idare azasından Şamil Bey, hizmetçileri olan Ermeniler tarafından, ailelerinin gözleri önünde pek çok işkenceye maruz bırakılarak şehit edilmişlerdir. Hatta kendilerine âdice tecavüz de edilmiştir. Hatta sonra ailelerinin namusları kirletilmiş, çok küçük yaşta bir kız çocuğunun da, hayasızca ırzına geçilmiştir. Miliva (Tuğgeneral) İbrahim Paşa'nın kardeşi Ahmet Bey'in evine gelerek ailesine bizim örfümüz de kapalı gezmek yoktur, açık bulunmalı

⁷⁵ A.g.e. 394. v.a.

ve bize sakilik etmelisiniz dediklerini; fakat aileni, bu cirkin teklifi reddetmesi üzerine Ahmet Bey'in büyük kızına tecavüz ettiklerini, bu aileden hayatta kalanlar, büyük üzüntü içinde alıtmışlardır."

Muş'un düşüşünde Ermeni komitecileri, kana susamış canavarlar gibi, etrafa saldırarak, buldukları Müslümanları feci şekilde öldürmüşler ve "intikam alıyoruz" diyerek sokaklarda sevinç gösterileri yaparak dolaşmışlardır. Bu çeteler, kadınların ırzlarını payimal ediyorlar, ihtiyaçları ateşte yakıyorlar, gençleri kılıçtan geçiriyorlardı. Eşraftan Hacı Murat ve Reşit, Günaplı Hacı Mehmet, Cafer, timar, Abdullah, Yusuf Mehmet Han ve Nadir Han Ağa'lar, Ermeniler tarafından koyun boğazlanır gibi kesilmişlerdir. Ermeniler, Varto Kazası'nın Ayaz Nahiyesi içinde Cebran Aşireti'nden Cundî Ağa'ya mensup 15 köy halkını, Murat nehri'nin Göl Hazal denilen gölüne götürüp atmışlar ve kurtulmamaları için ayaklarına ağır nalinler çakmışlardır.

İç kısımlara doğru çekilen Müslüman halka saldıran Ermeni komitecileri, çocuklarla beraber Şeyhül-garip denilen tekkeye doldurarak yakmışlar, genç kadınların memelerini keserek asmışlardır. Annesi yaralı bir çocuğun ağzına, sokakta, annesinin kesilmiş memesini vererek emzirtmişlerdir. Ulemadan Şeyh Abdulgaffar Efendi, kafasının derisi yüzülerek şehit edilmiştir. Başhekim Mustafa Bey; 15-20 Ermeni komitecinin, binden fazla çocuğu, şarkılarla ve önde kadınlar raksettikleri halde götürdüklerini; ayrıca, Garp Köprüsü'nden Dikilitaş'a kadar binliirce kadın ve erkek cesedi gördüğünü, bunların büyük bir kısmının çok feci bir şekilde boğazlandıklarını, yemin ederek anlatmışlardır.⁷⁶

Memleketi Bitlis olan ve şimdi Mardin'in Nayalu Köyüne göç eden Süleyman Oğlu Ali'nin yeminli ifadesi:

"Rusların Bitlis'i işgâl etmek istediklerini erkenden öğrenen Van ve Bitlis Ermenileri Müslümanlara saldırdılar. Kaçmalarını önlemek için yollarını kapatarak Müslüman halkını merhametsizce katlettiler. Bu arada 11 yaşındaki kayınbiraderim Ali, annesi Rabia, Azaranlı Şeyh Ahmet, karısı ve bir hizmetçisi, komşularımız Ahmet oğlu ve küçük yaşta oğlu, seksenlik Hasan oğlu İzzet izinde olan iki asker kendilerini parça parça yapan bu barbarların vahşetinin kurbanı oldular.

⁷⁶ A.g.e. 395-397.

17 kişiden müteşekkil ailemizden yalnız beş kişi, o da büyük zorlukla katliamdan kurtulabildiler. Yeğenimin bir çocuğu havaya atılmış düşerken de bu haydut Ermeniler tarafından ikiye kesilmiştir.

Genç kızları iğfal etmişler sonra da hepsini kanlar içinde sokaklarda sürüklemişlerdir. Toplam olarak; Müslüman elemanı üzerine, Ermeniler duyulmamış tasvir edilmez cinayetler işlemişlerdir.

Memleketi Bitlis olan ve Şimdi Mardin'in Nayalu Köyünde mülteci olarak bulunan Kâmil oğlu Abdülrazzak'ın yeminli ifadesi:

İlimizin işgâlinde bir kardeşimin ve amcamın aileleri ile birlikte erken saatlerde Araplar köprüsüne gidiyorduk. Ermeniler yolumuzu kestilerve bizm önümüzde, kardeşim Çerkes, oğlu Abdülnadir ve kız kardeşim Emine'yi öldürdüler.

Biz kaçtık ve 18 kişiden yalnız 5 kişi kendini kurtarabilip Mardin'e gelebildi. Gruptan geri kalanlar kendii çocuklarını dahil olmak üzere esir olarak götürüldüler veya öldürüldüler.⁷⁷

Mardin'de görevli, Bitlis Polisi Memuru Hacı Mehmet Oğlu Hasan Efendi'ninyeminli ifadesi:

Bitlis şehri işgâl edildiğinde, gece 10'a doğru vazifede idim. Dehşet içinde kalan kızkardeşim gelip, şehri düşman tarafından basıldığını söyledi. Arkadaşlarla sokağa çıktığımızda, kaçışan halkı gördük. Binlerce tüfek ve mitralyözün patlaması duyuluyordu.

Ailemizi kurtakmak için Bitlis'ten yarım saat mesafede olan Arap Köprüsü denilen yere gitmeye mecbur kaldım.

Arkamızda Rus birlik ve Ermeni çeteleri kendilerinden kurtulmak için çarpışan bütün müslümanları kuvvetli bir ateş ile doldurup öldürüyorlardı. Diğer tarafta Rus Kazaklar istisnasız hepsini atları ile çığnıyorlardı.

⁷⁷ Ahmet Hulki Saral, Ermeni Meselesi (1983) 413.

Rus süvarilerinin haykırıları ile karışan ümitsizlik çığlıkları ve çocukların feryatları her köşeden yükseliyordu. Bizim gibi ufak bir grup mucizevi bir şekilde kurtuldu. Kaçışımız esnasında komiser muavini Mehmet Vehbi Efendi ayağından vuruldu.

Bütün geri kalanlar Rus ve Ermeni taşkınlıklarının kurbanı oldular. Bu bir sürü zavallı kurbanlar arasında aşağıdaki kişiler vardı: Van polis müdür vekili Vefik Bey, polis memuru Ali Efendi, Komiser muavini Süleyman Efendi, Bitlis'te görevli olup memleketleri Van olan Remzi ve Sait efendiler, Bitlis polis kmemuru olan Hamdi ve Resulefendiler, Bitlisve adliyesi zabıt başkâtibi Şaban Vehbi Efendi.⁷⁸

Bitlis Taş Mahallesi'nden olup şimdi Savur'da bulunan Hüseyin oğlu Bakkal Muhittin Efendi'nin yemenli ifadesi:

1915 Şubat ayının sonu idi. Evimde otururken, birden şehrin çeşitli yerlerinden sürekli ateş sesleri ve gürültülü sesler gelmeye başladı. Bu Rus Ermenibirliklerinin geldiğine delâlet ediyordu. Hem sokağa çıktım. Çeteler şehirde umumî bir katliam yapıyorlardı. Hem ailemi kurtarmak için eve gittim. Yolda Viranlı Kâtip Fazıl Efendi'nin parça parça edildiğini görüncü, ailemle birlikte vilâyet konağı tarafından kaçmaya mecbur oldum. Orada yollar Ermeniler tarafından kesilmişti. Bütün Müslümanları yaş farkı gözetmeksizin öldürüyorlardı. Kurtulabilmek için hiçbir çıkış bulamadığımdan, düşmanın eline geçmemek için kendimi Bitlis'ten geçen nehre atmak istedim. Kardeşim Musa bu teşebbüsüne mani oldu ve Tanrı'nın inayetiyle büyük zorluklar pahasına katliamdan kurtulduk.

Binlerce kurban arasında şu tanınmış kişiler vardı:

- 1- Eşraftan Hacı Şemsettin oğlu Tosun Efendi.
- 2- Hersan mahallesinden Hacı Yusuf oğlu Abdülbaki Efendi.
- 3- Hacı Hasan oğlu Hacı Mehmet.
- 4- Mahmut oğlu Nadir.

⁷⁸ A.g.c. 416 v.a.

- 5- Cemal oğlu Abdülrezzak.
- 6- Mehmet oğlu Dursun.
- 7- Recep oğlu Hamit.
- 8- Bilâl oğlu Cemil
- 9- Şeyh Mehmet Küfrevi oğlu Şeyh Abdulmelik Efendi.
- 10- Bitlis Jandarma komutanı İsmail Bey.

Mardin eski kadısı Ahmet Efendi yatağında katledildi. Kızkardeş Bedriye zaman hanım, Resep efendinin kızı Perihan hanım, Onbaşı Halit'in karısı Leyla ve oğlu Salih de korkunç işkencelerle evlerinde öldürüldüler. Musa efendi kendi tarafında kardeşi Muhittin gibi aynı acı sahneleri yaşadı.⁷⁹

Memleketii Bitlis Olan Şimdi Savur'da Yaşayan İsa Oğlu Haydar'ın Yemini İfadesi: 1915 yılının Şubat ayında ailemle Bitlis'in bir köyü olan Tako'da bulunuyorduk. Yolda Bitlis halkından bir kafilе görünce, gidişlerinin sebebini sordum. Bunlar bana şehrin ansızın Rus ve Ermeni birlikleri tarafından basıldığını, bu birliklerin daha ziyade Ermeniler tarafında teşkil edildiğini rastladıkları İslâmları kadın, erkek ve çocuk ayırmaksızın süngü darbeleriyle öldürdükleri söylediler. Haber salmam üzerine Bitlis'in Nersan mahallesinde oturan Süleyman oğlu Ali aşağıdakileri anlattı. Kardeşlerim İsmail ve Halil kapılarında Ermeniler tarafından öldürülmüşlerdi. Yakup'un kızı olan kardaşimin karısı zorla götürülmüştü. Hacı Ali'nin Oğlu kayınbiraderim Yusuf da öldürülmüştü ve Halası Şakir'in kızı olan Mercan rezilane niyetler maksadiyle çete tarafından götürülmüştür. Hasta olan komşum Şeyh Harzan Ahmet yatağında karısı Şemo ve hizmetçilerinden bir tanesi öldürülmüştü. Şeyhi ziyarete gelmiş olan Mustafa oğlu Recep'in de mukadderattı aynı olmuştur. İsmail Kilincizada oğlu Hasan kendisinden büyük bir fidye alınmasına rağmen Süleyman Yusufzade'nin evinin yakınında öldürülmüştür. Oğlu İzzet ve Hacı Nasullah'ın oğlunu kasatura darbeleriyle öldürmüşlerdir. 80lk bir kadın olan Ahlat'lı Niger ve Temo'nun hasta karısı Bezirgan Cilvinzade İsmal oğlu Halil, Ahmet oğlu Mehmet kardaşım Mthat Hacı Efendi ve ancası 50 yaşlarında olan Şehy Hafi kar ve soğuşun şiddetine

⁷⁹ A.g.c. 417.

rağmen açık baş ve yalın ayaklara angarya yapmaya ve uzak mesafelere ağır yükler taşımaya mecbur edilmişlerdi. Bunun üzerine Bitls'e gitmeye cesaret edemeyerek köyüme döndüm.⁸⁰

Jandarma Bölüğü Yazıcısı Celal Efendi Oğlu Asker Resul'un Yeminli ifadesi:

1916 Şubatında yaralanmış ve Ruslar'a esir düşmüştü. Tedavi edildiği Tıl köyünde eskiden tanıdığı bir Ermeni olan Hrant'a rastlamıştı. Verilen içkiyi redetmesi üzerine ihtilalcilerin şefi kızmış ve resulün kendisini 10 Ermeni ihtilâlcinin içki içtikleri bir eve götürmüşler ellerini tutarak ateşle kızdırılan bir demir parçası ile zavallının vücudun dağlamışlar. Resul'ün çığlıklarına doktor yetişmiş ve zavallıyı kurtarmıştır. Ölümden kurtulan Resul üç günde yurda gelmişti. Resul Ermenilerin küçük gruplar halinde Rusya'ya gittiklerini ve Osmanlı erlerinin de ellerinde bulunduklarını söylemiştir.

Hersan mahallesinden Şekir kızı Mercan, Yeğeni Yusuf öldürülmüş ve evi yakılmıştır. Avih mahallesinden Polat oğlu Halit'in karısı, Nines: Kocası Halit, 7 yaşındaki oğlu Çerkez, Ermeniler tarafından öldürülmüş ve kendisinden 20 lira alınmıştır.

Zeydan mahallesinden Süleyman kızı Besi: Kocası Abdullah ve erkek kardeşi Maruf, Reşit, Gürümü Feriha adlı genç kızı Ermeniler tarafından öldürümüşlerdir. Samtus mahhalesinden Hasan kızı Yadigar, 18 yaşındaki oğlu Abdürrahim Ermeniler tarafından götürülmüş ve kendisinden 10 lira alınmış ve evi yakılmıştır.

Havi mahallesnden Bekir kızı Cemile: Annesi Heza Ermenler tarafından katledilmiş ve evi yakılmıştır.

Davut'un karısı Fatma " Kızıl Mesct Mahallesi" kızları ve oğulları, gelin, gelnin çocukları, kayınvaldesi çeteciler tarafından götürülmüştür.

Hersan mahallesinden Kasım oğlu Masut, 15 yaşındaki kızkardeşi Peri işgal edilmiş ve korkunç şekilde sakat edilmiş, evleri yağma edilmiştir. Taş mahallesnden

⁸⁰ A.g.c. 418.

Mahmut oğlu İsmail, 90 yaşındaki babası İsmail öldürülmüş ve bıçaklarla parça parça edilmiştir...⁸¹

Şeyh Oğlu Devaz, Mustafa oğlu Ömer, Kotum (Bitlis) lu Abdülhamit oğlu Tappy'n Yeminli ifadeleri:

12 Temmuz 1915 günü Kotum'da bulunan müfreze komutanı eşrafa Rus ve Ermenilerin köye yaklaştıklarını haber verdi, bunun üzerine hazırlıklar yapıldı ve Bitlis yönünde yürüyüşe geçidi. Kafile Kotum'da yarım saatlik mesafede bulunan Ermeni köyü Doğa gediğinde birkaç yüz Ermeni ve Kazak üzerine saldırdılar. Mülteciler ellerin kaldırmaya ve esir olmaya mecbur bırakıldılar. Buna rağmen kadın, erkek ve çocuklar ızdırap çinde acımaksızın katledildiler. Bu zavallılardan yalnız 30 kişi kurtulabildi.⁸²

Eleman (Bitlis) Köyünden Resul Oğlu Abdullah'ın İfadesi:

Köyü terk eden köylüler Rusların geri çekilişleri ile köylere döndüler, bütün evleri yakılmış buldular. Yaralı olduklarından köyü terketmeyen Osman oğlu Şemo, Tahir oğlu Mustafa ve iki kadının cesetleri enkaz altından çıkarıldı, diğer on hastanın cesetleri bulunamadı.⁸³

Til Köyünden İso, Bitlis'li Osman, Karşin'li Ferhat, Oskavak'lı Halit'in İfadeleri:

Rus taarruzunda Kazaklar tarafından desteklenen Ermeni çeteler büyük Rus ordusuna öncülük ediyorlardı. Sakin köylere saldırıp karşılıklıklar çıkartmakla görevliydi. Saldıran köylern sakınler çetelerin takibinden kurtulmak için patikalarda saklanıyorlardı. Fakat Rus askerleri tarafından bülünüp götürüldüler. Sağlam erkekler savaş esiri diye Rusya'nın içlerine doğru yola çıkarıldılar. Rus askerlerinin emri altında götürülenler istenilen yere gitmişlerdir. Fakat Ermeni ve Kazakların götürdükleri Müslümanlar ise mutlaka katledilmişlerdir.

Gerçi kalanlar 1916 Nisan ayında 30 muhafız nezaretinde yürüyüşe koyuldu. Çavuş ve bazı muhafızlar Kafkaslı Ermeni idi. Birinci gün yürüyüşe devam edildi,

⁸¹ A.g.c 418, v.a.

⁸² A.g.c. 419.

⁸³ A.g.c. 420.

ikinci gün patıkaya girilince çavuş adamlarından bir tanesine yavaş bir sesle Ermenice, bunları öldürelim dedi.

Ermenice bilen Derbo'lu Haydar arkadaşlarına ölüm emrini ilette ve kuzu kuzu öldürülmenin yerine muhafızlara saldırmanın daha olumlu olduğunu belirtti.

Şahiyan'a gelindiğinde ceset kokuları gelmeye başladı. Parçalanmış vücutlar kayaların arasında yatıyordu. Herkes ölümün geldiğini hissetti. Buna rağmen muhafızlara saldırıldı, 6 esir öldü, fakat muhafızlar da canlarını verdiler.⁸⁴

Kolpiç Köyü (Bitlis) ve Bu Köyden Ebubekir ve Abdulkерim'in Yeminli İfadeleleri:

Köyümüzün ilerisinde bulunan bir yerde bulunuyordum. Köy eşrafından bazıları Bitlis'e gitmişlerdi. Dönüşlerinde bize Bitlis'in düşüşü hakkında bilgi verdiler: Düşmanın Tatik köyü tarafında ilerlidği öğrenilince erkeklerimizin bazıları düşmanı durdurmak amacıyla oraya gittler. Diğer bir kısımda Karcığan'a doğru yola koyuldu. Düşmanla olan çarpışmamızda uzun müddet dayanmanın imkânsız olduğunu idrak edip derhal ailelerimizi kurtarmaya koştuk. Bu kritik anda köyümüze iki ayrı noktadan bakrın yaparak gelen Rus ve çok miktarda Ermeniden kurulu düşman ordusu halkı öldürmeye ve evleri yakmaya başladı. İçimizden bazıları kendilerini kurtarabldiler. Fakat içinde kadın, erkek, oğlan, kızlarının bulunduğu 150 kişi kılıçtan geçirildi. Biz kaçarken "Bidet", Orans Köyü'nden "Arşak", Herit Ermeni Köyü'nden "Sandir" ve Şube Köyü'nden "Kızıki" adlı Ermeniler arkamızdan; İslâm dinimize küfür ve Peygamber'imize hakaret kusuyorlardı.

Rus ve Ermeniler o derece işkence yapmışlardı ki dönüşümüzde hiç kimse gözyaşını tutmadı. Birbirine bağlanmış çıplak kadın ve erkekleri ağaçlara asmışlardı. Başları koparılmış, memeleri kesilmiş kadınların göğüslerinde iki parçaya bölünmüş çocuklar vardı. Genç güzel kızlar götürülmüşler ve diğerlerinin cinsel organları kesilerek öldürülmüşlerdir.⁸⁵

Ahlat Ergezen Mahallesiinde oturan ve halen yaşayan Hüseyin Koca'nın ifadesi:

⁸⁴ A.g.e 421.

⁸⁵ A.g.e. 414.

Soru: Seferberliği ve Birinci Dünya Savaşını hatırlıyormusunuz?

Cevap: Evet iyice hatırlıyorum, o zamanlar 15-16 yaşlarındaydım.

Soru: rus işgâli ve Ermeni mezalimi hakkında neler hatırlıyorsunuz?

Cevap: Rusların Ahlat'ı işgal etmek istemeleri üzerine Ermeniler de Ahlat'ın kuzey doğusunda Uludere mevkiinden Ahlat'a girmeleri için onlarla birleşerek önderlik etmek istediler. Bu haberi duyan Ahlat'taki Milis kuvvetleri ve Askerlerimiz, Uludere yakınlarında, Hodagakanı ve Yıldırım atan mevkiinde Ruslara büyük kayıplar verdirerek, bozulup geri çekilmişlerdir. Ancak Ruslar bu defa Ahlat'ın kuzeyinde bulunan Sütey Yaylası Çamurlu başı mevkiinden Ahlat'a girmişlerdir. Şehre giren Rus birlikleri evleri yakıp yıktılar, hatta Büyük Müslüman mezarlığındaki mezar taşlarını kırarak yerle bir ettiler. Rusların Ahlat'a girmelerinden bir iki gün önce Ahlat halkı hicret etmeye başladılar. Bizler Ergezen Mahallesi'nden Kacer Mahallesine yerleştik. O sırada Rus öncü birliklerinden atlı süvariler Ahlat'ın içinde dolaşıyorlardı. İçlerinden sakallı bir süvari asker, bize hemen Ahlat'tan hicret etmemizi söyledi. O süvari Tatar Türklerinden imiş. Bizler her şeyimizi bırakarak Bitlis'e doğru yola çıktık. Bir müddet Bitlis'te kaldıktan sonra, Ruslar Bitlis'e girince yine yola koyularak buradan da hicret ettik. Hemen bizimle hicret edemeyenler, Ahlat'ta kalanlar büyük işkencelere uğradıklarını sonradan öğrendik.

Soru: Ermeniler hakkında bildikleriniz nelerdir?

Cevap: Ermeniler Ruslarla birleşerek onlara önderlik ettiler. İşgalde Ahlat'tan hicret edemeyenler bunların vahşet ve katliamına uğradılar.

Soru: İşgâl günlerini gören ve bu çileleri çeken bir insan olarak gençlere ne gibi mesajınız vardır?

Cevap: Bugün herkes çok rahattır. Gençlere mesajım bu memleketin bu insanların kıymetini bilsinler ⁸⁶

⁸⁶ R.Düzyol, Röportaj Hüseyin Koca-Ahlat, 1994.

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı esnasında Rus işgaline uğramış ve bu işgal esnasında gerek yerli gerekse yabancı Ermeni Çetelerinin zulmüne uğramış Bitlis vilâyetimiz, şüphesiz ki gazi şehirlerimizden birisidir.

Bu çalışma ile Bitlis'in işgal öncesindeki durumunu savaş esnasındaki halini, şehrin savunması ile ilgili olarak alınan tedbirleri askeri hareket planlarını ilgili kaynaklara başvurarak tesbit etmiş bulunuyoruz.

Çalışmamızın son bölümünde yer alan arşiv belgeleri savaştan çok önce bu bölgede özellikle Ermenilerin Rus işgalini kolaylaştırmak amacıyla ne tür faaliyetler sergilediklerini göstermeleri açısından son derece önemlidirler. Bu belgeler üzerinde yaptığımız incelemeler bir gerçeği daha ortaya koymuştur: Ülkemizi bölme emelinde olan dış güçlerin yerli unsurlardan yararlanmaları ve maşa olarak kullanılan bu yerli unsurların taktikleri o gün bugündür değişmemiştir.

Bitlis, Birinci Dünya Savaşı başlamadan Ermeni nüfusun yaşadığı vilâyetlerimizden biridir. Birinci dünya savaşında Bitlis konusunu çalıştığımız zaman Ermeni Meselesi'nin öncelikli olarak konu edilmesi kaçınılmazdı. Araştırmamızın sonunda diğer bölgelerde olduğu gibi Bitlis'te de Ermenilerin başta Rusya olmak üzere büyük devletlerin tahriklerine kapıldıklarını dolayısıyla hem yerli müslüman halkın hem de kendi felaketlerini hazırladıklarını tesbit etmiş bulunuyoruz.

Böyle olduğu hem askeri tarih dairesinin raporları, hem arşiv belgeleri hem de anlı tanıklar doğrulamaktadır. Tezimiz Ermenilerin soykırım iddialarının en azından Bitlis ve yöresi için vaki olmadığını ispat etmektedir.

Çalışmamızda, gerek zaman ve gerekse kaynak teminindeki güçlükten dolayı Bitlis'in savaş içindeki sosyo-ekonomik ve kültürel durumuna temas edemedik, iktisat ve kültür tarihçilerimizin bundan sonra bu konuyla ilgili yapacakları araştırmalar çalışmamızı tamamlayıcı mahiyette olacaktır.

Ermenilerin I.Dünya Savaşı Öncesi ve Savaş İçerisinde Yaptıkları İsyan ve Katliamlarla İlgili Arşiv Belgeleri.

(Belge No: 1)

Bab-ı Ali

Daire-i Sadaret-i Uzma

Şifre Kalemî

Bitlis Vilâyeti'nden varid olan şifre telgafname

Geligozan 3 Mayıs 320 telgrafname-i sadaretpenahileri 6 Mayıs 320 tarihinde vâsıl-ı mevkii ta'zim oldu. Muş'un Geligozan Kariyesi'nin kurra-i mütceaviresinin ve Genç'in Talori mevkii ile havalisindeki köylerin yekdiğerini mütekiben tevarih-i muhtelifeda ermeni eşkiyası tarafından ihrak olunduğu 3 ve 6 Mayıs 320 tarihli telgrafnamelerle huzur-ı sami-i fehmetpenahilerine ve evvel ve ahir dahiliye-i nezaret-i celilerine arz ve iş'ar edilmiş ve eşirramın irtikap eyledikleri bu fezayih heyet-i nasiha-i Hristiyane tarafından dahi görölüp ol babda tanzim olunan ve taraflarından dahi tahdim edilen zabt varakaları suretleri bu posta ile nezaret-i müşarünileyhe derdest takdim bulunduğu gibi Geligozan'da ele geçirilen ve elyavm tercüme edilmekte bulunan birçok evrak ile tenkilde meyiten elde edilen hazeleden bazılarının üzerlerinde zuhur eden varakalar münderecatı ve hükümet-i seniye iltica eden Ermeni zükür ve inası memurin-i adliye canibinden indel istintak zabt olunan ifadatı ile de yakîn mertebe-i subut olageldiği ve hezelenin işbu ihrak ceraimine cür'etleri asakir-i şahanenin hanelerde barınmak ve tahasüngâh ittihaz ettikleri Geligozan ve Talori mevkilerinde topluca bulunarak istedikleri gibi müdafaada bulunmak ve bu cinayeti İslâmlara atf ile kendilerini mazlum göstermek ve celb-ı enzar eylemek maksadı mefsedet ve mel'anetkârânesine mebni bulunduğu ve bu surette zikrolunan evrak-ı tercüme ı memur Muş mutasarrıf muavini Neşat Efendi ile nezdi çakeranemde bulunan memuriyeti adliyenin tedkikat ve tahkikata müstenit beyanatiyle de musaddak olup emir buyurulan sefirin ifadesi haliyen hakikatten külliyyen ve katiyen ari olduğu ve mezkur zabt varakaları şekavetin derecatını mübeyyin mühim malumatı ihtiva etmekte bulunduğu ma'ruzdur. Ferman.....

fi 7 Mayıs 320

Ferid

بدر کمالی

با کتابت داری

موسسه سقده

و این نظر فونسلوس کلیکونانه و ترجمه طریقه قلب قضای مرکز قدیم و عودت
 ابدی بگویم برای ملاقات نزدیکانه و کلیکی و ارضی که خانه لری کند و احوال اخلاقی
 نجیب اندکی فونسلوس می باشد به اینجه کلیکونانه و اینده فقه و محله ده انفاق ایریلا
 روشنی است و از رنده در دست اولنا و ترجمه اینده بر مکه او را که بوکا عا شد طاعت
 عدله به بالجب اصلی و ترجمه لری روشنی است و اینده که خطه خطه خطه خطه خطه
 البوم موسسه بر فقه خانه ده در دست ندای بولنا به سق کفر و طریقه نقد و امضا ایله
 او را به مکتوب ارائه و قرأت ابد که در مکتوب جلدی کی انفاق اندکی برای احوال و فقه خانه کی
 مکتوبه رضی خانی و خان اولی بوند به سق اختلاف فقهی و اراضی و با برای و احوال کوسری
 کند و اینجه بر فقه فونسلوس موجود و اولی بوند به سق و اینده سوالی او را به و اینک بو... او را
 ترجمه ابد که بیدری در سعادته فقه ابدی و اینده مفسد... او را به و اینک بو... او را
 بوبابده کی بیانات از مکتوب اولی بوند به سق و اینده مفسد... او را به و اینک بو... او را

حرفه ای
 شللی و لیلی
 فریه

(Belge No: 2)

Yıldız Saray-ı Hümayunı
Başkitabet Dairesi

Muş'tan Şifre

Van İngiliz konsolosu Geligozan Nerhale tarikiyle Kup Kazası merkezine kadar azîmet ve Muş'a avdet eyledi. Bugün berâ-yı mülakat nezdi çakerâneme geldiği ve Ermenilerin hanelerini kendileri ihrak ifade eylemelerine taaccüp ettiği konsolus-ı mumalieyh beyan edince Geligozan'da ve ondan sonra müteaddit mahallerde itlaf edilen rüesâ-yı eşkiya üzerinde derdest olunan ve tercüme edilmekte olan evrakın buna ait takımı heyet-i adliyeden bilcelp asılları ve tercümeleri rüesâ-yı eşkiyanın kendi hatlarıyla yazılmış mektupları olduğu elyevm Muş'ta bir hastanede derdest babdaki tedavi bulunan Şaki Kikor tarafından takdim ve imza edilmiş olan mektuplar irae ve kıraat edildikte Ermenilerin celpteki ifa ettikleri bir iki ihrak vukuatındaki melanetlerine dahi kâil ve kânî olduğu bundan başka ihtilâl komitesi evrakı ve bayrak ve ağacı gösterilerek kendilerince bir şekavet komitesinin mevcut olmadığını beyan eyledi ve ettiği sual üzerine revayîin bu evrak tercüme edildikçe peyderpey Dersaadete takdim edildiği erbâb-ı mefâsaid uğramış olan köylü Ermenilerin bu babtakî beyanat mufteriyat olduğu bu suretle berâ-yı mal'umât maruzdur ferman.

Bitlis Valisi
Ferid

fi 24 Haziran sene(i) 320

(Belge No: 3)

*Bâbîâli**Dâire-i Sadaret*

Geligozan ve Talori civarındaki köylerin ahâlî-i İslâmiye tarafından ihrak edildiği ve Ermeniler hakkında bazı gûnâ ta'diyat ve icra olunduğu mervi bulunduğuna dair İngiltere sefiri tarafından vukubulan ifade üzerine derhal sabk eden istiklama cevaben Bitlis Vâlisi Bey efendiden evvel ve ahir alınan telgrafnâmelerde rivayat-i vakia külliyyen hilaf-ı hakikat olduğu gibi birkaç karye-i mahruka içinde ahâlisi Müslüman köylerinde mevcudiyeti bunların ahâhî-i İslâmiye tarafından yakılmadığına delalet etmekte bulunduğuna dermeyan olduğu misüllü vali-i müşarunileyhden bu akşam gelip leffen arz ve takdim kılınan diğer bir telgrafnamede dahi Geligozan'a tabi, kurra-yı mütecavirenin ve Genç'i Talori mevkiiyle civarındaki köylerin yekdiğerini mütakiben Ermeni eşkiyası tarafından ihrak edilmiş olduğu evrâk-ı tahkike ile esnâ-yı tenkilde meyyien elde edilen hazeleden bazılarının üzerlerinde zuhur eden varakaların münderecâtı iltica eden Ermeni zükur ve inasın ifâdatıyla mertebe-i subute vasıl olduğu ve hazelenin bu fiile cüretleri asâkir-i şahanenin hanelerde barınmamak ve tahasüngâh ittihaz ettikleri Geligozan ve Talori mevkilerinde topluca bulunarak istedikleri gibi müdafaada bulunmak ve bu cinayeti İslâma atf ve isnad ile kendilerini mazlum göstermek ve bu suretle celb-i enzar eylemek gibi bir maksad'ı mefsedet-kârâneye müstenid bulunduğu gösterilmiş ve işârât-ı vâkiâdan sefir-i müşarunileyhe suret-i münasibede şifahen tebligat icrası hariciye nezaret-i celilesine yazıldığı gibi Muş'a avdetle kur'ar-yı mezrurenin Ermeni eşkiyası tarafından ihrak olunduğunu müsbit evrak-ı tahkikiye mündericatının orada bulunan konsoloslara da inde'l-îcâb bi't-tevhim bazı bedhahan tarafından işâe edilmek istenilen eracif ve rivat-ı mumasilenin tekzibi Vali Bey'e cevaben tavsiye ve inba kılınmış olduğunun sudde-i muallâ-yı hazret-i hilâfetpenahiye arz-ı mütemennadır efendim.

5 Rabiülevvel 1322/7 Mayıs 1320

Sadrazam

Ferid

بسم الله الرحمن الرحيم

مقرر می

اور ویا دہ اندر اسی قومیت سے جس طرح فرزند بعضہ قباوہات و مرکبات اچھے ارغی ضدہ سے خرید کر ایسی بی بی یا
 ختنہ سلطنت سے درہ دہی برائی و قباوہات خباہہ انصاف اچھے ملک استعلائی کو سزا دینا ضرور لکھ و لکھ کر لکھی گویا
 میرکونہ اس طرح بر فرستادہ اتمین قتل ایسی و ملک اچھے برائی فعل سر قتل و قوی راعی لفظ و سنہ
 اکلانہ ضلع نظامت حیدر ناک لکھ و قوی قباوہ و بالذات نقصیات و قصبات اجڑا سی و ضرور
 بولنے الیہ نیک سے معادی ملو مانہ بر عرض ہزار رقم (۱۱) الحوالہ لکھ و (۱۱) لکھ و (۱۱) لکھ
 صد اعظم
 و ہ

(Belge no:4)

(Belge No: 4)

Bâbiâli

Daire-i Sadaret Hususî

Avrupa'da olan Ermeni komitesi Muş taraflarında bazı tecavuzat ve haraka için Ermeni fesedesini tahrik eylediği gibi Payitaht-ı Saltanat-ı Seniyye'de dahi bir iki vukuat-ı ciniye ifa ettirmek istediği malumemane haber verilmekle ve evvelki gece Yeniköy ile Mirköy arasında bir Hristiyan ekmekçinin katledilmesi ve Beyoğlu'nda bir iki fi'l-i sırkatin vukuu dahi güft u şenîd olduğu anlaşılmala Zabtiye Nezaret-i Celilesinin nazar-ı dikkati celb olunmuş ve bizzat takibat ve tahkikat icrası dahi mukarrar bulunmuş olduğunun Sudde-i muallâyı mülukâneye arzı mütemennadır efendim.

11 Zilhicce 1321-15 Şubat 1319

Sadrazam

(Belge No: 5)

Yıldız Saray-ı Humayunu
Başkitâbet Dairesi

Bitlis'ten Şifre

Muş Ermeni murahhasa vekili Vartan ile Cebel Ermenileri tarafından Muş'ta konsoloslara verilen dört kıta evrâk-ı muzırıra suretleri 14 Temmuz sene 1320 tarihli ve 455 mnumaralı arize ile takdim kılınmış idi. Ahiren, Şaki Antranik tarafından Muş'ta konsoloslara suret-i hainanede şikâyet ve taleb-i ıslahatı havi bir muhtıra verildiği istihbar kılınıp, Van İngiliz konsolosunun mezkûr muhtura her nasılsa aynen arz ve Rusya konsolosunun nezdinde ki yalnız müşahade kılınmış idi. İngiliz matbuatının neşriyatına nazaran muhtıra itasının sahih olup olmadığının makam-ı sadaretten iş'ar olunmasına binaen mezkur muhturanın suret-i tercümesinin 1 Ağustos 1320 Bitlis'ten çıkarılacak posta ile makam-ı sadirete irsal kılınacağı ma'ruzdur efendim.

4 Ağustos 1320
Vali Ferid.

بدر کمالی

باز کتاب داروی

در دخی از روی هم که مشیت کسب آید بکلی شفه نهاده شود

۸۷۴۸

ع. ۱۸ سطر ۱۹ صکره و نوری جزیره بولند قری اکلا شلا اینی فده سبک سیخا و زنده اوارا
 و فایه ایه وایش در بر صفت خلقت دیگر صفت نوحی شیره قطعاً بدیه و بریدن بد خواها
 سرشته اقول ادر چه احوال کلاً سیخ و از اسی لازم ده اولید نیس و یونی و اخلاص قوم
 عکبر بنه کجیه بی صبور اغایه اویتز و بوره ابدی و خوی بر نهان و درودیه قدی
 موجود اید تقیر اسب اهنم ارنی و فیض قطعات اهنم بر قیدی صید تقصده تجوی فی سبوت
 عکبر کیه با ندر عده خایه یی فله و بر صورت خود هکله شکر از غیب پورده اولیده ذکر
 اولیاده پی صبور ادر چه صوره و اغایه بر کران بوم بولن کران زاننا داخل و لایس
 بونا ندر موجود این مقدار سفری ابداع ایل و بر صم فیه و بر خواها جاننده عک
 شاه عکبره تقیانه و اسلانه و خوی قطعاً حسی از غلبه اوزره و لایس لرزی بقدر مایه
 عکبر و ضابطه این اشو صبور ادر بر لک بر لک بر لک و ما از ذکر رؤسای فارس بالا حقه ارفا
 بیوزری و انکیز فونلور نزدی عکبر و در فانه تخلیه (کربانه) عکبره اسطه قایله ایجه
 کله دایته و غایت حکمان بر صورت عکبر اولیاده به حال الهه ایدلری و این فده سن جو دله
 اولیاده بیدریه صجه قریه کی قریه مایه به حکوت و طایفه ایدلری و این فده سن جو دله
 قریه قریه ایدلری عکبره ارفا و فی بولن بر صبور ادر اینی فده سن جو دله
 اولیاده قطعاً بدیه و بر لک شرفه و جویتز ایدلری سیخا و فایه و لایس عکبره
 و بر لک با عکبره ایدلری طرف سر عکبره و عکبره ایدلری و لایس و لایس ایدلری
 معاریه نسیم شکر ایدلری عکبره ایدلری ایدلری ایدلری ایدلری ایدلری

نقشه ایدلری
 قوی قوی
 کربانه صعب

(Belge No: 6)

Yıldız Saray-ı Hümayunu

Başkitâbet Dairesi

8738

Dördüncü Ordû-yı Hümayun Muşiriyetine keşide edilen şifre telgrafnamenin suretidir.

8 Şubat 319 Sason ve Talori cihetlerinde bulundukları anlaşılan Ermeni fesedesinin men-i tecevuzatıyla oraların vikay-i emnu asâyîş ve bir sınıf halkın diğer taarruzu gibi şeylere katiyyen meydan verilmeyerek berd bedhâtâne serrişte-i akval olacak ahvalin külliyyen men ve izalesi lazineden olmasıyla Bitlis Vilâyeti dahilindeki kuvve-i askeriyyenin yeniden 7 tabur i'zamı ile 18 taburla iblağı ve kuvâ-yı ehemmiye-i mevkiyası hasebiyle mutasarrıflığa tahvili komisyon-ı askeriyece bitezekkür arz-ı haki pay kılınmış ve suret nezd-i hümayunu şahanede tensip burulduklarından zikr olunan 7 taburun o vecile sevk ve izamı ile beraber gerek bu taburların gerek zaten dahil-i vilâyatta bulunanların mevcudlarında miktâr-ı seferiye iblağ edilmesi ve bir takım müfialin ve bedhahan canibinden askir-i şahane aleyhinde muzırriyat ve isnadat vukuna kat'an ve şeref-sudur iş bu taburlarla birlikte bulundurulması ve salîfüz-zikr rüesâ-yı fesadın bilahare Amerika misyonerleri ve İngiliz konsolosları nezdinde azimet ve dehaletle tahsi girîbân etmelerine imkân kalmamak içinkemali dirayetle ve gayet hakimane bir suretle hareket olunup müphem hal elde edilmeleri ve Ermeni fesedesine cevelongah olduğu bildirilen Tapik kariyesi gibi kurraya me'murîn-i hükümet ve kâfi renecere jandarma ikame edilmekle beraber kurrayı mezkure vech-i muhafaza-ı askeriyye altında dahi bulundurulmayıp oraların Ermeni fesedesine mahall-i ictirra olmasına katiyyen meydan verilmemesi şerefsudun buyrulan irade-i seniyye-i cenab-ı hilafetpenahi icabı celilinden bulunmak ve bu babta Bâbiâli ile taraf-ı seraskeriyye de tebligat ifa edilmiş ve zat-ı valâ-yı muşir-i ekremîleri selam-ı saadet şahane ile taltif buyrulmaları ile ol babda.

9 Şubat sene 919

Mukabele edilmiştir

Kulları Mehmet Emin

Kulları Hakkı.

موسسه بنیاد و البند علامه بنیاد

[illegible]

(Belge No: 7)

Bâbiâli

Daire-i Saadaret-i Uzma

Mektubi Kalemi

Muş'ta Bitlis Valisi'nden gelen şifre telgrafname

Eşkiyaya nasihat icrası hizmetinde bulundurulmuş Bitlis ve Muş Ermeni murahhasalarıyla Bitlis Meclis-i İdare ve Muş Meclis-i cismanî ve ruhanî azası bugün çadır içinde nezd-i çâkerânemde ise de mumaileyhim işleri kalmadığından ve burada pek sefil olup hastalanacaklarından bahisle avdetlerine müsaade edilmesi şimdiye kadar söylemekte iseler de avdetleri halinde icraat-ı cariye-i hüyükte haricte nak ve ilân edecekleri mülâhazasına binaen vaki olan istizan cevabının vuruduna intizar eylemleri kendileriyle imrar-ı vakt ve muvaffakiyet-i seniyye-i cenab-ı hilâfetpenahi ile Geligozan'ın zaptına talik kılınmıştı. Bugün diğer telgrafla az olunan tefsilata nazaran asakîr-i şahanenin Binayet-i Allahu Teala akşama kadar Geligozan'a girmesi keviyen me'mul bulmasına ve çâkerlerinin dahi Geligozan'a mütebaki asakîr-i şahane ile beraber azimetim tabii olmasına mebni mumaileyh umanın avdetine müsaade olunacağı ve bir de eşkiyaya olan nasihatları rahip Arakil ile birlikte irsal için istenilen ve geç kalıp rahibin eşkiya nezdine azametden sonra Şenik kariyesinde nezdinizde gelen Muş'an Çaklı manastırı murahhasa vekili Rahip Vartan'ın mahirane isticvabı halinde eşkiya rüesasasından birinin akrabası olduğu tezaür edeceği her ne maksatla ise Bitlis murrahhasası Eznik Efendi tarafından kemal-i mahıemiyerle taraf-ı mülükâreme ihbar kılınmasıyla derhal bir vesile ile nezd-i kemterâneme celb ve ifadesi resmen Bitlis müstantikına zabt ettirildikte cebeldeki şöhretli reislerden Ermanak'ın reis olduğu anlaşılmağa beraber hazelenin Bitlis ve Muş ve Genç sancaklarında vaki Hristiyan köylülerini gezip itlaf ve ihrak felâketleriyle şu son birkaç ay zarfında bir hayli lempa topladıklarını ve hatta köylüleri kendilerine erzak ve akçe götürmeye mecbur ettiklerini ve tenkilatın icrası sırasında mezkûr köylerle ova kurrasında iğtişâş çıkarmak mukarrer olduğunu ifade etmesiyle kendisi dahi hal-i misafirette tutmuş ve buna dahi murahhaslar ve azalarla beraber bırakılacağı ve saye-i kudret-vaye-i hazret-i hilâfetpenahide her tarafta tezyidât-ı inzibatiye berdevam olup cebelden başka her tarafta sükun ve asayiş hüküm ferman bulunduğuna ma'ruzdur efendim.

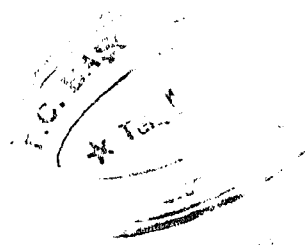
Ermanak'ın fi 20 Nisan sene 320

Vali Ferid.

نمایش ولایتی در اداره سینه تعلیمات

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين

ارضا شمس خردی و از آنجا که امور تعلیمات موسسه اوده سده کز در ملکه بوظایف ولایتی
عزیز به بنگاه در مکاتیب و در دولت و وزارتین و علی کربوبه پنج دره از منقریه
معه اولدین بالاستخبار دوه نخریه اجلاسید سوریه و مایهین و قیاقلی و جهات
طغنه عد و تفنگ و بر رویه و او جهوز فقاه به فتنه در دست و مویش
اولسید معامه قانونیه در دست اجلاسیدین معد و هنر و نامه (مخبر) بنده
در

(Belge No: 8)

Bâbıâlf

Daire-i Saadaret-i Uzma

Mektubi Kalemî

Bitlis Vilayetinden Varid Olan Şifre-i Telgrafname

Ermeni eşkiyasını taharri ve izale-i memuriyeti ile Muş Ovası'nda gönderilmekte bulunan Vilâyet Jandarma Kumandanı İzzet Bey bu kere de Mekrakum ve Erdemenk ve Varteniz ve Alikeryon nam dört Ermeni kariyesinde silah müddehar olduğu bir istihbar dün taharriyat icrasıyla Sürmeli ve Martini ve Kapaklı ve Çakmaklı 29 adet tüfenk ve bir rovelver ve 395 fişenk ve derdest ve Muş'a irsal olmasıyla muamele-i kanuniye derdest-i icra bulunduğu maruzdur ferman.

fi 24 Temmuz Sene 320

Bitlis Valisi

Ferid.

(Belge No: 9)

Bâbiâli

Dahiliye Nezareti

Şifre Kalemi.

Van Vilâyeti'nden Alınan Şifre

Cevap 29 Haziran 1328 Tan Gazetesi'nin neşriyatı mahz-ı isnaddır. Bu Vilâyette iki Şaki icrâyı şakâvet ediyorsa da bunlar Ermeniler'e hasr-ı şekavet etmemişlerdir. Hatta şakilerden birinin şimdiye kadar katiyyen Ermeni'ye tecavüzü vaki olmamıştır. Asakir-i şahâneye olan son tecavüzleri dahi mahiyet-i efali iraeeye kâfidir. Bu vilayette Ermeninin keridun şikâyeti kadar ektradın de ektrad'dan şikâyeti vardır. Taraf-ı kemteriden icab eden bu vilayette tebligat-ı müessireye zaten ifâ olunmuştur. Hakikatte senelî-ecli'l müdafaa böylece tebüyyünü ve bedhbah bir menbadan teraşüg ettiği anlaşılan neşriyat-ı vakıanın reddi için matbuat-ı ecnebiyye idaresi şu beyanattan iktibasen kat'i bir tekzipname tasdir edebiliyor.

Vali Ahmet İzzet.

fi 2 Teşrini evvel sene 328

تاریخ

در بیان

● ● ●

مكتبة

五

۲۷۷

مجلس

وان بتیس ولایتی راہزنہ ایقاع ایملکدن وقوعات جناتہ نکی منع ندرلم برابر ضحاکس و سورو خاوار ولایتلک تعقیب و درستی
و کمال شتر تجزیس حصہ بطریقہم وقوعہ شفاہی و تحریری مقدر مرلعات ادرین آسانلک محافلک و اشتیاقلک درستی اجون
وایت فکرمہ ادرسیدہ نکی اعطای ادرستی و بعد ما بوشلاو وقوعات الیم نکی ایقاع ایملک و علی قایمہ اکلانہ کرامی طرفدن دایعینہ وعد
و افادہ سورلمہ ادریمی حالہ موسہ مرعہ لعنن اللہ ^ع نایخیم آندانہ تعلقنامہ احوال محلیہ لم وقوعاتلک سببی و جملہ رونم تکرارہ ادریمی
و حکومت محلیہم هیچ بر بدیر نسبت ادرلکی بدیر ادرکی کی بتیس مرعہ لعنن عینی نایخیم آندانہ دید تعلقنامہ ده دخی تبلیغات و اوامر
مذکورہ در هیچ بر تکرار کویر محبوب امدادلک صلاح و حکومت محلیہ نکی طیفید بولندن راہانلک ہیجانہ و المندن جنت و شکایت الیم و بو
حالت دومی ایتمہ محل ایملکیم بعد بر در جبر و اسیرہ المندن بنا و وایت مذکورہ ده کی آسایسہ و انضاطلک صورت قطعہ ده محافلکمی آسانلک
سرعت استکمالی نادر و اھمیت استعاضاتلور ارباب امر و زمانہ حصہ ندرمہ ادرلک۔ (ع) ^ع و اہمیت ^ع و اہمیت ^ع ادریمی بطریقہ

امنی طریق

五

(Belge no:10)

(Belge No: 10)

Ermeni Milleti Patrikliği

Der-Saadet

Tahrirat Kalemi

362

Adliye ve Mezahib Nezaret-i Celilesine Maruzı daileridir.

Van ve Bitlis Vilâyetleri dahilinde ifa edile gelen vukuat-ı cinaîyyenin men-i tekerrürüyle beraber mütecasir ve müşevvik-i fesat olanların ta'kib ve derdesti ve kemal-i şiddetle tecziyesi hakkında patrikhanece vukubulan şifahi ve tahriri müteaddit müracaat üzerine asayişin muhafazası ve eşkiyanın derdesti için vilâyet-i mezkureye evamir-i şedîdenin ifa edildiği ve ba'dema bu müsillü vukuat-ı elîmenin ifa edilemeyeceği kabire erkân-ı kiramı tarafından dailerine va'd ve ifade buyrulmuş olduğu halde, Muş murahasalığından 1 Eylül sene 1328 itibariyle alınan telgrafnamede ahval-i mahalliye ile vukuatların sabıkı vech ile devam etmekte olduğu ve hükümet-i mahalliyyece hiçbir tedbire teşebbüs edilmediği bildirildiği gibi Bitlis murahasalığından aynı tarihle alınan diğer telgrafnamede dahi tebligat ve evamir-i mezkureden hiçbir semere görülmeyip İslâmların müsella ve hükümet-i mahalliyyenin bikayd bulunmasından ve ahalinin heyecanda olmasından bahs ve şikâyet edilmesine ve bu halin devamı artık tahammül edilmeyecek bir dereceye varmış olmasına binaen vilâye-i mezkuredeki asayiş ve inzibatın suret-i katiyyede muhafazası esbâbının surat-ı istikmalî tekrar ve ehemmiyetle istida olunur ol babda emr u ferman hazreti menlehü'l-emrinedir.

fi 4 Şevval sene 330 ve 3 Eylül 1328

Ermeni Patriği

برخاستن اتصال اسلیم به ارضیون و لایحه سقیم رسیدن مدغمین دعوتی به صورتی مایس و وزیر
برخاستن میفایه ایمنه ترسیانده بولندری در کسب حدوده به فدیون بولندری تجاوز نسجه اولدی خیرا
اولدینونه فوئه العاد سنقلا بولندری لندسک و بولیم به حال وقوعه نه صورتی حرکت اولدی ایجاب ایدیه جیلک حوالی
ماتورینه ارونیلغ بولدی و کیندر ارض و معدنه بولیم کاهمه و فحاشی سوه ایلیم اولدینونه حالده مبنانی قطعاتی کما
بوده نوضی ارایله اولای یکدی سکریتی فرقه کینه به ارضیون اعاده یله بالنسبه ارضیون حوصه اولای یرلر عکا
برآکامی حدودون دها صیتی به نفعیه الشف بولندریس بین زیان محسبات اولدینونه مدد و صند

والی
مکتوبی

۲۹
۱۲۹۰
۱۲۹۰

محم
در دفتر شفق
۱۲۹۰

(Belge No: 11)

Bâbiâli

Dahiliye Nezareti

Şifre Kalemi

Mahremdir.

Trabzon Vilâyetinden Alınan Şifre

Bir muhtariyet istihsali emeliyle bazı Ermenilerin vilâya-ı Şarkiyye'de Rusya'nın müdahalesini da'vet edecek surette Mayıs ve Haziran aylarında bir gaile çıkarmak için tertibatda bulundukları ve Rusya hudunda bazı fedailerin bu tarafa tecavüz tasamiminde oldukları haber alınmış olduğuna fevkalâde müteyakkız bulunmaları lüzumunun ve bu vech ile bir hal vukuunda ne suretle hareket olunması icab edeceğinin haval-i mezkûre memurlarına emr-u tebliğ buyurulması ve geçenlerde Erzurum'dan buraya gelmiş ve kısmen sevk edilmiş olduğu halde menbağ-ı kertânde Şimdilik burada tevkifi emredilmiş olan Yirmisekizinci Fırka'nın yine Erzurum'a iadesiyle bin-nisbe Ermenisi çok olan yerlerin askersiz bırakılmaması hududun daha sıkı bir nezaret altında bulundurulması pek ziyade mucib-i muhasenât olacağı ma'ruzdur.

Fi 12 Nisan sene 1329

Vali

Mehmed Ali

Dördüncü Şube Müdiriyyetine

Mahrem.

تخلص ولا يقنه له الفانه سيفي عليه -

[illegible]

—

فربانگورده جبرک دفعی مرکز دلايه ، صحنی متعصب جبهه عدليه دم مدعی محمد صادقی
صلی جبرم کفشیه ی آقا متعصب برائت از ممد زنی ایله قهریده کوند رسته ایدی ی چیزایه برکوله
صحن نقطه لرک نقیض ایچوله هو قور نا هیکن کدک فربانگورده پاکیه نیجه به قدر معاونت یکوله
اول قهریده برکوله صحن تخفیف تدبیر اجرا ایله مرکز عودنا اینه کلری خیر انسه ایله دو تخفیف ته
نه به نیچر اوله نقیض اکلایه مدینه اوله اوردو فربانک مختار وایدی کلندی جلیه وکیفیه قلی نه

(Belge No: 12)

Bâbiâlli

Dahiliye Nezâreti

Şifre Kalemi.

Bitlis Vilâyeti'nden Alınan Şifre-i haliyedir

C. 6 Mayıs sene 1326 İrade buyrulan karye, Bitlis kazası mülhakâtındandır. Derhal mahall-i vak'aya gitmiş olan Mülkiye ve Adliye Memurlarının gelecek raporları üzerine arz-ı hakikat olunur. Jandarma Alay Kumandanı'nın bu babda yazdığı varaka süreti arz kılındı. Şimdiye kadar olan tahkikat ve müşhüdât ekradın lehindedir. Burada Cemiyetler Nizamnamesi'ne, iâneler layihasına göz gezdiren olmamıştır. Taşnaksutyun namıyla Ermeniler hakkında her türlü tazyikata ve cebren para ahzına muhtar bırakılmış olan hürriyetleri meşkûk bazı erhasa karşı mutasarrıfın vürüduna kadar burada hükümet mevcûdiyet gösteremediğinden şimdiye kadar meydana istediğinden ziyade vâsi bulan o gibilerin te'siri hala murahhasa üzerinde câridir. Bu babda tefsîlât-ı lâzime derdest-ı arzıdır. Ferman

fi 8 Mayıs sene 326

Muş'dan vürüdû 9....

Vali Tahir.

(Belge No: 13)

Bâbîâlî

Dahiliye Nezareti

Müdüriyeti

1053 Umum

Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Haleb, Hüdevendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ma'muratü'l-azîz, Van Vilâyeti'ne,

Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Karesi, Kayseri, Kara Hisar-ı Sahib Mutasarrıflığına
Şifre

Bitlis'te zuhur eden Ermeni eşkiyası ve Haleb ve Dört Yol'da yine Ermeniler'in askere karşı vukû bulan tecâvüzâtını ve Kayseri'de zuhûr eden künyeli bombalar Rusça, Fransızca ve Ermenice grupları havi şifreli muhâberât evrâkı memleketde düşamlarımızın tarafından bir ihtilal teşebbüsü hazırlamakta olduğuna delalet eylediğine her türlü ihtimâle karşı bu gibi vekay'i tahaddüs eden menâtıkda tatbik olunacak muâmele ile taht-ı silahda bulunan Ermeni efrâd hakkında Ordû-yı Hümâyûn Baş Kumandanlığı vekâletinden ordulara tebligât-ı mahsûsa ve umuma ifa kılınmıştır. Mülkiye'ye müteallik eden hususatda bilâ ifate-î zaman cihet-i askeriyye ile bil-müzakere icâb eden tedâbirin tamamını tatbikine fevkalede itina olunması ehemmiyetle tavsiye olunur.

fi 15 Şubat sene 330

Nâzır Tal'at

(Belge No: 14)

Bâbîâli

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiye Mûdûriyeti Kalemi

Bitlis Vilâyetine Şifre

Van ve Bitlis arasındaki Ermeni köylerinin kıyam ederek kendilerine iltihak eden Ermeni asker firarileriyle birlikte beş telgraf hattını kestikleri ve bu vak'ada Van ve Gevaş arasında, Gevaş kazası ile Van'a posta evrakını nakleden jandarmaları pusuya düşürerek şehit eyledikleri ve bu sebeple Van ve Bitlis postalarının te'hir-i ihalesine mecburiyet bulunduğu iş'ar kılındığından oraca da gerek telgraf hututunun ve gerek postalarının muhafazası için icab eden tedabirin Van Vilâyetiyle bilmuhabere ittihazıyla inbası

fi 15 Kanunuevvel sene 330

Ta'lat Nazır

(Belge No: 15)

*Bâbüâli**Dahiliye Nezareti**Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti**Kalemi**Şifre****Musul Vilâyetine, Urfa, Zor Mutasarrıflıklarına***

Van, Bitlis ve Erzurum Vilâyetlerinden o taraflara gönderilecek Ermeniler hakkında tatbiki icab eden muameleye mütedair talimatın bazı aksamı ber-vech-i âtî tebliğ olunur. Gönderilecek Ermeniler taraf-ı hükümetten tayin edilen mahallere nakl ve oralarda -iskân edileceklerdir. Mahall-i iskâniyelerine vürud eden Ermeniler icab-ı hale ve mevkie göre ya müteferrik surette mevcut kurra ve kasabata inşa edecekleri hanelere veyahut taraf-ı hükümetten tayin edelcek mahallerde yeniden tesis edecekleri köylere yerleştireceklerdir. Ermeni iskân edilecek kur'a ve kasabata, yeniden tesis edilecek Ermeni köyleri hududun Bağdat şimendiferiyle iskân hatarının ve diğer hutut-ı hadidiyeden la-akal yirmibeş kilimetre uzak bulunması şarttır. Nakli icab eden Ermenilerin temin-i sevk ve iskânı mahallî memurin-i idariyyesine aiddir. Mahall-i iskânlarına sevk edilen Ermenilerin muhafaza-i can ve mallariyle temin-i iâşe ve istirahatleri güzergâhlarında bulunan memurin-i idareye aiddir. Nakl edilen Ermeniler kaffe-i emval-i menkûle ve eşyalarını birlikte götürebilirler.

fi 10 Mayıs sene 331

Urfa Mutasarrıflığına

Musul Vilâyetine

Vilâyetin kısm-ı cenubinde

Livanın Ermeni meskun olan merkezî

civarı müstesna olmak üzere.

(Belge No: 16)

Bâbıâli

Dahiliye Nezareti

İskân-ı aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti

Şifre

Bitlis Vîlâyetine

Vilâyet dahilindeki muhacirin ile menatık-ı harbiyeden iltica etmiş ahalinin muhtac-ı muavenet bir halde oldukları bildiriliyor. Tahsisattan şimdilik beş bin lira telgrafla gönderildi. İaşelerinin temine sarf lüzumunda tahsisat taleb edilmesi emval-i metrukeden mevcut zehairden lüzum görülen miktarının kendilerine tevziyle iskânları..

Nazır nâmına

fi 12 teşrîn-i evvel sene 331

(Belge No: 17)

*Yıldız Sarayı Hümayunu**Başkitabet Dairesi*

8885

Sadarete gönderilen tezkirenin suretidir.

Talori cihetinde ibtikân kariyesine Ermeni hazelesinden on dört kişi gelerek uç Müslüman katl ile birtakım İslâm kadınlarını alıp götürdükleri ve kendileriyle birleşmeyen müslümanları kat ve hanelerini ihrak edeceklerini bil'-ılan tehdit eyledikleri ve bu ahvale ahalf İslamiyeyi bitteheyüc Ermeni kariyesine hücum ettirmek maksadıyla teşebbüs etmekte oldukları ve dördüncü ordû-yı Hümayun müzüriyet-i celilesinden bildirildiği gibi Sason dahilindeki aşâir halkından bazısının üşerâ-yı merkumeden ahz-ı intikam kasdıyla ittifak etmek istedikleri ve Ermeni hazelesinin Tapik kariyesi ile diğer mahallerdeki taadiyattan müteessir olan ekradın teskin-i galeyanı icraat-ı hükümetle kabil olabileceği Bitlis vilayeti vekaletten iş'ar edilmiş olup bu babda Bab-ı Alic'e dahi işaret vuku'u tabii olduğu halde işarât-ı vâkıa üzerine Bâbîâlice ittihhaz olunan tedâbir dair şimdiye kadar utbe-i hülyaya bir arıza ve işar vaki olmamış ve halbuki salifü-zikr ahval-ı mefsedetkaranenin halen ve ibtidaen tesirât-ı muzırrası ve binaenaleyh bu babda acilen tahsil-i lazime-i nafianın ittihazi ve rucub işar olmakla beraber ahalinin işe karıştırılmaması katyen elzem bulunmuş olduğundan ve mahaza evvelce canfb-i vilâyetten gösterilen lüzuma binaen ve komisyon askeriyece itti haz olunan karar tevfi ken Bitlis tarafında mevcut kuvvetin yedi tabur daha ilâvesiyle tezyidi ve üslûb-ı hakimane ile hareket olunup ahaliyi işe karıştırılmayıp uygunsuzluğun defi ve rüesâ-yı fesadın dördün beşi geçenlerde cihet-i askeriyece tebliğ olunduğu gibi saire-i fesadın günden güne tevs-i-i daire etmekte olduklarına dair mahallinden bu kere vuku bulan iş'ar üzerine dahi dördüncü orduy-ı hümayundan iki redif livasının talim ile meşgul bulunmak ve te'min-i muhafaza-i asayiş hususunda kendilerinden istifade edilmiş olmak üzere taht-ı silâha alınması hakkında bu defaya cihet-i askeriyece ifâ-yı fesadın ve etâl-i şakavetkaranelerin beyan olunarak eşhâs-ı merkumenin elde edilmesi ve İslâm kadınlarının hemen tahlis olunması esbabının istihsali şerefsudur buyurulan irade-i seniye-i cenabı hilafetpenahi icabı celilinden ol babda.

Mukabele edilmiştir

fi 11 Zilhicce sene 321

*Kulları Hüseyin**Kulları Hüsnü*

(Belge No: 18)

*Bab-ı Ali**Daire-i Sadaret**Akd-i Divan-ı Hümayun*

Diğer tezkire-i senaviyeye zeyldir. Muş'ta Bitlis Valisi beyefendi hazretlerinin nezdinde bulunan Ermeni murahhaslarıyla saireden mürekkep heyet-i nasiha artık işleri kalmadığından bahisle avdetlerine müsaade olunmasını talep ve ifade etmekte oldukları gibi cunud-ı cenab-ı mülukanenin biinayetallahî Teala dünkü gün akşamına kadar mecmu-ı eşkiya olan Geligozan'a girmesi kaviyyen me'mul olub kendisi de asâkir-i şahane ile beraber oraya gideceği cihetle heyet-i nasihanın avdetlerine ruhsat verileceğine ve heyet-i mezkure meyanında bulunan Muş'un Çekli manastırı murahhasa vekil Rahip Varta'nın mahirane isticvabı halinde eşkiya rüesasından birinin akrabasından idiği tezahür edeceği Bitlis Ermeni murahhasası tarafından cihet-i mahremanede iş'ar ve ihbar olunması üzerine mumaileyh rahip Vartan bizzat celb ve isticvab olundukta filhakika cebeldeki rüesa-yı eşkiyadan Ermanak'ın reis olduğu anlaşıl原因 ifadesinin zabt olunduğunu ve cebelden başka vilayetin her cihetten sükun ve asayiş berkemal bulunduğuna dair bazı tefsilatı havi vali-i müşerunileyhden alınan Telgrafnâme leffen arz ve takdim kılınmış ve heyet-i nasihanın avdetleri halinde hareket ve tertibat-ı askeriye şurada burada işae edecekleri ve bu da mahzuldan gayr-i salım olduğundan bunların bir vesile-i münasibe ile orada birkaç gün daha ikamet ve hizmetle lüzum gösterilerek tutulmuş ve tedabir-i inzibatiyenin bir kat daha tevsikiyle şekavet ve mefsedetin men-i sirayeti esbanın tekmiline son derece de itina edilmesi val-i müşarunileyhe cevaben te'kid ve tavsiye olunmuştur efendim.

17 Sefer sene 322 21 Nisan 320

Sadrazam Ferid.

وزارت کشاورزی و دامپروری
تکلیفاتی
نیز

موشه بنیوی والیسند کلاسه شیفه توافقه

صاحب جفته کی ارض اشیا سند کرمایه وزیریکایه خیر لری احادیله ارشیده جایه اولاسکنتی و بنیرک
اموال و استیجی کلا کوزیه قریه سونور دکلر عماره قریه سنده بولنار بولیس دکلر بیک و موشی درتاریک اوچ
اسلمه جیده برب میا قریه اوزره درت عدد قرضی شیفه جیلک کی خدمت نزدیک کیدرک شماره قرضه اوزره اوزره
صکده حدود ابدی قریه دخی موده بولیس دکلر سند شوره مایه اکلر شمس و حرات عکس نه مقدمه اولوه اوزره کخی
داخته موانع موده اولوه شیه نام قریه ده اقره اولوه اوزره موده قریه کی صاحب لوده برین قریه طرفه
و مازکد قرضی مرکز اولوه قریه جوده نقطه سنده کی ابکی بلوک اشیا نه بولنار موده قریه بولنار قریه قریه
در دنت سوده بولنار قریه قریه کی ابکی صاحب بولن دخی حرکت اماره بولنار قریه قریه اوزره اولوه اوزره

والی
خیر

۱۸
۵۰

(Belge No: 19)

Bab-ı Ali

Daire-i Sadaret-i Uzma

Mektubî Kalemi.

Muş'ta Bitlis Valisi'nden gelen şifre telgrafname.

Sason cihetindeki Ermeni eşkiyasının Germab ve Zenikan kariyelerini ihrak ile Ermeniden ibaret olan sekenesini bunların emval ve eşyasını küllüyen Gözfiye kariyesine götürdükleri Irak kariyesinde bulunan polis memurunun ve Muş'lu dört Ermeninin üçü asliha-i cedide birisi çakmaklı üzere dört adet tüfengi müstahsiben cebeldeki hazine nezdine giderek mezkûr tüfenkleri orada bıraktıktan sonra avdet ettikleri dahi Muş polis dairesinin jurnalından anlaşılmış ve hareket-i askeriyenin mukaddemes olmak üzere Genç dahilinde mevâki-i mühimmeden olan Şeyh nam karyede ilâme olmak üzere Muş cihetindeki taburlardan brisinin Kulp tarafına ve Malazgirt kazası merkezi olan Kableccuz noktasındaki iki bölüğün eşkiyanın bulunduğu mahallere karib bulunan Gomik manastırına derdest sevk bulundukları gibi Kulp'taki iki taburun dahi harekete amade hazır bulunmaları hakkında kumandanlıktan emir verilmiş olduğu mülâhaza oluna.

fi 8 Nisan sene 320

Vali Ferid

(Belge No: 20)

Bab-ı Ali

Daire-i Sadaret

Akd-i Divan-ı Hümayun

427

Geligozan'a suret-i azimet ve avdetle eşkiyadan Muş'lu Haçık namında bir macruhun lede'listicvab eşkiya hakkında verdiği izahatın tefsilatına ve tenkilât-ı vâkıa ile Geligozan ve Talori ve Akçayır mevki-i hudud-ı mahsuresi dahilinde cevelan eden eşkiyanın tenkil edilmediği halde kendilerini toplayıp güç ele geçecek surette dağılacakları ve harekât-ı askeriye teşdîd edilir ise dehalet eylemleri muhtemel olmasına nazaran tesri-i tenkilat lüzumu kumandan Salih Paşa'ya tefhim ve izbar kılındığına dair Muş'ta bulunan Bitlis Valisi Beyefendi hazretlerinden alınan telgrafname arz ve takdim kılındı efendim.

fi 21 sefer 322-24 Nisan 320

Sadrızam Ferid.

(BelgeNo:21)

Bab-ı Ali

Daire-i Sadaret-i Uzma

Mektubi Kalemi

Bitlis Valisinden vârid olan şifre telgrafname

Ermeni hazelesinin farika-ı tevsiyatı olarak hanelerini ihrak ve hazeleye iltihak eden ve airen hükümet-i seniyyeye arz-ı dehalet etmeleriyle karyelerine gidip iâşe ve iskanlarına müsâraat olunan Köylü Ermeniler ötede beride ve çukurlar derununda ihzar etmiş oldukları emva ve eşya ve zaire vesairelerini birer birer meydana çıkarmağa başladıkları cebelde bulunan Muş mutasarıfı canibinden bildirildiği ve bu da şekavete çıkmak için tertibat ve tedarikatın evvelden icra edilmiş olduğunun delaletinden bulunduğu cihetle arz-ı malûmata mûcaseret kılındığı ma'ruzdur. Ferman...

fi 29 Haziran sene 320

Muş'ta Bitlis Valisi Ferid.

[illegible]

(Belge No: 22)

*Bab-ı Ali**Daire-i Sadaret**Akd-i Divan-ı Hümayun*

Sason cihetinde Ermeni eşkiyasının bu kere dahi iki kariye ihrak ile Ermeni'den ibaret olan sekenesini ve emval ve eşyalarını başka bir köye götürdükleri ve Muş'lu dört Ermeninin esliha-yı cedideden yedlerindeki dört adet tüfenki müstashiben cebelde bulunan hazele nezdine giderek silâhları orada bıraktıktan sonra avdet ettikleri tahkikat ve ihbarat-ı vakiadan anlaşıl原因 hareket-i askeriyenin mukaddemesi olmak üzere Genç dahilinde mevki-i mühimmeden ma'dund olan bir noktada ikame edilmek için Muş cihetindeki taburlardan birisinin Kulp tarafına ve Mazgirt kazası merkezindeki iki bölüğün eşkiyanın bulundukları mahalle karib bulunan Gomik manastırına derdest sevk bulundukları gibi Kulp'taki 2 taburun dahi harekete amade bulunmaları için kumandanlığa lâzım gelenlere tebligat icra olunduğunu mütezammin Muş'ta bulunan bitlis Valisi Beyefendi Hazretleri tarafından gelen telgrafnameye leffen arz ve tekdım kılınmış ve tecavüzleri tekrar etmekte olan eşkiyâ-yı merkumenin cemiyetleri tezayüd etmezden evvel dağıtılması derece-i vücupta bulunduğu gibi şu mevsim dahi hareket-i askeriyeye müsait olduğundan bir taraftan kuvve-i mürettibenin tesrî-i sevki lüzumunun kumandanlığa tebliği diğer taraftan da 5 sefer sene 322 tarihli tezkire-i hususiye-i devletleriyle tebliğ olunan irade-i seniye-i hazret-i nasihayı bilistishab eşkiyanın mahalli içtimama azimetle nesaih-i lazimenin ve tedabir-i sâire-i teskiniyenin ittihaz ve ifası ile herhalde bu işe bir hüsn-i netice verilmesi vali-i müşarileyhe cevaben iş'ar edilmiştir efendim.

fi 6 sefer sene 322 - 9 Nisan 320

Sadrazam Ferid.

فَقَالَ لَهُمْ

و نهی از روی مهر و محبت و بی غش و ستم و در هر حال از روی خیر و نیکی
تفرقه می دهیم و فاصله از یکدیگر می گیریم.

مکمل قلمی

خفیہ و مضمون

اینست بقای سرگرد و در نه سرور از تیرا ملک موسی پور از الواب بخ نام اینی فرستحققی بولند یعنی
 خبر السید و بدین امانه را بدی قوما نه غم بیدار می آید و بک قوما نه است و اول و ده یکی در بولند
 نه کوفریه یا غمید بر قوما نه و در نه تکلیلی نزد می دانی بک افق طرفه نه بات که با سقا قیاسی
 بنیزه ابرار ایجا ب موسی قوما نه انفی و کانه نه است نه قندی بر سقا قیاسی افق عا کر شاهان
 و طیفه سحلی را نه و نه قوه الظهور اسی ندیم کله علی را نه نه ماکانه مقتضای مقصد نه
 اولو بوشه و قوما سولک خوار الواب صبا غمی دایمی فد و نه ک بانه موجب عدا و درجه
 جاده نه بک ایضا غم جاکم و دیکار بولند بنی موسی کال و در ضعیف حاضر می بانه ها کب
 نزات و استقامت البین نه نه بولند ایضا نه بک ایسی فد و طرفه نه مرتب ایسی قوما سولک
 کوفری و کز ایسی کوفری رافنده عا کر شاهان بک انشیکه استرا کیده جیا نه و نه غم قضا
 سبب ویر ملک فکر به بنی تربی ایسه بر ضعیف و عدا نه بولند ملحوط اول بقده نه بولند
 ضعیف و ارا نه و بطور انمی و سکره سوخی مانده و ارات نه ضعیف بر توفیقاً صرف و قوی
 عدلیه و نه بک دخی برابر بولند بری و حجت عسکر به موجب موب و در حواله میدانه
 و بر ایسی بخور با اسقا نه غمیده و لغد صور میر و خد نه عا لیه و در نه سنی عسکر بر نه
 لکجه نضوب یور لکجه مانده و ولایت شایر ابراهیم بیضا نه مقصد ایضا نه سرور در لطف
 رعایت بر ایسی سرور و خد

(Belge No: 23)

*Makam-ı Seraskerî**Mektubî Kalemî**Hususi****Dördüncü Ordû-yı Hümayun Müşiriyeti Celîlesinden Mevrud***

6 Haziran 1320 tarihli şifre-i telgrafnamenin suretidir.

Ermeni eşkiyası sergerlerinden meşhur Antranik'in Muş civarında elvaranç nam Ermeni kariyesinde muktefi bulunduğu haber alınmasıyla Vilâyet jandarma alayı kumandanıyla Miralay Yaver Bey kumandasında olarak iki taburun mezkur karyeye az'ami ile merkumun derdest ve tenk'ilini lüzumu Vali Beyefendi tarafından batezkere iş'ar kılındığı beyanlar icrâ-yı icabı Muş kumandanlığı vekâletinden istizan kılındı. Bu misüllü tenkil-i eşkiyada asakir-i şahanenin vazifesi mahalli jandarmasının kuvve-i inziman olması lâzım geleceği irade-i seniye-i mülûkane müktezâ-yı münifinden olup Muş'ta konsolosların şu aralık içtima etmesi ve Ermeni çalışmaları derkar bulunmasına mebni Muş'un hal ve vaziyet-i hazırası bir kat daha kesb-i nezaket e istisnaiyet ettiğinden bu misüllü ihbaratın Ermeni fesedesı tarafından müretteb olması yani konsolosların gözü önüne Ermeni köyleri dahilinde asakir-i şahanenin maruza iştiraki ile subyan ve nisvanca telefata sebebiyet verilmek fikrine mebni tertip edilmiş bir saniadan ibaret bulunması melhuz olduğundan bu misüllü hususatta iradeli davranılması ve mutasarrıf ve memurin-i adliye ve sairenin dahi beraber bulundurulması ve cihet-i askeriyece mucib-i mesuliyet olacak ahvale meydan verilmemesi için ba-ış'ar tavsiye kılınmış olmağla surat-ı maruza nezd-i sami-i seraskerlerinde yakî-i tasvip buyrulduğu halde vilâyet-i müşarunileyhada tebligat-ı muktaziyede ifasına masrufu lütuf ve inayet buyurulması maruzdur.

(Belge No: 24)

Bab-ı Ali

Daire-i Sadaret

Akd-i Divan-ı Hümayûn

Eşkiya reisi Antranik ile Kevork'un Muş kasabası sırasında ve dağ eteğinde vaki elvaç karyesinde oldukları haber verilmesi üzerine tertib ve izam olunan heyet-i tenkiliye orada eşkiya-yı merkumiye-yi bulamayarak avdet etmekte iken Muş'a karib Terkvanik karyesi pişgâhında mütehassün eşkiya tarafından silâh atılması cihetiyle bir şahs-ı lâîmin dahi hizmetçisiyle beraber hayyen derdest olduğunu ve bu babta icra olunmakta olunan tahkikat neticesinin bildirileceğini müteaizmin Bitlis Vilâyetinde varid olan telgrafa leffen takdim kılındı efendim.

6 Rabiülahir sene 1322 Haziran 1320

Sadrızam Ferid.

(Belge No: 25)

Bab-ı Ali
Daire-i Sadaret
1311

Amedî Dîvan-ı Hûmayun

Şakî-i ma'hud Antronik ile rûfekası tarafından taleb-i ıslahata havi bir muhtıranın mensub oldukları sefaretlere gönderilmek üzere konsoloslara verilmiş olduğuna dair Daily Croncle gazetesinde bir fikra münderic bulunduğu Londra sefaret-i seniyyesinin iş'arına atfen hariciye nezaret-i celilesinden alınan tezkerede bildirilmesine mebni keyfiyet Bitlis ve Erzurum vilâyetlerinden isti'lam edilmiş idi. Mezkur muhtıranın ita olunacağı sahih olup evvelce Van İngiliz konsolosuna verilen nüsha elde dildiği gibi Rusya konsolosunun nezdinde dahi öyle bir muntıranın müşahade olunduğu ve suret-i hainanede şikâyeti ve taleb-i ıshalatı havi olan salıfuz zikr muhtıra nüshasının posta ile derdest irsal bulunduğu cevaben ve Ermeni üşerası tarafından Halep'te inşaat mahallerindeki kıtaat-ı askeriye vukubulacağı şakî-i merkum Antranik canibinden Muştaki Van İngiliz konsolosuna yazılıp suret-i münasibede elde edilen mektup mündericatından müsteban olan taarruza mahal kalmamak için tedabir-i lazıme-i müteyakkizenin ittihaz kılınacağı ve cebelde yapılmakta olan mebani-i askeriye plânları.. çen sene evvel dördüncü ordû-yı hûmayun müşiriyet-i calilesince cüz'i bir kuvvet istiabına mahsus olmak üzere tertib edildiği inşaatı hin-i mübaşerette anlaşılacağı cihetle cebelde ikâmesi mutekarrar bulunan cunud cenab-ı mülukâneyi istiab edecek surette mebâni-i mezkurenin mikyas-ı erkân-ı harbiye tarafından bilzarrure tevsi ve tebdil olduğundan ve şu halde evvelce sarfına mezuniyet verilen mebalîğ gayr-i kâfi olduğundan bahisle inşaatın ikmali zımında iki bin lira kadar bir meblağın ilâveten tahsisi ve bu paranın emvâl-i mahalliyeden tedariki gayr-i kâbil olmasına mebni diğer suretle istihzar ve irsali lazımeden bulunacağı re'sen vilâyet-i müşarunileyhadan alınan üç kıta telgrafnamede gösterilmiş ve mebani-i askeriye inşaatına ait tahsisat-ı merkume hakkında icabı derdest ordû-yı icra bulunmuştur efendim.

(Belge no: 26)

*Bab-ı Ali**Daire-i Sadaret*

2952

Bitlis taraflarında icrâ-yı mezalim ve mefaside cüret eden Ermeni eşkiyasının derdesti ve alıp götürdükleri İslâm kadınlarının hemen tahlisi ve ahalinin işe karıştırılmaması esbabının istikmalî şerefsudur buyurulan irade-i seniyye-i cenab-ı hilâfetpenahi icab-ı alisinden bulunduğunu mübelliğ tezkere-i hususiyye gelen aynı malûmat üzerine Jandarma ve asakir-i şahane ile birlikte hazere-i merkumenin men-i tecavüzatı hakkında lâzım gelenlere tebligat icra ve celb ve cemi olunacak taburlar için dahi cihet-i askeriyyeden aranılan muavenetin ifası keyfiyeti başkaca Erzurum Mamuretülaziz Diyarbakır, Sivas Vilâyetina elciden tavsiye ve enba edilmiş olduğu gibi ahiren şerefsudur olan irade-i seniyye-i cenab-ı cihan-baninin hükm-i alisi mükkerden dahiliye nezaret-i celilesine teblig ve iş'ar kılınmış ise de rediftaburlarının silâh altına alınmasıyla Muş'a sevki hasbel mevsim bir hayli vakte muhtaç ve orada murur-ı tabiyy olan zaman içinde Sason eşkiyasının tezyid-i kuvvet etmeleri ihtimali varaste-i kayd-ı ihticac olmasına ve şimdiki halde gayr-i muallem üç dört yüz Şakiden ibaret olan hazele-i merkumenin ellerinde muntazam silâh dahi bulunduğu cihetle sür'at ve şiddetle tenkil edilmeleri imkânı haber verilmesine ve esasen bunların şimdi tard ve def olunabilecekleri mahal Muş Ovası olup kuvva-i askeriyyenin mevsim-i şita ciretiyle Sasona azimeti gayr-i kabul bulunmasına ve mezkû Muş Ovasının levs-î vücud-ı eşkiyadan tathiri için saye-i kudret vaye-i hazret-i padişahide Dersim, Harput, Diyarbakır gibi civar mahallerden bir iki taburun celbiyle acilen temin-i maksad edilmesi mümkün ve Bitlis Vilâyetinde bir hayli jandarma ve asker dahi mevcut olduğuna mebni cihet-i askeriyece buraların tedkik olunarak yarın dördüncü ordu-yı hümayun müciriyet-î celilesinin talimat-ı seria itası münasib ve işbu mütalaat-ı kasiranem dikkatle Diyarbakır Mamuretülaziz vilâyetleri ile Siirt sancağındaki memuriyet-i mesbukan münasebetiyle hasıl ettiğim birvukuf ve malumata müstenidtir. Kafkasya'da cûzî bir şiddetle Ermenilerin dağıtıldıkları malum olup bunların memalik-i mahrusaye gelmelerine meydan verilmeksizin ve vaki geçirmeksizin haklarında aynı suretle muamele-i serfâ-î tenkiliyenin icrası elzem gibi görülmekte ise de bunun her neveh ile emr u ferman buyuruluyor ise isabet anda olacağı derkardır efendim.

fi 11 Zilhicce sene 1321 - 15 Şubat 1319

Sadrazam Ferid.

۷۷۱

هفت ناصحاب برادر موسس موصفت اولی در موسسه فوئادیه صالحی بنا بر طبق عا کر شا هان بن نراقص
هفته الحالی اولی می بیند که برقی و بارانی به طوری بود که در پی رسیدن بولمنده می بکشد که در اولی استیفا
فایده شریکات عا کر اجرائی قایل اولی می بیند صورت محماده افاده اولی می بیند اسکود و سایر عا کر برادر اول
تقریر و تأیید صریح بقیات تکلیف بن تسریع حقیق که در پی تقصیرات لازم ایضا اولی می بیند و هفت ناصحاب
عا کر شا هان این برادر محلی شفا در کده حکم کوز فیه بطریق فایده اولی می بیند در پی تقصیرات در پی تقصیرات که در
طرفه به بالواسطه استیفا به نصیحه با تسامح می بیند یا بخیار برادر و برادر کنای ما در این حکم که از پی تقصیرات
ایجاد ده که به صورت ناچار در پی تقصیرات یا بخیار برادر و برادر کنای ما در این حکم که از پی تقصیرات
تقریر و تأیید صریح بولمنده و در پی تقصیرات یا بخیار برادر و برادر کنای ما در این حکم که از پی تقصیرات
تفاوت نظایر و قریب و بقیات تکلیف بن تسریع حقیق که در پی تقصیرات لازم ایضا اولی می بیند و هفت ناصحاب

اصول و اساس
صدا عظم

س

(Belge No: 27)

*Bab-ı Ali**Daire-i Sadaret**Akdi Divan-ı Hümayun*

271

Heyet-i nasiha ile beraber Muş'a muvasalat olunarak Muş kumandanı Salih Paşa tarafından asakir-i Şahane'nin nevakisi henüz ikmal olunmadığı gibi berf ve barandan dolayı yolların dahi masedded bulunmasına mebni yirmi günden evvel Ermeni eşkiyasına karşı harekât-ı askeriye icrası kabil olamayacağı suret-i mahremanede ifade olunmuş ise de sükun ve asayiş-i mahallenin bir an evvel takrîr ve temini zımnında takibat-ı tenkiliyenin tesrii hakkında kendisine tethimat-ı lazıme ifa olunduğu ve heyet-i nasihanın asakir-i Şahane ile beraber mahall-i Şekâvete gideceği güne kadar patrikhaneden aldıkları talimat vechiyle şimdiden kendileri tarafından bilvasıta eşkiyaya nasihate başlamaklığı yabancılar yerlerine ve yerliler kendi me'valarına çekilmek lüzümünü anlatmak için dün gece bir suret-i icrâiye düşüneceklerini beyan ile bugüne kadar müsaade talep etmelerine mebni buna muvafakat olunarak neticesinin derdest-i iş'ar bulunduğunu vilâyet dahilinde mucib-i teessür ve heyecan ve calib-i enzara canib olunacak yeni bir hadise-i şekavet-kârane vukuu bulmadığını mutazammin Bitlis vilâyetinden cevaben varid olan telgrafname leffen arz ve takdim kılındı efendim.

fi 4 Sefer 1322 - 7 Nisan 1320

Sadrazam Ferid.

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين

منعبد

تبلیس ولایتیه وار داوله سبفه تنه افنامه

اشقیا رئیس انتراف و کفور قد موسه قهرس مره سینه و صغ انکند و اقع الواغ قریب سینه
اول قدری خبر و پس ایام با لکه اکره هماره و هرت عکرم دیم بد الای یاور به الای کی غنت به
ترتیب اول نامه ناموریه ایام دودیه کیم مذکور فیه اطراف صدار قدری مباحثیه اجل فتنه تحریه
اشقیا بوم مد قدری هرت عودت ایدر کیم موسه طرفه قریب ترکوانه قدری بیشا هت کلد کلد
اوراده متعبد اشقیا طرفه بکرم ال قدر سید و اور زرنه انداخته او نفس اور زرنه با لقا به
اور به بر اشقیا انتراف و عت التمری کفور ایام به پزایکوف اسکند روسیه فدا به
اور به ایکی خدمتیه بر او طهر در دست او نموده و میریدیم زور زنی اور زرنه و فتنه
جهیه و مجروح کفور غت فتنه اعکریده من منفرده بایتی یلدره بویکیم عت ایکی
قدیم هیئت علیه و موسه قوتیانه وکیل جهول پاشا و مرمای یاور به و سارده جه
مفسر زده آجواب اجاقاندر افادات واقعه کیکونه انده و سار مملده در دست
اولوب زجه ایلمه اولامه اورا و فادیه به بوجیل شقا و مفر لیدنیانیه و اطراف
ایلمه و جهیه فتنه حقیقه محل و فتنه به الحانه هذه تحقیق به اجل ایلمه
اول زرنه شلای حاصله نه نفی لاند کیفیت براب به عهده و بیایه فتنه مفر و شتر

افنامه ۱۶ هـ رانه تلخ تبلیس والیه
قریه

(Belge No: 28)

Bab-ı Ali

Daire-i Sadaret-i Uzma

Mektubî Kalemî

Mutaacceldir

Bitlis Vilayetinden varid olan şifre telgrafname

Eşkiya reisi Antranik ve Kevork Muş kasabası sırasında ve dağ eteğinde vaki Elvaç kariyesinde oldukları haber verilmesi ile bilmuzakere zabıt ve cihet-i askeriyeden miralay Yaver Bey alay beyi İzzet Bey tertip olunan memurin ile dün gece mezkur kariye etrafını sardıkları sabahleyin icra kılınan taharride eşkiya bulamadıkları cihetle avdet ederlerken Muş tarafına karib Terkovanik karyesi pişgâhına geldiklerinde orada mütehassın eşkiya tarafından yirmi el kadar silâh üzerine endahat olunması üzerine bilmukabele onbin eşkiya itlah ve indettaharrî Kirkor Azaryan Mirzabegof isminde Rusyali fedai ve yerli iki hizmetçiyle bir odada derdest olunmuş verilen jurnal üzerine merkumani celb ve mecruh Kirkor hasten-i askeriyede mahall-i münferide yatırılarak bu gece saat ikiye kadar heyet-i adliye ve Muş kumandan-ı vekil Celâl Paşa ve muamileyh Yaver Bey ve sairece mahzurlarında isticvabı icra kılınmıştır. İfadat-ı vakisi Geligozan'da ve sair mahallerde derdest olunup tercüme edilmiş olan evrak-ı fesadiyenin bu cebel şekavetinin leddünniyatı tebyin ve izhar edildiği vech ile zahire çıkarılmakta mahall-i vukuattan el-hâleti hanihî tahkikat icra edilmekte olduğundan netayic-i hasılanın tafsilatı keyfiyetle beraber ba'de arz ve beyan kılınacağı maruzdur ferman.

fi 6 Haziran sene 1320

Bitlis Valisi Ferid.

(Belge No: 29)

Bab-ı Ali

Daire-i Sadaret-i Uzma

Mektubî Kalemî

Bitlis Vilâyetinden Varid olan Şifre Telgrafnamedir.

Ermeni eşkiyasının icra etmekte olduğu şekavetin men ve izalesine aid olan Meclis-i Ali-i Vükela mukadderat-ı âti üzerine şeref müteallik buyurulan irade-i seniyye-i hazret-i hilafetpenahi mantuk-ı vechiyle hareket kılınmak üzere merkez-i vilâyetten istinat müdde-i umumisi Remzi ve müstantik Muhiddin Efendi ve alabeyi İzzet Bey ile Meclis-i idare azasından Agop ve Haçik Efendiler istihsab olunarak bugünkü Cumartesi günü sabahleyin yola çıktıkları ve vilâyette vekâlete naib efendi tayin ve redif ve nizamiye kumandanı Kaymakam Said Bey'e umum-ı inzibatiyeye dikkat eylemesi havale ve tenbih kılındı. Bitlis Ermeni nurahhasası Aznik Efendi'nin dahi maiyetinde götürülmesi cümle-i mukarrarından ise de kendisi iki gün sonra gelmek üzere gösterdiği mazeret-i zahirin kabul edildiğinden maksadları patrikhaneden istizan ve istihsal-i ruhsat etmekten ibaret olduğu anlaşıldığı ve azimeti tehir edildiği halde oradan bir telgraf celb edileceği ma'ruzdur ferman.

fi 7 Nisan sene 320

Vali Ferid.

(Belge No: 30)

*Bab-ı Ali**Dahiliyye Nezaret**Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti**Erzurum, Van, Bitlis Vilâyetlerine**(Şifre)*

Vilayet-î dahildeki kura ve kasabâtda sakîn Ermeniler münasebet-î mevkîiye nazar-ı dikkate alınarak Van Vilâyeti ile hem huudud olan kısm-ı müstesna olmak üzere Musul vilayetinin kısm-ı cenubîsi ile Zor Sancağı ve taraf-ı hükümetden ta'yin olunan mataller nakl ve iskan edileceklerdir. Mahall-i iskâniyye karyelerine vürud eden Ermeniler icâb ve hal u mevkie göre ya müteferrik suretde mevcut kurâ ve kasabâta inşa edecekleri mahallerde yeniden te'sis edecekleri köylere yerleştirilecek. Nakli icab eden Ermeniler'in temin-i sevk ve iskan mahallî me'mûrin idâresinedir. Mahall-i iskâniyyelerine sevk edilen Ermeniler'in muhafaza-i can ve mallarıyla te'min-i iâşe ve istirahatleri güzergâhlarında bulunan memurî-î merkezi müstesna olmak üzere Urfa sancağında idareye âidir. Nakledilen Ermeniler kâffe-i emâl-i menkule ve eşyalarını birlikte görülebilirler. Bu sevkîyat bittabi'î hareket-î harbiyyenin müsa'ade ettiği mahallerde icra oluna.

fi 10 Mayıs 1331

Nazır Talat

(Belge No: 31)

Harbiye Nezareti
Tahrirat Dairesi
Şifre Kalemi

Bitlis Vilâyetine yazılacak şifredir.

İkmal-ic (Cevab) 1 Kanun-ı sani 1330 cihat münasebetiyle neşr edilmiş af kanunu her mahalde tarih-i neşr ve ilânından itibaren muteberdir. Ve ilânatın herkesin itla hasıl edebileceği surette icrası lâzımdır. Bahs olunan ve af müddetinin hitamından sonra dehalet etmek istedikleri bildirilmiş efradın kesreti oralarca ilânatının tebligata tevfiik edilmediğini irac ediyor. Hakikaten efrad-ı merkumenin müddet-i muayyene zarfında dehalet edememeleri af hakkındaki ilânattan haberdar olmamalarından münbais ise sarahat-ı kanuniye vechiyle cezadan muaffiyetleri tabii olacağından ilânatın herkesin ittila hasıl edebileceği vechile yeniden icrası, aksi takdirde hüküm-i kanuna tevfiiken muamele olunması lâzımdır. Yeniden bir müddet için bedel kabulü Başkumandanlık Vekâletinden istizan edilmişse de henüz cevap alınmamıştır. Alınacak cevaba gör icabı ifâ kılınacaktır.

fi 2 Kanun-ı Sani 1330

Harbiye Nazırı Vekili Namına

250 (شيفره)

۱. خرم ، طرزيه ، وانه ، شيبی ، محمودة الفقيه

دربارہ، موصی و موصیہ

20 21

حکومت پنجاب
وزارت تعلیم
 (امینیک مینسٹری مینسٹری)

قلمی
عمومی
خصوصی

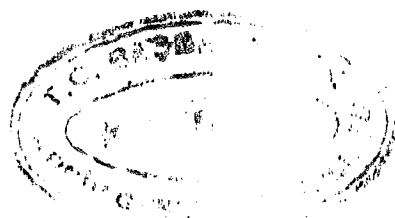
دولیات شرقیه مدوی اولرنجی مهم برقراره بانی اولوده و خاصه ازمیندن تقیم و تزیین سیمه مقول اولوده مؤسسات ایضه
مأموریتک ملوکجه اتخاذ اولرنجه تزیین سیاه و اجاریدرجه حرکات عسیره ده جردار اولورده اسیار راه و دوله شیوع
و امتیازیه و عناصر غربتایزه خیمه حیاته واسطه دسب اولر بیر مصری نقل دقته آلوده بر حسب دفعه بوزن طاقه
منطقه مجیه ده اندامه موافقه تقسیم اولورده افاتر مجر طو نزلدی نقله ایملک ده بویاجک مصلحه کنده اولورده
راضی نعلی مؤسسات ایضه معهود اولوب مأموریت مقامی نوزده عبارت برلرینجه دنده لوده انقاری موافقه اولورده

نظري

بالتسليم انما

21

119

(Belge No:32)

Dahiliye Nezareti

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti

***Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Mamuretulaziz, Diyarbekir Musul
Vilayetlerine***

Vilayet-i Şarkiyye'de adedi evvelce mühim bir miktara balıĝ olan ve hasaten Ermenilerin talim ve terbiyesiyle meşĝul olan müessesat-ı ecnebiyye memurinin hükümetçe ittihaz olunacak tedabir-i siyasiyye ve icra edilecek hareket-ı askeriyyeden haberdar olarak esrarı mühimme-i devletin şuyu' ve intişarına anasır-ı Hıristiyanıyye'nin tahrik-i hissiyatına vasıta ve sebep olabilecekleri nazarı dikkate alınarak bir harp vukuunda bunların kaffe-i menatık-ı harbiyeden uzak mevakiye nakille orada ikamete mecbur tutulmaları tasavvur edilmektedir. Bu baktaki mütalaalarının vilayet dahilinde ne gibi tavasuât-ı ecnebiyye mevcut olup memuriyeti miktarı neden ibaret bulunduğunun ve nerelerde ikameleri muvaffık olacağının bitetkik inbası.

fi 18 Teşrinievvel Sene 1330

Nazır

(Belge No:33)

Bab-ı Ali

Daire-i sadaret

Akdi Diran-ı Hümayun

865

Bitlis ve Erzurum ve Harput ve Mardin Amerika misyonerleri reislerinin bazı müzakeratta bulunmak üzere kariben ve aniden ictima edecekleri arz ve ihbar kılıldığından mahzuru cihetiyle buna meydan verilmemesi şerefsudur buyurulan irade-i seniyye-i cénab-ı hilafetpenahi icab-ı aliysinden bulunduğunu mübelliğ tezkire-i hususiyyey-i devletleri alındı. Bu babda Erzurum Vilayet-i celilesinden Bab-ı Aliye evvelce vaki olan iş'ar üzerine merkumların Van'da ve mevaki-i sairede ictima etmeleri caiz olamayacağından icab-ı halin icrası Hariciye Nezaret-i celilesine yazıldığı gibi şeref müteallik buyurulan emr-ü ferman-ı hümayın hazret-i cihanbani ürerine dahi nezaret-i müşarunileyha'ya tekid-i tobliğat olunmuştur efendim.

1 Cemaziyelevvel 1323-21 Haziran 1321

Sadrazam Ferid

مستبرر بوط خاف کوی را بجز سر و ب طایفه رسا ده افتاد و جبهه ابدی فصاحت اجساد ابدیه بقیات
و نقد در باقری تواریخ درک و سینه آینه بنی دو دم سوسه رخ مرضه و یک واسطه سید معلوم سیر
در صده خلف و طبیب عفو و رحمت آئینه در خالق جمیع اولاد و بیله با نسی باب مفسد معاد و کفر و قتل
تو صورتی در صده و خلاقه بجزیر الطین صده مویفات سیر جناب عالمی نه در برهه بیند را در برهه بیند قیام و کمال
و ایضا بعد از تقطع عطفه زمره و در داد و ستد تقاضا و مرطفا حکم و تقسیم تقاضا نم
ص ۱۲۸

(Belge No:34)

Bab-ı Ali

Daire-i sadaret

Akd-i Divan-ı Hümayun

Muş'ta merbut Hasköy rahibi Serub tarik-i fesadı ihtiyar ve cebelde icra-ı fesadete ictisar etmiş iken ta'kibat-ı vakiadanyakayı kurtaramayacağını derk ve tayakkun etmesine mebni dün Muş Ermeni murahhasası vekili vasıtasıyla hükümet-i seniyyeye arz-ı dahalet ve taleb-i avf ve merhamet etmesiyle dehaleti kabul olunduğuna ve belli başlı erbab-ı mefsedetten olan şahs-ı merkumun şu suretle arz-ı dahalete mecbur olmasını hamle-i muvaffakiyyat-ı seniyye-i cenab-ı mülukaneden bulunduğuna dair bazı tafsilatı havi Bitlis Valisi Beyefendi hazretlerinden varid olan telgrafname leffen arz ve takdim kılındı efendim.

7 Cemaziyelevvel 1332-Temmuz 1320

Sadrazam Ferid.

۱۳۸۶

ارضا شریفی محرمی و زاده مایه به نامه دوه سده گزیده بولمانه ولایت زاهدان قوامه غرضت بک
 بکره ده کدکوم و اردشک و وارثیه و علی کریمه نام دره ارن قبیلده افش کشفه ده بکره قور
 تفک ایله برره دوار و دیو یوز قصابیه فک درسته ایه رک مویش ایله ایله ارفه و ارنش و رفته
 آناه توفانم نفا عهه رتقدیم و مویش غرضت بک غرضت واقعنه طافه عهه توفیه و زاهدان
 استقام و نمده قدم (صالحه) (صالحه) (صالحه)
 صدراعظم
 خسته

(Belge No:35)

Bab-ı Ali

Daire-i Sadaret

Akd-i Divan-ı Hümayun

Ermeni eşkiyasını taharri ve izale-i memuriyetle Muş Ovası'nda gezdirilmekte bulunan vilayet jandarma kumandanı İzzet Bey'in bu kere de Mekrakum ve Erdemnik ve Vartenis ve Alikeryun nam dört Ermeni kariyesinde ecnas-ı muhtelif de yirmi dokuz tüfenk ile bin rovelver ve üç yüz doksan beş fişenk derdest ederek Muş'a irsal eylemiş olduğuna dair Bitlis Vilayeti'nden alınan telgrafname leffen arz ve takdim kılınmış ve mumaileyh İzzet bey'in hıdmat-i vakıasına mükafaten suret-i taltifi vilayet-i müşarunileyhanıza istilam olunmuştur efendim.

24 Cemaziyelevvel 1322-25 Temmuz 1320

Sadrazam Ferid

(Belge No:36)

Dahiliye Nezaret-i Celilesine

Bab-ı Ali

Daire-i Sadaret

Tahrirat Kalemi

Rusya Hükümeti tarafından Bitlis Rus Konsoloshanesi Kavaslarına verilen madalyaların kabul ve ledi'l-icap ta'liki hakkında melfuf.

Devletlu Efendim Hazretleri

10 Kanunuevvel sene 329 tarihli ve 1659 numaralı tezkire-i aliyelerine cevaptır. Rusya Hükümeti tarafından Bitlis Rus Konsoloshanesi kavaslarından Bitlis'li Serkis Yekoyan ve Muş'lu Bohus Ekobyan ağalara i'ta olunan Romanof hanedanının 300. sene-i devriyesine mahsus tunç madalyaların kabul ve ledi'l icap ta'liki hususuna bi'l-istizan müsade-i cenabı padişahı şayan buyurularak ol babtaki irade-i seniye'nin suret-i musaddakası leffen irsali kılınmakla ifa-yı muktezası siyakında teskire-i senaveri terkîm kılını efendim.

Sadrazam namına

28 Muharrem 332-15 Kanunuevvel 329

Müsteşar Emin

BİBLİYOGRAFYA

- AKÇORA Ergünöz, "Bitlis'te Rus-Ermeni Mezalimi ve Bitlis'in Kurtuluşu", Askeri Tarih Bülteni 13-24 Şubat 1988.
- AKÇORA Ergünöz, Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1918), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1985.
- ALEN W.E.D. ve Paul MURATOFF, Genelkurmay Başkanlığı, Kafkas Harekatı, 1828-1921, Türk Kafkas Sınırındaki Harpleri Tarihi, Askeri Tarih Yayınları Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966.
- ANADOL Cemal, Tarihin Işığında Ermeni Dosyası, Turan Kitabevi, Turan Yayınları, İstanbul 1982.
- APAK Rahmi, Emekli Kurmay Albay, Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- ARMAOĞLU Fahir, XX. Yüzyıl Siyasi Tarih, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1987.
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Bşk, Genelkurmay Basımevi, Yıl 34, Sayı 85, Ankara 1985.
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Bşk, Genelkurmay Basımevi, Yıl 36, Sayı 86, Ankara 1987.
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Bşk, Genelkurmay Basımevi, Yıl 42, Sayı 95, Ankara 1993.
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Bşk, Genelkurmay Basımevi, Yıl 41, Sayı 94, Ankara 1992.
- AYDIN Sıtkı, Bitlis Tarihi, Acar matbaası, İstanbul 1967.
- BALKAN Recep, Büyük Harpte Şark Cephesinde Sağ Kanad Harekatı (Murat, Vangölü Havzasında Türk-Rus Süvarilerinin Operatif hedefleri), İstanbul 1946.
- BANOĞLU Niyazi Ahmet, Ermenilerin Ermeniye Zülmü, Ankara 1976.
- BAŞGÜN Neccla, Türk Ermeni İlişkileri.
- BAYRAKDAR Mehmed, Bitlisli İdris, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.

BAYUR Yusuf Hikmet, Türk İnkılabı Tarihi, 1914-1918 Genel Savaşı, Cilt III, Kısım III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

BAYUR Yusuf Hikmet, Türk İnkılabı Tarihi, 1914-1918 Genel Savaşı, Cilt III, Kısım IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

BELÉN Fahri, General, Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, 1916 Yılı Hareketleri, Cilt III, Ankara 1965.

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün-Bugün-Yarın, Sayı 3, Mayıs 1981.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, II. Kısım, 2. Kafkas Cephesi, 1916-1918, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, Cilt I-II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

Bitlis İli Tarihi, Ajans-Türk Matbaacılık Sanayi, Ankara 1967.

Blue Book, Turkey 1977-1897.

BOYKOT Taner, İngiliz kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı, Ankara 1970.

BOZKURT Gülnihal, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

BURÇAK Rıfık Salim, Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri, İstanbul 1946.

ÇARK Rh. Y.G. Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953 Yeni Matbaa, İstanbul 1953.

ÇELİK Hüseyin, Görenlerin Gözüyle Van'da Ermeni Mezalimi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, T.H.K. Basımevi, Ankara 1993.

ÇELİKER H. Fahri, Atatürk Muş ve Bitlis'in Kurtuluşu, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 1977.

ÇELİKER H. Fahri, "Bitlis'in Kurtuluşu ve Mustafa Kemal Paşa", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Cilt III. Sayı 8, Mart 1987.

Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'de Ermeni ve Rumlar, Dahiliye Nezareti Muhacirin müdüriyet-i Umumiyesi, İstanbul 1337.

- DEMİROĞLU FAİZ, Em. Albay, Van'da Ermeni Mezalimi, 1895-1920, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1985.
- Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekat-ı İhtilaliyesi, İlan-ı Meşrutiyet'ten Evvel ve Sonra, Hazırlayan: H.Erdoğan Cengiz, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983.
- EROĞLU Hamza, Türk İnkılâp Tarihi, Savaş Yayınları, Ankkara 1990.
- FİROZ Ahmet, The Young Turks, Oxford 1969.
- Fransa Dışişleri Bakanlığı, "Belgeleriyle Ermeni Meselesi", Belgelerle Türk Tarih Dergisi, Sayı 2, Nisan 1985.
- GAZİGİRAY A. Alper, Ermeni Terörünün Kaynakları, Gözen kitabevi, İstanbul 1982.
- Gn. MASLOFSKİ, Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin tenkidi, Genelkurmay Başkanlığı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1935.
- GRANVILLE Edgar, Çarlık Rusya'nın Türkiye'deki Oyunları, Yarın yayınları, Ankara 1967.
- GÜRSEL F. Haluk, Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri, Baha Matbaası, İstanbul 1968.
- GÜRÜN Kamuran, Ermeni Dosyası, Ankara 1983.
- HOCALOĞLU Mehmet, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, Anda Dağıtım, İstanbul 1976.
- IŞIKLAR Turgut, "Ermenilerin Diğer Devletlerle İlişkileri", Türk Tarih Dergisi, sayı 3, Mayıs 1985.
- İĞDEMİR ULUĞ, Atatürk'ün Yaşamı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1980.
- İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1967.
- KANSU Mazhar Müfit, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, Cilt I-II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- KAPRIELYAN Sembad, Ermeni Bunalımı ve Tekrar Doğuşu, Boston.
- KARABEKİR Kazım, İstiklal Harbimiz, Yüce Yayınları A.Ş. İstanbul 1990.
- KARABIYIK Osman, Türk Ermeni Münasebetlerinin Dünü, Bugünü, istanbul 1984.

KARAL Enver Ziya, Ord.Prof.Dr. Osmanlı tarihi, Cilt VIII. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983.

KEREM Naşide, Türkiye'nin Ermeni Meselesi, Hülbe Yayınları, Ankara 1982.

KOÇAŞ Sadi, Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri, Altınoluk Matbaası, Ankara 1967.

KODAMAN Bayram, Bir Amerikalı Gözüyle Ermeni Macerası, Dr. George H. Hepworth, 1986.

Kodaman BAYRAM, Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası, Orkun Yayınevi, İstanbul 1983.

KÖYMEN Mehmet Altay, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt II, Ankara 1984.

KÖYMEN Mehmet Altay, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt I, 1989 Ankara.

KÜDÜLYAN K. Antranik'in Savaşları, Beyrut 1929.

KURAT Akdes Nimet, Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

KURAT Akdes Nimet, Türkiye ve Rusya, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

LAŞER M. Büyük Harpte Türk Harbi, Çeviren Bursalı Mehmet, nihat, Cilt II, Kısım II, Askeri Matbaa, İstanbul 1928.

Le Sord de L'Empire Ottoman, A.Man, Delstan, Paris 1914.

LED, Ermeni Meselesinin Belgeleri, Tiflis 1915.

LEWIS Bernard, The Emergence of Modern Turkey, Oxford 1968.

MANÇESTER, Ermeni Göçmenleri, Musey Episkopos, Boston 1911.

MARTIN Saint, Memoires Historiques et Geog Raphiques Sur L'Armenia, Paris 1918.

MAYEWSKI, Rus Generali, Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar, Tercüme: Azmi Süslü, A.Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1986.

MEILLET A. Esquisse d'une gram-Compatee del'Armeniene clasique, Vienne 1903.

- MISIRLIOĞLU Kadir, Moskof Mezalimi, Cilt I-II. Sebil Yayınları, İstanbul 1977.
- ÖKE Mim Kemal, Ermeni Sorunu, 1914-1923, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- ÖKE, Mim Kemal, Ermeni Meselesi, Ankara 1986.
- ÖKTE Ertuğrul Zekai, Ottoman Archives, Yıldız Collection The Armenian Question, Cilt I-II-III, Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul 1989.
- Osmanlı Ülkelerinin 1330 (1914) Yılı Nüfus İstatistiği, Dahiliye Nezareti, Sicil Genel İdaresi Müdürlüğü, Hilal Matbaası, Ankara 1973.
- ÖZTUNA Yılmaz, Büyük Türkiye Tarihi, Cilt I-VII. Ötüken Yayınevi, 1983 İstanbul.
- PİCHAN Jean, Cihan Harbinin Şark'a Ait Kaynakları, Çev. H.C. Yalçın, İstanbul 1939.
- RARAL Enver ziya, Ord.Prof.Dr. Qution Armenian, 1978-1923.
- RASONY, Tarihte Türklük.
- RAWLİNSON A. Adventures in the Near East, Newyork 1925.
- SABİS Ali İhsan, Birinci Dünya Harbi, 3. Cilt, Nehir Yayınları, İstanbul 1991.
- ŞAHNAZARYAN, Ermenistan Tarihi Hakkında Taslak, Paris 1859
- SAN B.Salih, Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronlojik Tarihi, türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1982.
- SEVİM Ali, Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri, Türk Tarih Kurumu yayınları, XX.Dizi, Ankara 1983.
- SEVİM Ali-YÜCEL Yaşar Türkiye Tarihi, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.
- SEVİNÇ Nejdet, Ajan Okulları, Oymak Yayınları, İstanbul.
- SONYEL R. Salahi, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1973.

- SÜMER Faruk, “Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar”, Belleten, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Cilt I, Sayı 197, Ankara 1986.
- SÜSLÜ Azmi, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Ankara 1990.
- SÜSLÜ Azmi, Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim, Ankara 1987.
- TAVGAÇ Azmi, “Türk-Rus Münasebetleriyle Muharebeleri ve Kısa Neticeleri”, Kara Kuvvetleri Dergisi, sayı: 1-3 (1958).
- TEZER Şükrü, Atatürk'ün Hatıra Defteri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.
- TOMMAYANI, Doğu Meselesi Tarihi, Cilt 2. Londra 1905.
- TURAN Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1973.
- TÜRKÖZÜ Halil Kemal, Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1983.
- TÜRKÖZÜ, H. Kemal, Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi, Ankara 1983.
- ULUÇAY M. Çağatay, İlk Müslüman Türk Devletleri, M.E.B. Basımevi.
- ÜNAL Tahsin, Türk Siyasi Tarihi, (1700-1958), Emel Yayınevi, Ankara 1972.
- URAS Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, Ustanbul 1976.
- Urfalı Mateos, Vekayi-namesi ve Papaz Grigor'un Zayli, Ankara 1963.
- VARATYAN B. Ermeni Harekatının Tarihi, Cenevre 1914.
- VARATYAN, Taşnoksutyan Tarihi.
- Vartabet Mikael Camuyan, Ermenilerin Tarihi, 1811.
- YAŞA Recep, Bitlis'te Türk İskanı, Ahlat Kültür Vakfı, Ankara 1992.
- YAŞARBAŞ Enver, Ermeni Terörünün Tarihçesi, Petek yayınları, Erzurum 1983.
- YAVUZ Edip, Tarih Boyunca Türk Kavimleri, Ankara 1968.

ZÜLFİKAR Hamza, Atatürk ve Kuvayı Milliye Hareketleri, Kemalist Atılım Birliği
Yayını, Ankara 1992.

